

ડી.એલ.એડ. અભ્યાસક્રમ મોડ્યુલ
(અજમાયશી)

દ્વિતીય વર્ષ

કોર્સ નંબર : 5 (અ)

કોર્સનું નામ : સામાજિક વિજ્ઞાન

પદ્ધતિશાસ્ત્ર અને વિષયવસ્તુ : (ધોરણ - 6 થી 8)

: પ્રકાશક :

જી.સી.ઇ.આર.ટી., 'વિદ્યાભવન', ઉદ્યોગ ભવન સામે, સેક્ટર-12, ગાંધીનગર

• **કન્વીનર :**

ડૉ. જી. એન. ચૌધરી
પ્રાચાર્ય
જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન
પાલનપુર

• **વિષય સલાહકાર :**

ડૉ. સંજય બી. ત્રિવેદી
ડૉ. અખિલ ડી. ઠાકર
ડૉ. પૂર્ણિમાબહેન ત્રિવેદી

• **લેખન-સંપાદન :**

શ્રી સી. કે. દેસાઈ
શ્રી બી. એલ. રબારી
શ્રી વી. એમ. બલદાણીયા
શ્રી બી. એમ. મેટાલીયા
શ્રી એ. જે. મોગલ
પ્રા. મહેન્દ્ર જે. પરમાર
ડૉ. પ્રીતિબહેન વાઘેલા
શ્રી જિજ્ઞાસાબહેન ત્રિવેદી

• **સમીક્ષા :**

ડૉ. જિજ્ઞાસાબહેન જોષી
શ્રી વિમલભાઈ યુ. દંગી

• **ભાષા શુદ્ધિ :**

ડૉ. જે. બી. જોશી

• **નિર્માણ સંયોજન :**

શ્રી આઈ. વી. પટેલ
(સભ્ય સચિવ)
ડૉ. હરેશભાઈ ચૌધરી
ડૉ. અખિલ ઠાકર
ડૉ. ગૌરાંગ વ્યાસ

પ્રસ્તાવના

પરિવર્તનનાં પગથિયાં ચડીને જ પ્રગતિના રાજમાર્ગ સુધી પહોંચી શકાય છે. પ્રગતિનાં પીયૂષ પીવા માટે પરિવર્તન આવશ્યક છે. આ બાબતને અનુલક્ષીને પ્રાથમિક શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ પ્રભાવી બનાવવા માટે સમયાંતરે તેના અભ્યાસક્રમમાં ફેરફાર કરવાની જરૂરિયાત ઊભી થતાં ક્રમશઃ પુનઃરચના કરવામાં આવી હતી.

પ્રાથમિક શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ અભ્યાસક્રમની પુનઃરચનાના ઈતિહાસમાં ડોકિયું કરીએ તો ઈ.સ.1995માં રાજ્યવ્યાપી અમલી બનેલ ક્ષમતાકેન્દ્રી અભિગમને અનુલક્ષીને ક્રમશઃ ઈ.સ. 1999 અને 2002 માં અભ્યાસક્રમની પુનઃરચના કરવામાં આવી. ત્યારબાદ રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમ માળખું NCF-2005ની જાહેરાત અન્વયે રાજ્યની પ્રાથમિક શાળાઓના પાઠ્યક્રમમાં પરિવર્તન આવતાં તેમજ અભ્યાસક્રમમાં પુનરાવર્તન પામતી ક્ષમતાઓ દૂર કરવાના હેતુસર ઈ.સ.2008-'09 માં અભ્યાસક્રમને પુનર્ગઠિત કરવામાં આવેલ.

વર્તમાન સમયના પરિપ્રેક્ષ્યમાં ગુજરાત રાજ્યમાં NCF-2005, RTE-2009 અને NCTE દ્વારા પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલ NCFTE-2010 તથા 12મી પંચવર્ષીય યોજનાની ભલામણોને ધ્યાને લઈને પ્રાથમિક શિક્ષણ ક્ષેત્રે થયેલ ફેરફારોના અનુસંધાને પ્રાથમિક શિક્ષક-પ્રશિક્ષણ અભ્યાસક્રમનું પુનઃગઠન ઈ.સ. 2014માં કરી તેનું નવું નામાભિધાન ડી.એલ.એડ. (D.El.Ed.) રાખવામાં આવેલ છે. આ નવા અભ્યાસક્રમમાં ક્ષમતાઓને બદલે અધ્યયન નિષ્પત્તિઓ (Learning Outcomes) ને સ્થાન આપવામાં આવેલ છે.

ડૉ. રવીન્દ્રભાઈ દવે સાહેબના અધ્યક્ષપણા હેઠળ રચવામાં આવેલ અભ્યાસક્રમ સમિતિ અને ડી.એલ.એડ. કોર ટીમના માર્ગદર્શનને અંતે ડી.એલ.એડ. (D.El.Ed) અભ્યાસક્રમનું ઘડતર કરવામાં આવેલ છે.

આ બે વર્ષીય ડી.એલ.એડ. અભ્યાસક્રમ ત્રણ વિભાગોમાં વિભાજિત છે. જેના પ્રથમ વિભાગમાં સાત અધ્યયન ક્ષેત્રો, બીજા વિભાગમાં પાંચ કાર્ય કૌશલ્ય ક્ષેત્રો અને ત્રીજા વિભાગમાં પાંચ પ્રતિબદ્ધતા ક્ષેત્રો સમાવિષ્ટ છે.

આ વર્તમાન ડી.એલ.એડ. (D.El.Ed) અભ્યાસક્રમને અનુલક્ષીને તૈયાર થયેલ મોડ્યુલની સંરચનામાં જી.સી.ઇ.આર.ટી., ગાંધીનગર, જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવનો, અધ્યાપન મંદિરો અને વિષય તજજ્ઞશ્રીઓ તેમજ સમીક્ષકશ્રીઓનો સહયોગ પ્રાપ્ત થયેલ છે. આ ઉપરાંત, UNICEF નો પણ આર્થિક તેમજ શૈક્ષણિક સહયોગ પ્રાપ્ત થયો છે. પ્રસ્તુત મોડ્યુલ ડી.એલ.એડ. (D.El.Ed.) પ્રશિક્ષણાર્થીઓને ઉપયોગી બનશે તેવી શ્રદ્ધા છે.

આ મોડ્યુલ ક્ષતિરહિત બને તે માટે જી.સી.ઇ.આર.ટી. દ્વારા પૂરતી કાળજી લેવામાં આવી છે. આમ છતાં તેની ગુણવત્તા વધારે તેવાં સૂચનો જી.સી.ઇ.આર.ટી. સદાય આવકારે છે.

આઇ.વી. પટેલ
સભ્ય સચિવ
ડી.એલ.એડ. અભ્યાસક્રમ સમિતિ
જી.સી.ઇ.આર.ટી., ગાંધીનગર

ડૉ. ટી. એસ. જોશી
નિયામક
જી.સી.ઇ.આર.ટી.
ગાંધીનગર

અનુક્રમણિકા

ક્રમ	એકમનું નામ	પેજ નંબર
01	સામાજિક વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ	01
02	સામાજિક વિજ્ઞાનની અગત્યની સંકલ્પનાઓ	15
03	બાળકોની સમજ, અધ્યયન-અધ્યાપન સાહિત્ય અને વર્ગખંડની પ્રક્રિયાઓ	48
04	પદ્ધતિશાસ્ત્ર અને મૂલ્યાંકન	72

પ્રકરણ - 1
સામાજિક વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ

- 1.1 પ્રસ્તાવના
- 1.2 ઉદ્દેશો
- 1.3 સામાજિક વિજ્ઞાનની સંકલ્પનાઓ
- 1.4 સામાજિક વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને ક્ષેત્ર
- 1.5 બાળકોના સામાજિક સંદર્ભો અને સામાજિક વાસ્તવિકતાઓની સમજ વિકસાવવાં સામાજિક વિજ્ઞાનની ભૂમિકા
 - 1.5.1 બાળકોના સામાજિક સંદર્ભો
 - 1.5.2 સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ સમજવામાં સામાજિક વિજ્ઞાનની ભૂમિકા
- 1.6 ઇતિહાસના સ્વરૂપ અને ક્ષેત્ર અંગેનો દ્રષ્ટિકોણ
- 1.7 ઇતિહાસકારની ભૂમિકા
- 1.8 ઇતિહાસના આલેખનમાં વિવિધ સ્ત્રોત અને પુરાવાઓ
- 1.9 રાજનીતિશાસ્ત્રમાં પુનરુત્થાનના આયામો
- 1.10 ભૂગોળ શિક્ષણના વિવિધ અભિગમો
- 1.11 સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણના વિવિધ અભિગમો
- 1.12 સામાજિક વિજ્ઞાનને સંયોજિત કરવાના વિવિધ અભિગમો
- 1.13 એકમનો સારાંશ
- 1.14 સ્વાધ્યાય
- 1.15 સંદર્ભ સાહિત્ય

1.1 પ્રસ્તાવના :

1986ની રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ નીતિ અન્વયે સમાજવિદ્યાના સંકલિત સ્વરૂપ પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. તેમાંથી જ સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણનું નવું સ્વરૂપ આકાર પામ્યું છે. શાલેય શિક્ષણ માટેના રાષ્ટ્રીય અભ્યાસક્રમને ધ્યાનમાં રાખીને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રના સંકલિત અભ્યાસક્રમ સ્વરૂપે સામાજિક વિજ્ઞાનનો પાઠ્યક્રમ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

શિક્ષણપંચના અહેવાલ અનુસાર સામાજિક વિજ્ઞાન એટલે, “માનવી અને પર્યાવરણ વચ્ચેની આંતરક્રિયા.” સામાજિક વિજ્ઞાન અધ્યાપનનું લક્ષ્ય એવું હોવું જોઈએ કે જેમાં બાળકોને નૈતિક અને માનસિક ઊર્જા મળે, જે આગળ જતાં બાળકોમાં સ્વતંત્ર વિચાર કરવાની તથા સામાજિક બાબતો ઉપર આલોચનાત્મક દષ્ટિકોણ વિકસિત કરી શકે.

સામાજિક વિજ્ઞાનના હાઈમાં માનવ સંબંધો, સામાજિક આંતરક્રિયાઓ અને આંતરસંબંધો રહેલા છે. આથી માનવ સમાજ, તેની વિવિધ પ્રથાઓ, રૂઢિઓ, કુટુંબ, જ્ઞાતિ અને અન્ય સામાજિક સમૂહો, મંડળો, જાતિઓ અને તેમનો વિકાસ, આર્થિક અને રાજકીય મંડળો વગેરેનો અભ્યાસ સામાજિક વિજ્ઞાનના કાર્યક્ષેત્રમાં આવે છે. ઉપરાંત; માનવ સમૂહો વચ્ચે સંપ, સહકાર, સદ્ભાવ, સ્પર્ધા અને સામાજિક અનુકૂળનની આંતરક્રિયાઓનો અભ્યાસ પણ સમાવિષ્ટ થાય છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમની રચનામાં વિશ્વના ચાર આધારસ્તંભો-કર્મનું શિક્ષણ, જ્ઞાનનું શિક્ષણ, ઉત્કૃષ્ટ માનવ બનવાનું શિક્ષણ અને સહ-અસ્તિત્વના શિક્ષણને ધ્યાનમાં લેવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત; ગુજરાત, ભારત અને વિશ્વના શિક્ષણદર્શનને કેન્દ્રમાં રાખીને એકવીસમી સદીને અનુરૂપ વિશ્વ નાગરિકનું નિર્માણ કરવાના ઉદ્દેશને બર લાવવા સામાજિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમના વિષયવસ્તુને ઓપ આપવામાં આવ્યો છે. આ પ્રકરણમાં સામાજિક વિજ્ઞાનના સ્વરૂપને સમજાવવામાં આવ્યું છે. જેના અભ્યાસથી પ્રશિક્ષણાર્થીઓની સામાજિક વિજ્ઞાનના સ્વરૂપ અંગેની સમજ વધુ સ્પષ્ટ બનશે.

1.2 ઉદ્દેશો :

- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સામાજિક વિજ્ઞાનના ક્ષેત્ર અને સ્વરૂપને સમજે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સામાજિક વિજ્ઞાન સંદર્ભોને સમજે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ બાળકની સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ જાણે અને અભ્યાસિક અનુકૂળતાઓ વિકસાવે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ઇતિહાસ ક્ષેત્રની સમજ મેળવે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ઇતિહાસ શિક્ષણના વિવિધ સ્ત્રોતોને સમજે અને બાળકોના શિક્ષણકાર્યમાં ઉપયોગ કરે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ નાગરિકશાસ્ત્ર દ્વારા નાગરિકત્વના નિર્માણની સમજ કેળવે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ભૂગોળ શિક્ષણના વિવિધ અભિગમો વિશે સમજે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયને સર્વગ્રાહી રીતે સમજે.

1.3 સામાજિક વિજ્ઞાનની સંકલ્પના :

વર્તમાન સમયમાં માનવ જીવનનાં તમામ ક્ષેત્રો સાથે વિજ્ઞાન શબ્દ જોડાયો છે. વિજ્ઞાન એટલે કોઈપણ પરિસ્થિતિ, ઘટના, કાર્ય, ફેરફાર, કાર્યકારણ સંબંધ, વસ્તુ કે સામગ્રીના ઉપયોગ અનુસંધાને તેનો સૈદ્ધાંતિક રીતે અભ્યાસ કરવો તે છે, તેવી જ રીતે સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ વિજ્ઞાનનો અનુબંધ એ સામાજિક વિજ્ઞાન છે. સામાજિક વિજ્ઞાન એટલે સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયનો સંબંધ પ્રજાના સામાજિક જીવન અને પ્રાકૃતિક પર્યાવરણની આંતરક્રિયા સાથે છે, તેના કાર્યકારણ સંબંધનો અભ્યાસ કરવાનું કામ સામાજિક વિજ્ઞાનનું છે.

- સામાજિક વિજ્ઞાન એટલે સમાજનો વ્યક્તિ સાથેનો અને વ્યક્તિનો સમાજ સાથેનો સંબંધ.
- સામાજિક વિજ્ઞાન એટલે સમાજમાં જીવવાની કળા.
- પ્રવર્તમાન પડકારોને ઝીલી, પ્રકૃતિ સાથે સમતુલન સાધી માનવીય સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિ અને સભ્યતાનો ઇતિહાસ દર્શાવતું શાસ્ત્ર.
- માનવ સમાજમાં વિવિધ સંસ્થાઓની કાર્ય પ્રણાલીથી માનવ સમાજમાં વિકાસ અને પરિવર્તનોને સમજાવતો વિષય.
- માનવ ઘડતરમાં પ્રાચીન સભ્ય સમાજ દ્વારા આપવામાં આવેલ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક યોગદાનની ગાથા.
- વૈશ્વિક સંસ્કૃતિઓનું એકીકરણ અને સમાજ પર તેની અસર વર્ણવતો વિષય.
- ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રનું એકીકરણ છે.

1.4 સામાજિક વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ અને ક્ષેત્ર :

સામાજિક વિજ્ઞાન એ બાળકના સર્વાંગી વિકાસ અને જીવન ઘડતર માટે અગત્યનો વિષય છે. તેમાં સમાજનો વ્યક્તિ સાથેનો સંબંધ અને વ્યક્તિનો સમાજ સાથેનો સંબંધ સમજીને અભ્યાસ કરવામાં આવે છે. જે થકી આપણા ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસાને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજી તેને ઉજાગર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનનો દષ્ટિકોણ વિશાળ છે. સામાજિક વિજ્ઞાનને સામાજિક સંદર્ભ હોવાથી તેનું સ્વરૂપ ગતિશીલ છે. સમાજમાં પ્રવર્તમાન પરિસ્થિતિ સાથે સીધો સંબંધ ધરાવતા બાળકના રોજબરોજના અનુભવો એ સામાજિક વિજ્ઞાનનો પાયો છે. બાળક આસપાસના વાતાવરણ સાથેના સંબંધમાં પોતાની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિને સમાજવાનું કૌશલ્ય કેળવે તથા વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેના અને વ્યક્તિ-સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ સમજે અને વિકસે એ જ સામાજિક વિજ્ઞાનનો મુખ્ય હેતુ છે.

સામાજિક વિજ્ઞાન એ ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર - વિષયોનું સંકલિત, એકીકૃત અને સુગ્રથિત સ્વરૂપ છે. ધોરણ 6 થી 8 ના સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયમાં આપણા ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસાને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજી તેને ઉજાગર કરવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને તેનાં પાયાનાં મૂલ્યોનો બાળકોને પરિચય થાય તેવો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. બાળકની સર્જનશીલતા, વિચાર શક્તિ, તર્ક શક્તિ અને પૃથક્કરણ કરવાની આવડત વિકસે એ આ અભ્યાસક્રમનો ઉદ્દેશ છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનના સ્વરૂપને સમજવા માટે પ્રશિક્ષણાર્થીઓએ ધોરણ 6 થી 8 ના સામાજિક વિજ્ઞાનના પાઠ્યપુસ્તકમાં આપેલ ધોરણવાર એકમોનો અભ્યાસ કરવો, જેથી સામાજિક વિજ્ઞાનનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકાય.

1.5 બાળકોના સામાજિક સંદર્ભો અને સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ સમજવામાં સામાજિક વિજ્ઞાનની ભૂમિકા :

સામાજિક વિજ્ઞાન તેનાં પેટા ક્ષેત્રો અને વિષયોને સાંકળીને સમાજના સંદર્ભો અને વાસ્તવિકતાઓનો અભ્યાસ કરે છે. તે સમાજમાં બનતી ઘટનાઓ ક્યા સ્વરૂપે છે, તેની રજૂઆત કરે છે. નાગરિક તે ઘટનાઓ સમજીને પોતાના જીવનમાં ઊભી થતી પરિસ્થિતિઓ સાથે અનુકૂળન સાધે છે. ઇતિહાસ શિક્ષણ અંતર્ગત અભ્યાસક્રમ કે પાઠ્યક્રમમાં સમાવિષ્ટ સામગ્રી કે વિષયવસ્તુમાં ભૂતકાળમાં બનેલી ઘટનાઓ, ઊભી થયેલી પરિસ્થિતિઓ, વિશેષતાઓનો અભ્યાસ કરી કાર્યકારણ સંબંધો સમજી ભારતીય સંસ્કૃતિના પરિપ્રેક્ષ્યમાં પોતાના જીવન વ્યવહારને ગોઠવવાની દિશા પ્રાપ્ત કરે છે. તેવી જ રીતે ભૂગોળ શિક્ષણ અંતર્ગત ભૂતકાળથી આજ સુધી સ્થાનિક પર્યાવરણથી શરૂ કરી આસપાસ બનતી ભૌગોલિક ઘટનાઓ, અનુબંધિત પરિસ્થિતિ તથા કાર્યકારણ સંબંધનો અભ્યાસ કરી ભૌગોલિક બાબતોનો વિશેષ ખ્યાલ પ્રાપ્ત કરે છે. જે થકી ભૌગોલિક દૃષ્ટિકોણ વિકસે છે. તેવી જ રીતે રાજનીતિશાસ્ત્રના શિક્ષણ દ્વારા લોકશાહી વ્યવસ્થા અનુસંધાને નાગરિકતાનું ઘડતર, તેની ફરજો, તેના વિશે જાણકારી મેળવી પોતાના વ્યક્તિગત જીવનને આદર્શ નાગરિક તરીકે વિકસાવવાની દિશામાં પ્રયત્નો કરી શકે છે.

1.5.1 બાળકોના સામાજિક સંદર્ભો :

- (1) માતા-પિતા
- (2) કુટુંબ
- (3) સ્થાનિક પ્રાદેશિકતા
- (4) સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ
- (5) માળખાકીય વ્યવસ્થાઓ અને સુવિધાઓ
- (6) જીવન નિર્વાહના સ્ત્રોતો
- (7) ઐતિહાસિક અને ભૌગોલિક સ્ત્રોતોની સામાજિક વિકાસમાં ભૂમિકા

1.5.2 સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ સમજવામાં સામાજિક વિજ્ઞાનની ભૂમિકા :

સામાજિક વિજ્ઞાન એ વ્યક્તિના અને સમાજના સામાજિક પાસાંનું સર્વગ્રાહી અને શાસ્ત્રીય રીતે તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરનારું વિજ્ઞાન છે. માનવજીવનના આરંભથી અંત સુધીના સામાજિકતાના વિકાસ માટે પર્યાયી સ્થાનિક સ્ત્રોતોનું અનુસંધાન અને તેનો અભ્યાસ ખૂબ જ જરૂરી છે.

માનવ સમાજમાં સામાજિકતાની સમજના દૃષ્ટિકોણમાં અનેકવિધ વિવિધતાઓ પ્રવર્તમાન સમયમાં જોવા મળે છે, પ્રદેશ મુજબ અનેકવિધ પરિસ્થિતિઓ અને વિષમતાઓ પણ જોવા મળે છે. ક્યાંક-ક્યાંક સામાજિક સ્થિતિનાં વિકસેલાં શ્રેષ્ઠ ઊદાહરણો પણ જોવા મળે છે.

સામાજિક વિકાસની આદર્શરૂપ પરિસ્થિતિ અભ્યાસના સાધન માટે પ્રેરણારૂપ છે, પણ પ્રવર્તમાન માનવ સમાજમાં સામાજિકતાના વિકાસની વિસંવાદિતા પણ એટલી જ અવરોધરૂપ છે. વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં આ બંને પરિસ્થિતિઓનો અભ્યાસ ખૂબ જ જરૂરી છે.

- (1) સામાજિક વલણો, ધોરણો અને માન્યતાઓ
- (2) સામાજિક બાબતોનું વ્યક્તિના જીવનમાં મહત્વ અને પારસ્પરિક સંબંધોની અગત્યતાનું જ્ઞાન, સમજ અને વ્યવહાર જીવનમાં થતા અમલીકરણનો અભાવ, એ પણ એક વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં જોવા મળે છે.
- (3) સામાજિક વાસ્તવિકતાઓને નજર સમક્ષ રાખી આદર્શ સામાજિક નાગરિક ઘડતર માટે સામાજિક વિજ્ઞાનની મહત્વની ભૂમિકા છે. સામાજિક વાસ્તવિકતાઓથી વાકેફ થઈ યોગ્ય રીતે વિકસી આદર્શ સમાજના નવનિર્માણ માટે સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય અગત્યનો છે.

પ્રવર્તમાન સમયમાં સામાજિક ક્ષેત્રે અનેકવિધ વિસંવાદિતાઓએ માથું ઊંચક્યું છે.

દા.ત. (1) ગરીબીને કારણે ઊભી થયેલ સમસ્યાઓ

- (2) નૈતિકતાનાં ધોરણો
- (3) સમાજમાં સ્ત્રીઓનું સ્થાન
- (4) સમાજમાં વધતા જતા વૃદ્ધાશ્રમો, બાળ સુરક્ષાગૃહો અને નારી સુરક્ષાગૃહોનું પ્રમાણ
- (5) સમાજમાં પુત્ર જન્મને વધુ મહત્વ
- (6) ભૌગોલિક પરિબળો તથા ધાર્મિક, સામાજિક માન્યતાઓ અને અંધશ્રદ્ધાઓ

સામાજિક વાસ્તવિકતાઓ સમજી સામાજિક ઉત્થાન માટે કામ કરવાની યોગ્ય દિશાઓ સમજી શકાય છે. માનવ સમાજમાં જોવા મળતી પડકારરૂપ બાબતોનો અભ્યાસ કરી આદર્શ નાગરિકોનું નિર્માણ કરવા માટે યોગ્ય દિશામાં કાર્ય કરી શકાય છે. સામાજિક વિજ્ઞાન એ વ્યક્તિગત રીતે સામાજિક ગુણોનો વિકાસ, માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ વ્યાવહારિક સમસ્યાઓની સમજ, પર્યાવરણ સાથે અનુકૂળન અને વ્યક્તિગત ઘડતરની સમજમાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે.

ટૂંકમાં, સામાજિક વિજ્ઞાનની ભૂમિકાની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિગત રીતે સામાજિક વિજ્ઞાન એ સામાજિક ગુણોનો વિકાસ, માનસિક શક્તિઓનો વિકાસ, વ્યાવહારિક સમસ્યાઓની સમજ, નાગરિક તરીકેની જવાબદારીઓની સમજ, પર્યાવરણ સાથે અનુકૂળન, વ્યક્તિગત ઘડતરની સમજમાં અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. સામાજિક વિજ્ઞાન એ સામાજિક વિકાસ માટે જાગૃતિ, સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન, આંતરરાષ્ટ્રીય સમજનો વિકાસ, સામાજિક સમાનતાની ભાવનાનો વિકાસ, સ્વસ્થ તંદુરસ્ત સમાજ નિર્માણ માટે ઉપયોગી છે.

સામાજિક વિજ્ઞાન ઉચ્ચ નાગરિકના ઘડતર માટે અને ઉન્નત સમાજના નિર્માણ માટે ખૂબ જ મહત્વનું છે. તે નાગરિકોને જવાબદારીઓ પ્રત્યે સભાન કરે છે અને પરિવાર, સમાજ, રાષ્ટ્ર તેમજ વિશ્વ કક્ષાના પ્રશ્નો પ્રત્યે સંવેદનશીલતા વિકસાવે છે. સમાજ-વિશ્વ સાથે અનુકૂળન સાધવામાં મદદરૂપ બને છે.

: ચર્ચા કરો :

- બાળકના સામાજિક ઘડતરમાં પાયાના સંદર્ભો.
- સામાજિક વાસ્તવિકતાઓમાં સામાજિક વિજ્ઞાનની ભૂમિકા.

1.6 ઇતિહાસના સ્વરૂપ અને ક્ષેત્ર અંગેનો દ્રષ્ટિકોણ :

સામાજિક વિજ્ઞાનના માળખાકીય સ્વરૂપમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રનો સમાવેશ થાય છે. અર્થાત્ સામાજિક વિજ્ઞાનનું એક મહત્વનું પેટાક્ષેત્ર છે - ‘ઇતિહાસ.’ ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ અને તેની વિવિધતાઓ તથા સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ દ્વારા સામાજિક અને નૈતિક મૂલ્યોનું પ્રસ્થાપન થાય તે માટે સ્વ-અધ્યન પ્રવૃત્તિઓ, સ્વ-અનુભવો, મુલાકાતો વગેરેનો ઇતિહાસ શિક્ષણમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ થકી અધ્યેતા ભારતીય સાંસ્કૃતિક વારસાને યોગ્ય પરિપ્રેક્ષ્યમાં સમજે અને જીવનમાં અનુબંધિત કરે, પરિણામે આદર્શ નાગરિકનું નિર્માણ કરી શકાય છે.

વર્ષી, 1986 ની નવી શિક્ષણ નીતિમાં અભ્યાસક્રમના સંકલિત સ્વરૂપ આધારિત, એન.સી.એફ. 2005, એન.સી.એફ.ટી.ઇ. 2010, રાઇટ ટુ એજ્યુકેશન 2009, ભાર વિનાનું ભણતર અને જસ્ટીસ વર્મા સમિતિની ભલામણોના આધાર પર રચાયેલ નવીન અભ્યાસક્રમ અંતર્ગત નવીન અભિગમ તરીકે બાળક જ્યાં જન્મ્યો છે, ત્યાંની સ્થાનિક પરિસ્થિતિની ઐતિહાસિક જાણકારીથી શરૂ કરી વિશ્વ કક્ષાની વિવિધ માનવ સંસ્કૃતિઓના ઇતિહાસની સફર સમજપૂર્વક કરે તે મહત્વનું છે.

વિદ્યાર્થી પોતાના કુટુંબ, ગામ, તાલુકો, જિલ્લો, દેશ, ખંડ અને વિશ્વના ભાતીગળ સંસ્કૃતિનો પરિચય મેળવી અખંડ ભારતના સંવર્ધક નાગરિક તરીકે પોતાની જાતને ઘડી શકે તથા માતા-પિતા કુટુંબ, સમાજ અને રાષ્ટ્ર પ્રત્યેના ઉત્તરદાયિત્વને અદા કરવાની ઉત્કૃષ્ટ સમજ પ્રાપ્ત કરે અને જીવનમાં તેનો અમલ કરે તે આ વિષયનું હાર્દ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિની વિવિધતામાં એકતા અને અખંડિતતાનું ગૌરવ અનુભવે, પ્રાચીન નગરો, સમાજ જીવન, વિવિધ સમયની શાસન વ્યવસ્થા, યુરોપીય પ્રજાનું આગમન, અંગ્રેજ શાસનની ભારત પર અસર, ધાર્મિક, સામાજિક જાગૃતિ, સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ અને પરિસ્થિતિનો આ વિભાગના અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ કરવામાં આવેલ છે.

ભારતીય સંસ્કૃતિ અને વિશ્વની વિવિધ માનવીય સંસ્કૃતિઓની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠ ભૂમિકાથી બાળક/ પ્રશિક્ષણાર્થી વાકેફ થઈ તેની તમામ સારી બાબતોને પોતાના જીવનમાં જોડી ઉત્કૃષ્ટ નાગરિક નિર્માણ કરે અને ઉત્કૃષ્ટ સુસંસ્કૃત સમાજનું નિર્માણ કરે, તે સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયનો પ્રાણ છે.

: ચર્ચા કરો :

- ઇતિહાસના સ્વરૂપ અને ક્ષેત્ર અંગેનો દ્રષ્ટિકોણ.

1.7 ઇતિહાસકારની ભૂમિકા :

ઇતિહાસ એ સામાજિક વિજ્ઞાન છે. પ્રત્યેક વિજ્ઞાનને તેના સિદ્ધાંતો, સત્યો, તારણો કે હકીકતોને તારવવા અને રજૂ કરવા માટે કોઈ એક ચોક્કસ પદ્ધતિ હોય છે. આ પદ્ધતિમાંથી ઇતિહાસકારે પસાર થવું પડે છે. ઇતિહાસકારનું કાર્ય ઐતિહાસિક પદ્ધતિ દ્વારા ભૂતકાળની ઘટનાઓને વિશદ્ રીતે રજૂ કરવાની છે કે જેથી વર્તમાન સમયમાં તેમાંથી માર્ગદર્શન મળી રહે અને ભવિષ્યમાં આગળ ધપવા માટે પ્રેરણા મળી રહે.

વાસ્તવિકતા અને ચોકસાઈ એ ઇતિહાસકારના ઇતિહાસ લેખનના મહત્વના આધારસ્તંભો છે. શુદ્ધ ઇતિહાસ લેખન માટે દસ્તાવેજ તથા સચ્ચાઈ આવશ્યક છે. દસ્તાવેજ નહીં, તો ઇતિહાસ નહીં, (No Documents, No History) નિલ્કુર, રાન્કે, સર જદુનાથ સરકાર, રમેશચન્દ્ર દત્ત, મજમુદાર, સરદેસાઈ, નીલકંઠ શાસ્ત્રી વગેરે ઇતિહાસકારોએ પોતાના લખાણોમાં શુદ્ધતાની સાથે દસ્તાવેજોનો ખૂબ ઉપયોગ કર્યો. આથી તેમનાં લખાણો વાસ્તવિક બની શક્યાં. આ પદ્ધતિભૂમિકામાં ઇતિહાસકારની ભૂમિકા સમજીએ.

(1) સાધનોની આધારભૂતતા પારખવાની શક્તિ :

ઇતિહાસકારમાં સાધનોની આધારભૂતતા પારખવાની શક્તિ હોવી અનિવાર્ય છે. પ્રાચીન તથા મધ્યમ યુગનાં કેટલાંક સાધનોમાં સમય, સ્થળકર્તાનું નામ વગેરે દર્શાવેલાં હોતાં નથી. આ પરિસ્થિતિમાં ઇતિહાસકાર ચોક્કસ હકીકતો, નિર્દેશો વગેરે પરથી સાધનોનો સમય, તેનું સ્થળ, તેના કર્તાનું નામ નિશ્ચિત કરી આધુનિક કસોટીઓના માધ્યમથી શંકાશીલ સાધનોનો સમય, તેનો કર્તા વગેરે નક્કી કરે છે. ઇતિહાસકાર પ્રાચીન, મધ્યમ તથા અર્વાચીન યુગની ભાષાઓ, તેમને લગતી હકીકતો જે તે સમયના સ્થળ, નામ વગેરેથી પરિચિત હોય છે. આના આધારે તે ઇતિહાસનાં સાધનોની આધારભૂતતા એટલે કે - તેનો સમય, સ્થળ, કર્તા વગેરે નિશ્ચિત કરે છે. આમ, આધારભૂતતાથી ઇતિહાસના કેટલાક શંકાશીલ દસ્તાવેજો વિશ્વસનીય બને છે.

(2) સાધનોની વિશ્વસનીયતા નિશ્ચિત કરવાની શક્તિ :

ઇતિહાસકારમાં સાધનોની વિશ્વસનીયતા નક્કી કરવાની શક્તિ હોવી જોઈએ. તેણે તમામ પ્રકારના પૂર્વગ્રહોમાંથી મુક્ત રહેવું જોઈએ. કોઈ ખુશ થશે કે કોઈ નાખુશ થશે તેવી ભીતિ રાખ્યા સિવાય સત્ય કહેવાની તૈયારી અને હિંમત ઇતિહાસકારે દાખવવાં જરૂરી છે. પુરાવાના આધારે અને હકીકતોની જરાય અતિશયોક્તિ કે અવમૂલ્યન કર્યા વગર સત્ય કહેવાનું તેનું પરમ કર્તવ્ય બને છે. ઇતિહાસકારનો આ મોટામાં મોટો ગુણ કહી શકાય.

(3) હકીકતોનું પરલક્ષીપણાથી અવલોકન :

ઇતિહાસકાર ગમે તે રાષ્ટ્ર, ધર્મ, જાતિ કે પ્રદેશનો હોય પરંતુ તેનાથી પર થઈને તટસ્થપણે ઇતિહાસનું આલેખન કરવું, જેથી શુદ્ધ ઇતિહાસ લખાય. પોતાની ધાર્મિક માન્યતા કે રાષ્ટ્રભાવનાને આઘાત લાગે તેવી હકીકતો પણ જો પુરાવામાંથી પ્રાપ્ત થાય, તો પણ તેની ટીકાની પરવા કર્યા વગર તેણે સાચી હકીકત જણાવવી. આત્મલક્ષી, પૂર્વગ્રહો, સાંપ્રદાયિકતા, સંકુચિત રાષ્ટ્રભાવના પોષે તેવા લખાણોથી ઇતિહાસકારે દૂર રહેવું ખૂબ જરૂરી છે.

પોત પોતાના વિષય માટે એકત્રિત કરેલી સામગ્રીનું ઇતિહાસકારે તટસ્થપણે પરીક્ષણ તેમજ પૃથક્કરણ કરવું. એકઠી કરેલ હકીકતોની ચકાસણીમાં ઇતિહાસનું લક્ષ્ય, વાસ્તવિકતા તથા પરલક્ષીપણું જેવી બાબતો ખ્યાલમાં રાખવી ઘટે. તેનામાં સત્ય શોધી કાઢવા માટે સારા વકીલની દલીલશક્તિ તથા સારા ન્યાયાધીશની ન્યાયબુદ્ધિ હોવી જરૂરી છે.

(4) સત્ય કહેવાની તત્પરતા અને અનિવાર્યતા :

ઘણી વખત ઇતિહાસકાર સત્ય કહેવા સમર્થ હોય છે, પરંતુ તે સત્ય કહેવા નાખુશ હોય છે. તે રાજસત્તાના ભયથી, સામાજિક બહિષ્કારના ડરથી, આર્થિક કારણોથી, આશ્રયદાતા નાખુશ થાય તે બીકથી, ધર્મિક માન્યતાઓના કારણે કે રાષ્ટ્રીયતાના ખોટા ખ્યાલોથી વિચાર કરતાં ભાષા તથા શૈલીને વધારે મહત્વ આપવા જેવાં અનેક કારણોથી તે સત્ય કહેવામાં ખુશ હોતો નથી. રાજકીય, રાષ્ટ્રીય, આર્થિક, સામાજિક, ધાર્મિક, પ્રાદેશિક, કૌટુંબિક, વ્યક્તિગત વગેરે પૂર્વગ્રહો - શુદ્ધ ઇતિહાસ લેખન માટે હાનિકારક છે. આથી ઇતિહાસકારે હંમેશાં સત્ય કહેવાની તત્પરતા દાખવીને પરલક્ષીથી ઇતિહાસ લેખન કરવું જોઈએ.

(5) વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ અને ભવિષ્યનો ખ્યાલ :

નિષ્ણાત ઇતિહાસકાર પાસે વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ હોવી આવશ્યક છે. તેનામાં હકીકતોને પારખવાની, અસલ તથા બનાવટી દસ્તાવેજો વચ્ચે ભેદરેખા દોરવાની તથા દસ્તાવેજમાં થયેલ બનાવટ શોધી કાઢવાની શક્તિ હોવી જરૂરી છે. તેણે વાસ્તવિકતાનું આલેખન કરવાનું છે. ભૂતકાળની સાચી હકીકતો શોધી કાઢીને વર્તમાન સમક્ષ તેને રજૂ કરવાની છે.

(6) દોષોમાંથી મુક્તિ અને વિષય પ્રત્યેની જાગૃતિ :

ઇતિહાસકારે દોષમુક્ત રહી પોતાના લખાણમાં શક્ય તેટલી હદે મૂળ સાધનો કે દસ્તાવેજોનો જ ઉપયોગ કરવો. દ્વિતીય પ્રકારનાં સાધનો પર વધુ પડતો આધાર રાખ્યા વગર સાધનોના ઉપયોગમાં ખૂબ જ ચોકસાઈ અને અસલપણાની પૂરેપૂરી ખાત્રી કરવી. પોતાના વિષય અને સંશોધનમાં તેણે સતત જાગૃત રહેવું.

શુદ્ધ ઇતિહાસ લેખન, તર્કશુદ્ધ અધ્યયન, વૈજ્ઞાનિક સંશોધન, સત્ય અને વાસ્તવિકતાઓનું નિરૂપણ એ તટસ્થ, પરલક્ષી, સમતોલ દષ્ટિ, સખત પરિશ્રમ, ઉત્સાહ અને માનસિક વૃત્તિ પર આધારિત છે. ઇતિહાસ દર્શનમાં ભાવુકતાને સ્થાન નથી, તેમાં તો માત્ર સત્ય તથા વાસ્તવિકતા જ મૂળભૂત બાબત છે. ઇતિહાસકારે શુદ્ધ ઇતિહાસ લેખનમાં આ બાબતોની કાળજી રાખવી.

1.8 ઇતિહાસકાના સ્રોત તથા પુરાવાઓ :

ઇતિહાસકારે ઇતિહાસ શિક્ષણને અસરકારક બનાવવા માટે વિવિધ સ્રોતો જેવા કે - દસ્તાવેજો, લખાણો, ડાયરીઓ, ઐતિહાસિક પાળિયા, શિલાલેખ, સ્થાપત્ય, સંગ્રહાલય, અવશેષો, તામ્રપત્રો, વગેરેનો ઉપયોગ કરવો. ચિત્રો, ફોટોગ્રાફ દ્વારા પણ વર્ગખંડમાં ઐતિહાસિક પુરાવાના આધારોનો ખ્યાલ બાળકોને

આપી શકાય છે. આ સ્રોત કે પુરાવા આધારભૂત હોવા જોઈએ. તેનું અર્થઘટન કરતી વખતે પૂરેપૂરી તટસ્થતા જાળવવી. દા.ત. જૂના સમયના સિક્કાને આધારે જે તે સમયનાં ચલણોનો ખ્યાલ મેળવી શકાય છે. સ્રોતોનું જે તે સમયની ઘટના કે પરિસ્થિતિઓને અનુબંધિત આધારો સાથે વર્ણન થતું હોય છે, તેથી તે સમયની પરિસ્થિતિ વિશે પૂરતી માહિતી મેળવી રજૂઆત કરવી.

: પ્રવૃત્તિ :

- ‘ઇતિહાસકારની ભૂમિકા’ પર પરિસંવાદ યોજવો.
- ઇતિહાસના સ્રોત એકત્રિત કરી વર્ગમાં પ્રદર્શન યોજવું.

1.9 રાજનીતિશાસ્ત્રમાં પુનરુત્થાનના આયામો :

- વર્તમાન લોકશાહી પદ્ધતિને અનુરૂપ આદર્શ નાગરિક તૈયાર કરવાની કેળવણી રાજનીતિશાસ્ત્ર શિક્ષણ દ્વારા આપી શકાય છે. રાજનીતિશાસ્ત્ર અંતર્ગત લોકશાહીમાં બિનસાંપ્રદાયિકતા, નાગરિકના મૂળભૂત અધિકારો, હક્ક અને ફરજો, સમાનતાના ધોરણે ન્યાય અને ગ્રાહક સુરક્ષા જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.
- નાગરિકોનું આર્થિક વ્યવહારો અનુસંધાને, ન્યાયપૂર્ણ રીતે તેનું કોઈ જગ્યાએ શોષણ ન થાય તેમજ તે તટસ્થ રીતે વર્તન કરે તે જરૂરી છે.
- પ્રત્યેક નાગરિક લોકશાહીના સિદ્ધાંતોની જાણકારી મેળવીને તે મુજબનો જીવન વ્યવહાર કરી શકે તેમજ પરસ્પર લોકશાહી સિદ્ધાંતોનું જતન કરી વ્યવહાર કરી શકે.
- પ્રત્યેક નાગરિક પોતાના હક્કો મેળવીને પોતાની ફરજો અદા કરી લોકશાહીનું સંપૂર્ણ રીતે જતન કરી શકે તથા સારું અને સ્વસ્થ જીવન જીવી શકે.
- પ્રત્યેક નાગરિક સમતુલિત જીવન વિકાસ માટે પર્યાવરણીય બાબતોનો સમજપૂર્વકનો ઉપયોગ કરી સુખી અને સ્વસ્થ જીવન જીવે તે માટે રાજનીતિશાસ્ત્ર દિશાસૂચક છે.
- શાસન વ્યવસ્થા તરીકે લોકશાહીનું નૈતિક ધોરણે પાલન થાય તે મહત્વપૂર્ણ છે. સાથે સાથે પ્રત્યેક નાગરિક સમાનતાના ધોરણે કુદરતી ન્યાયથી પરસ્પર પ્રેમ, લાગણી અને હૂંફથી જીવન વિકસાવી જીવી શકે, સંતોષ અને આનંદપૂર્વક રીતે જીવી શકે તે માટે રાજનીતિશાસ્ત્ર પ્રોત્સાહિત કરે છે.

આમ, બાળકો રાજનીતિશાસ્ત્રમાં રસ લેતાં થાય, પોતાના હક્કો અને ફરજો અંગેનું જ્ઞાન મેળવી તેને પોતાના જીવન વ્યવહારમાં ઉપયોગ કરતાં થાય એ બાબત શીખવવાની છે.

1.10 ભૂગોળ શિક્ષણના અભિગમો :

ભૂગોળ શિક્ષણ વિભાગમાં બાળકના જીવનનો સીધો સંબંધ જે તે પ્રદેશના પ્રાદેશિક ભૌગોલિક બાબતો પર આધારિત છે. બાળક જે તે પ્રદેશની ભૌગોલિક ઘટનાઓ અને તેના કાર્યકારણ સંબંધ વિષયક જાણકારી મેળવી તેની યથાર્થતા ચકાસતાં શીખે તે માટે ભૂગોળ શિક્ષણ અંતર્ગત ધોરણ 6 થી 8 નાં બાળકોને વર્ગખંડમાં તેમજ વર્ગખંડ બહારની પ્રાયોગિક પ્રત્યક્ષ મુલાકાતો દ્વારા વાસ્તવિક અનુભવો પૂરા પાડી સ્વ અનુભવો કરાવી શકાય.

જેમ કે,

- સ્થાનિક ભૂગોળનો ખ્યાલ મુલાકાત દ્વારા.
- ગામનો નકશો તૈયાર કરી સ્થળો દર્શાવો.
- શાળાનો નકશો તૈયાર કરે.
- સ્થાનિક તાલુકાની કે જિલ્લાની મુલાકાત લઇને ભૌગોલિક બાબતોની જાણકારી મેળવે. દા.ત. બનાસકાંઠા જિલ્લાની શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓની, બનાસ નદી, અરવલ્લીની ગિરિમાળા, જાસોર અભયારણ્યની મુલાકાત ગોઠવીને સ્થાનિક ભૂગોળ અનુબંધિત બાબતોનો ખ્યાલ, સ્વરૂપ સારી રીતે આપી શકાય. તમામ જિલ્લા પોતાના જિલ્લાની આવી પ્રાદેશિક ભૌગોલિક બાબતોની મુલાકાતો દ્વારા વધુ સારી રીતે સમજ આપી શકે.
- પ્રોજેક્ટ કાર્ય દ્વારા ભૌગોલિક બાબતોનો અભ્યાસ કરાવી શકાય.

: આટલું કરો :

- તમારા વિસ્તારની ભૌગોલિક વિશેષતાઓ નોંધો.
- તમારા જિલ્લામાં જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવન દ્વારા તૈયાર થયેલ સ્થાનિક સાહિત્યનો અભ્યાસ કરો.

1.11 સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણના વિવિધ અભિગમો :

સામાજિક વિજ્ઞાનનું અધ્યાપન કાર્ય દાદ માગી લે તેવું છે. અન્ય વિષયના અધ્યાપન કાર્ય કરતાં આ વિષયનું અધ્યાપન કાર્ય વિશિષ્ટ છે. આથી શિક્ષકે પોતાના અનુભવ, સૂઝ અને ડહાપણનો ઉપયોગ કરી કોઈપણ એક એકમ પછી ભલે તે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, અર્થશાસ્ત્ર કે રાજનીતિશાસ્ત્ર સાથે જોડાયેલો હોય, પણ સામાજિક વિજ્ઞાનના સંકલિત સ્વરૂપમાં અધ્યાપન કાર્ય કરવાનું છે. ટૂંકમાં સામાજિક વિજ્ઞાન સાથે સંબંધિત વિષયો એકરૂપ બને અને સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણનું નવનીત પ્રાપ્ત થાય તેવી રીતે શિક્ષકે શિક્ષણકાર્ય કરવાનું છે.

• વિવિધ અભિગમો :

'Dictionary of Education' માં સી.વી. ગુડે અભ્યાસક્રમ રચના માટેની અથવા અધ્યયન પરિસ્થિતિઓના પ્રકાર આધારિત 12 રીતો આપેલી છે, જે નીચે મુજબ છે :

(1) પ્રવૃત્તિલક્ષી અભ્યાસક્રમ	(2) વિષયલક્ષી અભ્યાસક્રમ
(3) આયોજિત અભ્યાસક્રમ	(4) સાંપ્રત પ્રવાહલક્ષી અભ્યાસક્રમ
(5) વિશાળ ક્ષેત્રલક્ષી અભ્યાસક્રમ	(6) બાળકેન્દ્રી અભ્યાસક્રમ
(7) સમાજલક્ષી અભ્યાસક્રમ	(8) હાર્દરૂપ તત્ત્વલક્ષી અભ્યાસક્રમ
(9) અનુભવલક્ષી અભ્યાસક્રમ	(10) સહસંબંધલક્ષી અભ્યાસક્રમ
(11) સંકલિત (એકીકૃત) અભ્યાસક્રમ	(12) વિદ્યાર્થી-શિક્ષક કેન્દ્રી અભ્યાસક્રમ

- સામાજિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમની ગોઠવણી અને જરૂરિયાત :

સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષકો માટે સામાજિક વિજ્ઞાનના વિષયવસ્તુની ગોઠવણી એ એક પડકારૂપ સમસ્યા છે. જેના વડે વિદ્યાર્થીઓ વિષયવસ્તુને અને તેનાં દરેક પાસાંને સમજી શકે. અભ્યાસક્રમ ગોઠવણીનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે વિદ્યાર્થીઓ અધ્યયન માટે તથા હેતુસિદ્ધિ માટે યોગ્ય માર્ગદર્શન મેળવી શકે.

અભ્યાસક્રમની સારી ગોઠવણી એ છે કે જેમાં પસંદિત સામગ્રીને સામાજિક રીતે ઇચ્છનીય એવા નાગરિકો તૈયાર કરવા માટે તથા અધ્યયનને વધારે અર્થપૂર્ણ અને ગુણવત્તાસભર બનાવવામાં મદદરૂપ થાય. અસરકારક ગોઠવણીના કેટલાક અંશો આ પ્રમાણે છે.

- અભ્યાસક્રમની ગોઠવણી એવી હોવી જોઈએ કે જે ક્રમિક રીતે શીખવવાની પ્રક્રિયામાં માર્ગદર્શક રૂપ બની શકે.
- અભ્યાસક્રમ વિદ્યાર્થીની કક્ષા અને ધોરણ પ્રમાણે સરળ અને સતત વિકાસની તકો પૂરી પાડતો હોવો જોઈએ.
- અભ્યાસક્રમ સમતોલ હોવો જોઈએ, જેમાં અપેક્ષિત અધ્યયન અનુભવો, પ્રવૃત્તિઓ, વિષયવસ્તુ સંદર્ભે સંબંધિત જ્ઞાન તથા સાંપ્રત ઘટનાઓ અને સામાન્યીકરણોને સમજી શકે તેવી તકો વિદ્યાર્થીઓને મળતી હોવી જોઈએ.
- અભ્યાસક્રમ ગોઠવણીમાં લચીલાપણું હોવું જોઈએ. જેમાં સ્થાનિક અને વિવિધ ક્ષેત્રોમાં આવેલાં પરિવર્તનોનો સમાવેશ હોવો જોઈએ.
- વિદ્યાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાન અને અનુભવો આધારિત જ્ઞાનના ઉપયોગીતાની તક અને તેના આધારે સમજણનો વિકાસ થાય તેવો અભ્યાસક્રમ હોવો જોઈએ.
- અભ્યાસક્રમ વિવિધ રસ, રુચિ, અભિયોગ્યતા ધરાવતા વિદ્યાર્થીઓને ધ્યાને રાખી પૂરતી તકો પૂરો પાડતો હોવો જોઈએ. વૈયક્તિક વિશેષતાઓ અને ભિન્નતાઓ સંદર્ભે ઊભી થતી સમસ્યાઓના ઉકેલ પૂરો પાડતો હોવો જોઈએ.
- અભ્યાસક્રમમાં વૈવિધ્યસભર તકની જોગવાઈ હોય કે જેનાથી દરેક બાળક પોતાની શક્તિઓ ધ્યાને રાખી, તેનો ઉપયોગ કરી પ્રગતિ કરી શકે.

: ચર્ચા કરો :

- પ્રવૃત્તિલક્ષી અભ્યાસક્રમ અભિગમની વિશેષતાઓ.
- દાંડી યાત્રા

1.12 સામાજિક વિજ્ઞાનને સંયોજિત કરવાના વિવિધ અભિગમો :

સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રને અવકાશ મળે તે રીતે શિક્ષણ વ્યવહાર જોડવામાં આવે તે મહત્વનું છે. વિવિધ વિષયોના મુદ્દાઓ, પેટા મુદ્દાઓમાં ઐતિહાસિક બાબતો, લોકજીવન સંબંધિત ભૌગોલિક બાબતો, આદર્શ નાગરિક નિર્માણ અને સંવર્ધન અનુસંધાનની રાજનૈતિક બાબતોને પારસ્પરિક જોડીને શિક્ષણ વ્યવહારનું આયોજન કરવું જરૂરી છે. જેમ કે, ઐતિહાસિક બાબત તરીકે દાંડીયાત્રા વિશેના શિક્ષણકાર્યમાં શિક્ષકે બાળકોને...

- ઐતિહાસિક પરિપ્રેક્ષ્યમાં મીઠાના કાયદાને તોડવા મહાત્મા ગાંધીએ લોકજાગૃતિ સાથે કરેલી દાંડીયાત્રાની સમજ આપવી.
- ભારતના અને ગુજરાતના નકશામાં આ ઐતિહાસિક ઘટનાને દર્શાવીને દાંડી સ્થળના ભૌગોલિક સ્થાનની સમજ આપવી.
- દાંડીયાત્રા દ્વારા સમાજ જાગૃતિ અને અન્યાયના પ્રતિકાર સામે મહાત્મા ગાંધીએ એક નાગરિક તરીકે સમાજના છેવાડાના નાગરિક માટે કરેલ નાગરિક ધર્મ વિશે ચર્ચા કરી શકાય.

આમ, સામાજિક વિજ્ઞાનમાં આવાં અનેકવિધ ઉદાહરણો દ્વારા બાળકોને સામાજિક વિજ્ઞાન શીખવી શકાય.

1.13 એકમનો સારાંશ :

સામાજિક વિજ્ઞાન ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્ર રૂપમાં જોવા મળે છે. ઘર કે કુટુંબની પ્રવૃત્તિઓ, પડોશ સાથેનો સંબંધ, જીવનનિર્વાહ અંગેનાં સાધનોનું ઉપાર્જન, સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓ, જૈવિક અને સામાજિક મૂલ્યોની સમજ, આંતર રાષ્ટ્રીય સહયોગ, પરસ્પરાવલંબન અને સદ્ભાવનાની સમજ, કુરસદના સમયનો સદ્ઉપયોગ, વિશ્વ નાગરિક તરીકેની જવાબદારીઓ વગેરે... સામાજિક વિજ્ઞાનનાં અધ્યયન ક્ષેત્રો છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનના કાર્યક્ષેત્રમાં બે પ્રકારનાં વાતાવરણ: સામાજિક વાતાવરણ અને પ્રાકૃતિક વાતાવરણનો સમાવેશ થાય છે. જે પરસ્પર અસર કરે છે. સામાજિક વિજ્ઞાન એ માનવ સંબંધોનો વિકાસ અને આંતર પ્રક્રિયાઓનો વિકાસ છે. અલબત્ત વર્તમાન સમસ્યાઓનાં કારણો અને સંભવિત ઉકેલોનો પણ તેમાં સમાવેશ થાય છે. 20 મી અને 21 મી સદીમાં સામાજિક ક્ષેત્રે આવેલાં તમામ પરિવર્તનોની ભૂમિકા સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયનું કાર્યક્ષેત્ર બને છે. સામાજિક વિજ્ઞાન ઉત્તમ નાગરિકના ઘડતર અને ઉન્નત સમાજના નિર્માણ માટે ખૂબ જ મહત્વનું છે. તે નાગરિકોને પોતાની સામાજિક અને પારિવારિક જવાબદારીઓ પરત્વે સભાન કરે છે અને પરિવાર, સમાજ, રાજ્ય, રાષ્ટ્ર અને વિશ્વ કક્ષાના પ્રશ્નો પ્રત્યે સંવેદનશીલતા વિકસાવે છે અને અનુકૂળન સાધવામાં સહાયરૂપ બને છે.

આથી જ વ્યક્તિના ઘડતર તથા સમાજના નિર્માણમાં આટલું બધું મહત્વ હોય તો તેનું શાળાઓમાં આગવું સ્થાન હોય તે સ્વાભાવિક છે.

1.14 સ્વાધ્યાય :

પ્રશ્ન - 1 વિધાન સમજાવો.

1. માનવ અને માનવ સમાજની વિવિધ ક્રિયા અને પ્રતિક્રિયાનું વર્ણન સમાજવિદ્યા દ્વારા કરવામાં આવે છે.
2. વ્યક્તિના જીવન ઘડતર માટે પ્રેમ-હૂંફ અને લાગણીનો મુખ્ય સ્રોત કુટુંબ છે.
3. સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓ દ્વારા માનવ જીવન ઘડતરની બાબતોનું સંવર્ધન થાય છે.

પ્રશ્ન - 2 ટૂંકનોંધ લખો.

1. ઇતિહાસકારની ભૂમિકા
2. ઇતિહાસના સ્રોતો
3. રાજનીતિશાસ્ત્રમાં નાગરિકની ભૂમિકા
4. રાજનીતિશાસ્ત્રમાં સમાજ
5. આંતર શાખાકીય અભિગમ

પ્રશ્ન - 3 માંગ્યા મુજબ ઉત્તર આપો.

1. સામાજિક વિજ્ઞાનની નૂતન સંકલ્પના સમજાવો.
2. ધોરણ-6 સામાજિક વિજ્ઞાન કેટલા અને કયા-કયા વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે ?
3. ભૂગોળ શિક્ષણના વિવિધ અભિગમો સમજાવો.
4. બાળકોના જીવન શિક્ષણમાં ભૂગોળની ઉપયોગિતા જણાવો.
5. સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષક તરીકે ઇતિહાસ વિષય અંગેનો તમારો દૃષ્ટિકોણ જણાવો.
6. સામાજિક વિજ્ઞાન ક્ષેત્ર બાળકના જીવન ઘડતરમાં કઈ રીતે ઉપયોગી છે ?

પ્રશ્ન - 4 સૂચના મુજબ ઉત્તર આપો.

1. ધોરણ-6 થી 8 ઇતિહાસના વિષયવસ્તુના અભ્યાસથી બાળકના જીવન ઘડતરમાં કયાં મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત થાય છે ?
2. ધોરણ-6 થી 8 ભૂગોળના વિષયવસ્તુના અભ્યાસથી બાળકના જીવન ઘડતરમાં કઈ-કઈ બાબતોની અપેક્ષા છે ?
3. ધોરણ-6 થી 8 રાજનીતિશાસ્ત્રના વિષયવસ્તુના અભ્યાસથી બાળકના જીવન ઘડતરમાં કયા ફેરફારો જોવા મળશે ?
4. ધોરણ-6 થી 8 ના ઇતિહાસ વિષયવસ્તુના અભ્યાસથી બાળકમાં કયાં-કયાં મૂલ્યો પ્રસ્થાપિત થાય છે ?
5. સ્થાનિક પ્રાદેશિકતાની કઈ-કઈ બાબતો બાળકના જીવન-ઘડતર સાથે જોડાયેલી છે ?
6. પ્રવર્તમાન સમયમાં સામાજિક વિજ્ઞાન દ્વારા સામાજિક બદલીઓ અને અંધશ્રદ્ધાઓ કઈ રીતે દૂર કરી શકાય છે ? સમજાવો.
7. બાળકના જીવન ઘડતરમાં માતા-પિતાની કેળવણી પાયારૂપ છે ? કઈ રીતે ?

□ પ્રવૃત્તિ :

- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સાથે જૂથચર્ચા કરી ધોરણ 6 થી 8 ના સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયનાં પાઠ્યપુસ્તકોની વિશેષતાઓ અને ધ્યાન પર મૂકવા જેવી બાબતોની નોંધ કરો.

1.15 સંદર્ભ સાહિત્ય :

1. ડૉ. શ્રીમતી ઉમામંગલ, 'સામાજિક અધ્યયન શિક્ષણ', એજ્યુકેશન રોહતક, 1991
2. જી.આર. શર્મા, 'ભૂગોળ શિક્ષણ', શિક્ષણ વિભાગ, મેરઠ, 1992
3. પ્રો. એમ એલ. 'મિત્તલ, નાગરિકશાસ્ત્ર શિક્ષણ', શિક્ષણ વિભાગ, મેરઠ, 1993
4. ડૉ. આર.એ.શર્મા, 'ઇતિહાસ શિક્ષણ', શિક્ષણ વિભાગ, મેરઠ, 2001
5. ડૉ. રાઉ ભાસ્કર, 'ટીચિંગ સોશિયલ સ્ટડી એન્ડ સકસેસફૂલ', 2001
6. વાઘવા શાલીની, 'મોડર્ન મેથડ્સ ઓફ ટીચિંગ હિસ્ટ્રી', 2000
7. ડૉ. સિંહ યોગેશકુમાર, 'ઇતિહાસ શિક્ષણ', 2004
8. વર્મા મહેશ, 'ભૂગોળ શિક્ષણ', લોકસંસ્કૃતિ પ્રકાશન, 2009
9. ડૉ. વાઘેલા અનિલ એન. 'સમાજશાસ્ત્રનો પરિચય', યુનિવર્સિટી ગ્રંથનિર્માણ બોર્ડ, 2012

* * *

પ્રકરણ - 2

સામાજિક વિજ્ઞાનની અગત્યની સંકલ્પનાઓ

- 2.1 પ્રસ્તાવના
- 2.2 ઉદ્દેશો
- 2.3 ભારતમાં પુરાતન સમયથી વર્તમાન સુધીમાં આવેલ પરિવર્તનો અને સાતત્ય
 - 2.3.1 પરસ્પર જોડાણ (આંતર સંબંધો)
 - 2.3.2 સમય-સંદર્ભ અંગેની સમજ
- 2.4 વંચિત જૂથો
 - 2.4.1 અનુસૂચિત જાતિ (Scheduled Caste)
 - 2.4.2 અનુસૂચિત જનજાતિ (Scheduled Tribe)
 - 2.4.3 અન્ય પછાત વર્ગો (Other Backward Cast)
- 2.5 ઇતિહાસ શિક્ષણના સંદર્ભમાં માહિતીના સ્ત્રોત અને સમજ
 - 2.5.1 માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોત
 - 2.5.2 માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોતો દ્વારા ઐતિહાસિક સંકલ્પનાઓની સમજ
- 2.6 સામાજિક આંતરક્રિયાઓ
 - 2.6.1 સમાજ, સામાજિક બંધારણ અને સમાજીકરણ
 - 2.6.2 સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા
 - 2.6.3 રાજ્ય, રાષ્ટ્ર અને નાગરિક
 - 2.6.4 પ્રદેશ, સંસાધનો અને લોકો
 - 2.6.5 બજાર અને વિનિયમ
- 2.7 એકમનો સારાંશ
- 2.8 સ્વાધ્યાય
- 2.9 સંદર્ભ સાહિત્ય

2.1 પ્રસ્તાવના :

સામાજિક વિજ્ઞાન એ સમાજનાં વિવિધ પાસાંઓનો અભ્યાસ કરાવતું વિજ્ઞાન છે. તે વિદ્યાર્થીઓની બૌદ્ધિક ક્ષિતિજોને વિસ્તારે છે. સામાજિક વિજ્ઞાન એ જીવનમાં આચરવાનું વિજ્ઞાન છે અને પ્રત્યેક નાગરિકના જીવન વ્યવહારને આજીવન સ્પર્શે છે. સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય દ્વારા વિદ્યાર્થી રાષ્ટ્રના નિર્માણમાં વ્યક્તિગત સુખ, સ્વાર્થ અને બલિદાન આપનાર મહાન પાત્રો વિશે જાણકારી મેળવે, આપણા રાષ્ટ્રની સંવૈધાનિક વ્યવસ્થાને સમજે અને નાગરિક તરીકેની વિકાસયાત્રાનો પાયો સંગીન બને તે રીતે જીવનશૈલી વિકસાવે, ભૌગોલિક સીમાઓ સાથે જોડાયેલા પ્રદેશોના લોકજીવન અને તેમની જીવનશૈલી પર પ્રભાવ પાડતાં નૈસર્ગિક પરિવર્તનોની જાણકારી મેળવી સમજ વિકસાવે તે ખૂબ જરૂરી છે.

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં ભારતના ભૂતકાળથી લઈને વર્તમાન સુધીમાં આવેલા ફેરફારો, સાતત્ય અને તેના આંતર સંબંધો તેમજ સમય સંદર્ભ અંગેની સમજ આપવામાં આવી છે. તદુપરાંત સમાજનાં વંચિત જૂથો- દલિતો, આદિવાસીઓ, વિમુક્ત જાતિઓ, અન્ય પછાત વર્ગો અને તરછોડાયેલાં જૂથોની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જેથી આ વર્ગો સમાજના અન્ય વર્ગો સાથે તાલ મેલ સાધી બરોબરી કરી રાષ્ટ્રના પ્રવાહમાં જોડાય. ઉપરાંત, માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોતોની જાણકારી મેળવી ઐતિહાસિક કલ્પનાઓના સંદર્ભમાં તેનો ઉપયોગ કરી જે તે યુગના સમાજ જીવન, સાંસ્કૃતિક જીવન અને આર્થિક જીવનને સમજવામાં વિદ્યાર્થીઓને સરળ બની શકે. સામાજિક આંતરક્રિયાઓ, સામાજિક બંધારણ, સમાજકરણ, ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ, રાજ્ય સત્તાઓ, રાષ્ટ્ર-રાજ્ય અને તેમાં નાગરિકની ભૂમિકાનો આ પ્રકરણમાં સુપેરે પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે. આપણાં સંસાધનો અને બજાર વિનિયમની પણ ચર્ચા કરવામાં આવી છે.

2.2 ઉદ્દેશો :

- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ભારતમાં પુરાતન સમયથી વર્તમાન સુધીમાં આવેલાં પરિવર્તનો અને સાતત્યની માહિતી મેળવી તેમની વચ્ચેના આંતર સંબંધો સમજે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ વંચિત જૂથોની જાણકારી પ્રાપ્ત કરે અને તેમના વિકાસ માટેની યોજનાઓથી પરિચિત થાય.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ઐતિહાસિક સંકલ્પનાઓ સમજવામાં માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોતો કઈ રીતે મદદરૂપ બને છે તેની સમજ કેળવી શિક્ષણકાર્યમાં તેનો વિનિયોગ કરે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સામાજિક આંતર ક્રિયાઓની સમજ મેળવી સામાજિક બંધારણથી પરિચિત થાય.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સમાજ અને જૂથ વિશેની જાણકારી મેળવે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો સંબંધ સમજે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ રાજ્ય સત્તાઓ અને રાષ્ટ્ર સત્તાઓનો પ્રાથમિક પરિચય મેળવી લોકશાહી વ્યવસ્થામાં નાગરિકની ભૂમિકાનું મહત્ત્વ સમજે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ પ્રદેશનાં સંસાધનો અને પ્રજા જીવનની માહિતી મેળવી અધ્યાપનકાર્યમાં તેનો વિનિયોગ કરે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ બજાર અને વિનિયમ વચ્ચેની પ્રક્રિયાની સમજ મેળવી રાષ્ટ્રના વિકાસમાં આવતાં પરિવર્તનો સમજે.

2.3 ભારતમાં પુરાતન સમયથી વર્તમાન સુધીમાં આવેલ પરિવર્તનો અને સાતત્યતા :

પૃથ્વીના પટ પર માનવીએ પોતાની યાત્રા શરૂ કરી તે સમયથી કુદરતી પરિબળોની વચ્ચે તેણે પોતાની વિકાસક્રમ જારી રાખી છે. આદિ માનવે શિકારની શોધમાં ભટકવાનું છોડી નદી કિનારે સ્થિર વસવાટની શરૂઆત કરી. માનવ સમુદાયે કુદરતી અને માનવ પરિબળોની સામે ક્યારેક સંઘર્ષ તો ક્યારેક સહકાર સાધી વર્તમાન સુધીની લાંબી મજલની સફર કરી છે. સમયની સાથે માનવ અને માનવસમાજની વિકાસગાથા રોમાંચક અને ઘણી અદ્ભુત રહી છે.

પથ્થર યુગનો માનવી કંઈ રીતે જીવતો એ આપણા માટે અગત્યનું નથી, તેના માટે અગત્યનું છે આપણી ભાવિ પેઢીનો માનવી કંઈ રીતે જીવશે. આજનો બાળક ભૂતકાળના માનવીની સિદ્ધિઓ અને નિષ્ફળતાઓ સમજશે તો તેના વર્તમાનને યોગ્ય રીતે ઘડી ભવિષ્યના માર્ગને વધુ સરળ બનાવી શકશે. આજથી ચાર - પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાંના સિંધુ પ્રદેશના માનવી પાસે જ આજની સુવ્યવસ્થિત નગર યોજના અને આજની ગટર વ્યવસ્થાનાં બીજ પડેલાં હતાં. આ બધું કંઈ રીતે શક્ય બન્યું ? તેની સમજ આજના વિદ્યાર્થીઓ અને નાગરિકોએ કેળવવી પડશે.

આજના વિશ્વ ઇતિહાસના તખ્તા પર થતા રાષ્ટ્ર-રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સંઘર્ષ, સમસ્યાઓ અને આ સમસ્યાઓના સંદર્ભમાં બદલાતી જતી નીતિઓને જો આજનો બાળક નહીં સમજે તો વર્તમાન સાથે તે કદી કદમ મિલાવી શકવાનો નથી. તેથી જ આપણી શાળા મહાશાળાઓમાં ભૂતકાલીન અને વર્તમાનકાલીન ઇતિહાસ શિક્ષણ મહત્ત્વનું બન્યું છે.

● સમય સાથે પરિવર્તન પામતો ભારતીય સમાજ :

ભારતીય સમાજનું સ્વરૂપ સમય સાથે પરિવર્તન પામતું રહ્યું છે. ભારતીય સમાજનું પ્રાચીન સ્વરૂપ એ પરંપરાગત સમાજનું સ્વરૂપ છે. પરંતુ સમય અને સમાજ જીવનના પ્રવાહો જેમ-જેમ પલટતા જાય છે તેમ-તેમ ભારતીય સમાજનું સ્વરૂપ પણ પરિવર્તન પામતું રહ્યું છે.

દરેક સમાજને પોતાની આગવી પ્રણાલિકાઓ, ટેવો, રીત-રિવાજો અને ધારા-ધોરણો (Norms) અથવા મૂલ્યો હોય છે. આ ઉપરાંત પ્રજાનો દૃષ્ટિકોણ, જીવનશૈલી, માન્યતાઓથી પ્રણાલિકાઓનું પોત બંધાય છે. આ પ્રણાલિકાઓમાં તત્કાલીન જીવન મૂલ્યોનું પણ પ્રતિબિંબ પડતું હોય છે. પ્રણાલિકાઓને લીધે સમાજ કે સંસ્થાઓમાં સાતત્ય જળવાય છે. આમ છતાં, સમાજમાં પરિવર્તનો લાવવા માટે કેટલીક પ્રણાલિકાઓનો ત્યાગ પણ કરવો પડે છે.

ભારતના પ્રાચીન મહાગ્રંથોમાં આર્ય સમાજનાં મૂળભૂત તત્ત્વો જળવાયેલાં જોવા મળે છે. આ ગ્રંથોમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષની બાબતો ઉલ્લેખિત છે. પ્રાચીન ભારતીય સમાજ વ્યવસ્થા અને તેની સાંસ્કૃતિક પ્રણાલિકાઓ સુસંસ્કૃત, સભ્ય, સુદૃઢ અને સાતત્યપૂર્ણ હતી. ત્યાર પછી ભારત પર અનેક વિદેશી પ્રજાઓ અહીં સ્થાયી થવા લાગી. જેના કારણે વિવિધ પ્રજાઓની અસર ભારતીય સંસ્કૃતિ પર થતી ગઈ. જેમ કે...

- લોકો અત્યંત આધ્યાત્મિક જીવન જીવવામાં જ જીવનની સાર્થકતા સમજતાં હતાં. સમગ્ર સૃષ્ટિના પર્યાવરણનું સમતોલન જાળવાઈ રહે તેવી આપણી ધાર્મિક પ્રણાલિકાઓ હજી જોવા મળે છે.
- જ્ઞાતિ કર્મો પરથી અસ્તિત્વમાં આવતી હતી. કાળક્રમે અનેક પેટા જ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વમાં આવી. હવે જ્ઞાતિનાં જડ બંધનો તૂટી રહ્યાં છે અને સમરસ સમાજ તરફ દેશ આગળ વધી રહ્યો છે.
- સંયુક્ત કુટુંબપ્રથામાંથી હવે વિભક્ત કુટુંબપ્રથા શરૂ થયેલ છે. તેમ છતાં હજી ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં સંયુક્ત કુટુંબ પ્રથા જોવા મળે છે.
- ભારતીય સમાજ આત્મનિર્ભર હતો. દેશ કૃષિપ્રધાન હતો. હવે ઉદ્યોગ અને સેવા (Service) ક્ષેત્રો વિકસ્યાં છે, તેથી નોકરી-ઘંઘા અર્થે વિવિધ પ્રદેશો/દેશોમાં જવાનું વધ્યું છે.
- પ્રાચીન ગીત-સંગીતનું શાસ્ત્રીયપણું હજી આકર્ષણનું કેન્દ્ર છે, છતાં પાશ્ચાત્ય સંગીતનો પ્રભાવ પણ હવે વધવા પામ્યો છે.

● **પરિવર્તન અને સાતત્ય :**

જે સમાજ વધુ સંવેદનશીલ હોય તેમનામાં પરિવર્તન પ્રક્રિયા ઝડપી હોય છે. જે સમાજને વિકાસ માર્ગે સતત પ્રયાણ કરવું હશે તે સમાજે નવા વિચારો, નવા અભિગમોને સહજતાથી અપનાવવા પડશે. સાથો સાથ સમાજ શિક્ષિત હોવો અનિવાર્ય છે. શિક્ષણ એ સામાજિક પરિવર્તનનું માધ્યમ છે. તેનાથી લોકોના આચાર-વિચાર, રહેણીકરણી, જીવનશૈલી, વિચારધારા વગેરેમાં ઝડપી પરિવર્તનો આવે છે.

સાંપ્રત સમાજ વ્યવસ્થામાં સામાજિક આંતરક્રિયાઓ અને વ્યવહારોમાં પરિવર્તનો આવી રહ્યાં છે. જેમ કે, વ્યક્તિ સ્વકેન્દ્રી બનતો જાય છે. લાગણીના સંબંધો લુપ્ત થતા જાય છે. પુરુષ પ્રધાન સમાજ બદલતો જાય છે. નારી પુરુષ સમોવડી બનવા જઈ રહી છે. નારીનું સ્થાન સમાજમાં સન્માનનીય બની રહ્યું છે. કેટલાંક પ્રાચીન મૂલ્યો ‘ઇશ્વર કરે તે ખરું’, ‘નસીબમાં હોય તે મળે’, અહિંસા, સત્ય, સદાચાર, પ્રામાણિકતા, નિષ્ઠા વગેરે મૂલ્યો શાશ્વત (નિત્ય) છે. તેનો આજે પણ આદર થાય છે, પરંતુ આ મૂલ્યોનો પણ સાંપ્રત સમયમાં ઘટાડો થતો જોવા મળે છે. હાલમાં નૈતિક મૂલ્યોની કટોકટી ઊભી થવા પામી છે; જે ગંભીર ચિંતાનો વિષય છે. આથી બાળકોને નૈતિક મૂલ્યોનું શિક્ષણ મળે તે ખૂબ જરૂરી છે.

2.3.1 પરસ્પર જોડાણ (આંતર સંબંધો) :

ઇતિહાસકારનું દષ્ટિબિંદુ, સામાજિક શાસ્ત્રોની સરખામણીમાં ઘણું વ્યાપક હોય છે. સમાજ પરિવર્તનના ટૂંકા અને લાંબા ગાળાના પ્રવાહોને સમજવા માટે ઇતિહાસકાર જે તે સ્થળ અને સમયના સંદર્ભમાં પ્રવર્તમાન આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક, સાહિત્યિક, મનોવૈજ્ઞાનિક, નૈતિક, આધ્યાત્મિક અને ધાર્મિક પરિબળો વચ્ચેના આંતરસંબંધોને સમજવાની મથામણો કરે છે. આ કામ જરા પણ સરળ નથી. કારણ કે, સમય અને સ્થળના સંદર્ભમાં ઇતિહાસકાર વિચારસરણી, આદર્શો અને નેતાગીરીનો પણ અભ્યાસ કરે છે.

ઇજિપ્ત, સુમેર, બેબિલોન, સિંધુ, લોથલ અને હડપ્પીય જેવી ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓએ માનવજાતને અનેકવિધ ક્ષેત્રે અમૂલ્ય સાંસ્કૃતિક વારસો આપેલો છે. બાળકોને આ વારસાની સમજ આપવાથી પોતાના દેશ અને દેશવાસીઓ પ્રત્યે ગૌરવની લાગણી પેદા થાય છે. માનવજાતે મેળવેલ વિવિધ સિદ્ધિઓના વારસાનું વહન ભિન્ન-ભિન્ન પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓ દ્વારા જગતની માનવજાતિમાં થયું. એક પ્રજાએ મેળવેલ વારસો બીજી પ્રજાએ વધુ સમૃદ્ધ બનાવ્યો અને તેમાંથી આધુનિક સંસ્કૃતિઓનું ઘડતર થયું.

રોબર્ટસન એક સ્થળે લખે છે કે, ઇતિહાસ એ જ્ઞાનનો એવો ભંડાર છે, જેમાંથી બાળક પોતાની ઇચ્છાનુસાર જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરે છે. ઇતિહાસના જ્ઞાનમાંથી જ માનવીને તેની સમસ્યાઓનો ઉકેલ મળી રહે છે. ઇતિહાસ માનવીને વધુ વિચારશીલ બનાવે છે. જૂનાં તથા નવાં મૂલ્યો વચ્ચેની ભેદરેખા યોગ્ય રીતે સમજાવે છે અને માનવીને તેની પ્રગતિમાં વધુ ડહાપણભર્યો માર્ગ સૂચવે છે.

સંકુચિત રાષ્ટ્રવાદના બદલે બાળક માનવતાપ્રેમી બને અને માનવે મેળવેલ સિદ્ધિઓ એક રાષ્ટ્રની નહીં પણ અનેક નાનાં-મોટાં રાષ્ટ્રોની બુદ્ધિ પ્રતિભાનું ફળ છે. આ સમજ બાળકમાં વિકસે તો સાચા અર્થમાં આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવના વિકસાવી શકાય. આંતરરાષ્ટ્રીય ભાવના દરેક રાષ્ટ્રની સ્વાતંત્ર્ય ભાવનાને પોષક હોય છે. યુદ્ધ એ માનવીના મનમાં જન્મે છે અને તેથી તેને નિવારવા માનવીના મનમાં જ સંરક્ષણના કિલ્લા બાંધવા જોઈએ. 'યુનેસ્કો'નું આ વિધાન આજના સાંપ્રત સમયમાં એટલું જ પ્રસ્તુત છે. તેને ધ્યાનમાં રાખી શિક્ષણ અપાય તો રાષ્ટ્ર - રાષ્ટ્ર વચ્ચેના સંબંધો વધુ ગાઢ બનતાં ત્રીજા વિશ્વયુદ્ધના ભણકારા વાગતા બંધ થઈ જશે. વિશ્વમાં શાંતિ, સમાનતા અને બંધુતા પ્રસરશે.

2.3.2 સમય-સંદર્ભ અંગેની સમજ :

ઇતિહાસ અને ઐતિહાસિક ઘટનાઓનાં બધાં તત્ત્વોને સમજવા સમય-સંદર્ભ એટલે કે, કાળક્રમની સમજ આવશ્યક બને છે. કાળક્રમ યાને સમયભાન. એ ઇતિહાસના બનાવો કે વ્યક્તિ વિશેષનાં કાર્યો કયાં, કયારે ઉદ્ભવ્યાં તેનો ઉત્તર આપે છે. તે દ્વારા પૃથ્વી પરની વિવિધ માનવજાતિની ક્રિયા-પ્રક્રિયાઓ અને આંતરક્રિયાઓને તેમના સમયના પ્રવાહ સાથે ઓળખવી સરળ બને છે.

સમયભાનની યોગ્ય સમજ વગર વ્યક્તિનાં કાર્યોનું સાચું મૂલ્યાંકન કરવું અશક્ય બને છે તેમજ કોઈ એક દેશ કે રાષ્ટ્રે પ્રાપ્ત કરેલ સિદ્ધિઓમાં અન્ય પ્રજાઓના ફાળાને સમજવું પણ દુષ્કર બને છે. જેમ કે, રોમનોની સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓ ગ્રીકને આભારી હતી. ઇતિહાસનું આ સત્ય સમયભાનની સમજ વગર યથાર્થ સમજાતું નથી. સમયભાન ઇતિહાસના વિદ્યાર્થીઓને તુલનાત્મક અધ્યયનનો યથાર્થ ખ્યાલ આપે છે.

મહાન સિકંદરનાં કાર્યોને તેના યથાર્થ સ્વરૂપે સમજવા ગ્રીસ, ઇરાન અને ભારતના રાજકીય ઇતિહાસનો તેના સમય ઇ.સ. પૂ. 334ની આસપાસના સંદર્ભોમાં ઓળખવો જરૂરી બને છે. ઇતિહાસ શિક્ષક અહીં સમયનો ખ્યાલ ન આપે તો વિદ્યાર્થીઓ સિકંદરની વિજયક્રચને સમજવા જતાં અનેક પ્રકારની મૂંઝવણમાં પડી જવાનો પૂરેપૂરો સંભવ રહે છે. આમ ઇતિહાસ શિક્ષણમાં સમયભાનની સમજ અત્યંત મહત્ત્વની છે.

સમય એક ભાવનાત્મક વસ્તુ છે. ઇતિહાસનો અમુક એક બનાવ કે વ્યક્તિનો જન્મ તે વ્યક્તિના કાર્યોને લગતી એક ઘટના કઇ સાલમાં બની તેનું જ એકમાત્ર આલેખન એટલે સમયભાન નહીં, પણ તે ઉપરાંત બનાવ કે ઘટના, આનાથી કેટલાં વર્ષ સુધી ચાલી તેનું પણ આલેખન એટલે સમયભાન. સમયભાન એ ઇસ્વીસન, ઇસ્વીસન પૂર્વે અને સંવતો જેવી વિચાર સંજ્ઞાઓને પણ સ્પષ્ટ કરે છે. તે દ્વારા વિચાર સંજ્ઞાઓ વચ્ચેનો આંતર સંબંધ વધારે ચોક્કસ અને અર્થપૂર્ણ બને છે.

● **સમયભાનનાં તત્ત્વો :**

સમયભાનની સંકલ્પનાઓને તેનાં તત્ત્વોના સંદર્ભમાં સમજીએ. સમયભાનનાં તત્ત્વો આ પ્રમાણે છે :

1. સમયનું સ્થાનીકરણ (Location of time)
2. સમયનું અંતર (Distance of time)
3. સમયનું પ્રમાણ (Duration of time)

1. સમયનું સ્થાનીકરણ (Location of time) :

ઇતિહાસના કોઇ એક બનાવને, વ્યક્તિના જન્મ કે મૃત્યુને, કે પછી વ્યક્તિના જીવન દરમિયાન બનેલ કોઇ મહત્ત્વના ઘટનાકાર્યને ચોક્કસ વર્ષ અથવા વર્ષ અને તારીખમાં દર્શાવવાના ભાવને ‘સમયનું સ્થાનીકરણ’ કહેવાય. દા.ત. મહાવીર નિર્વાણ ઇ.સ. પૂ. 527, ‘યુનો’ની સ્થાપના ઇ.સ. 1945. ઘણીવાર કોઇ ઐતિહાસિક ઘટનામાં વર્ષ કે તારીખના ચોક્કસ અંકો પ્રાપ્ત થતા નથી. ત્યારે તેને ‘સદી’ ની સંજ્ઞામાં દર્શાવવામાં આવે છે. દા.ત. ઇ.સ. પૂર્વે ચોથી સદી, ઇસ્વીસનની ચોથી સદીના મધ્યભાગમાં વગેરે. ઇતિહાસ શિક્ષકે સમયભાનની સમજ આપતાં તે માટેની વિચાર સંજ્ઞાઓ, ઇસ્વીસન, ઇસ્વીસન પૂર્વે, સદી વગેરેની સમજ આપવી જરૂરી છે.

ઇતિહાસ શિક્ષકે તેના શિક્ષણ દરમિયાનની વિગતોની ચર્ચા સમયના સ્થાનીકરણના સંદર્ભમાં જ કરવી જરૂરી છે. જેથી વર્ગ શિક્ષણ દરમિયાનની ચર્ચા અર્થપૂર્ણ, જીવંત અને રસપૂર્ણ બને છે. વિદ્યાર્થીઓ આપણે કયા સમયનું અધ્યયન કરીએ છીએ ? તેનાથી જ્ઞાત થાય છે. શિક્ષક પણ તેની પૂર્વતૈયારી માટે વધુ જાગૃત બને છે.

2. સમયનું અંતર (Distance of time) :

ઇતિહાસનો અમુક એક બનાવ આજથી કેટલાં વર્ષો પહેલાં બન્યો ?, ઇસ્વીસનના પૂર્વે કેટલાં વર્ષ દરમિયાન બન્યો ? આ પ્રશ્નના જવાબ એ સમયનું અંતર સૂચવે છે. દા.ત. દાંડીફૂચ (મીઠા સત્યાગ્રહ) ઇ.સ. 1930 નો બનાવ છે. શિક્ષકે નીચે જેવા પ્રશ્નો દ્વારા સમયનું અંતર સ્પષ્ટ કરાવી શકે.

1. આજે ઇસ્વીસનનું કયું વર્ષ ચાલે છે ?
2. આજથી કેટલાં વર્ષ પહેલાં ‘દાંડીફૂચ’ ની ઘટના બની હતી ?
3. આ સમય દરમિયાન વિશ્વમાં કઇ મહત્ત્વની ઘટના બની ?
4. દાંડીફૂચ પહેલાં દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધનો બનાવ કયારે શરૂ થયો ?

3. સમયનું પ્રમાણ (Duration of time) :

સમયભાન માટેનું ત્રીજું તત્ત્વ છે, 'સમયનું પ્રમાણ.' ઐતિહાસિક બનાવો એક દિવસમાં ક્યારેય બન્યા નથી કે બનતા નથી. તેની શરૂઆત અને અંતર વચ્ચે સમયનો કોઈ ચોક્કસ ગાળો રહેતો હોય છે. દા.ત. બીજું વિશ્વયુદ્ધ ઇ.સ. 1939 માં શરૂ થયું અને ઇ.સ. 1944 માં તેનો અંત આવ્યો. આમ 5 વર્ષ યુદ્ધ ચાલ્યું. આમ, બનાવો કે ઘટનાઓ વચ્ચેનો સમયગાળો સૂચવનારું તત્ત્વ એટલે સમયનું પ્રમાણ. આ બાબત નીચેનાં ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવે.

1. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ કયા વર્ષમાં લડાયું ? (સમયનું સ્થાનીકરણ)
2. પ્રથમ વિશ્વયુદ્ધ આજથી કેટલાં વર્ષ પૂર્વે લડાયું (સમયનું અંતર)
3. તેનો અંત કયા વર્ષમાં આવ્યો ? (સમયનું સ્થાનીકરણ)
4. તે કુલ કેટલાં વર્ષ સુધી ચાલ્યું ? (સમયનું પ્રમાણ)
5. પ્રથમ અને દ્વિતીય વિશ્વયુદ્ધ વચ્ચે કેટલો ગાળો છે ? (સમયનું પ્રમાણ)

સમય પ્રમાણનું ભાન વિદ્યાર્થીઓને ઇતિહાસનાં સત્યો સમજવા ઉપયોગી છે. દા.ત. બે વિશ્વયુદ્ધના સમય પ્રમાણ પરથી એ સમય ગાળામાં સમાજમાં પડેલા પ્રત્યાઘાતોને સરળતાથી સમજાવી શકાય છે. આમ, સમય પ્રમાણના આધારે ઐતિહાસિક સત્યોની સમજ તારવવી સરળ બને છે.

• સમયભાન ખિલવણી માટેનાં સાધનો :

આપણે સમયભાનનાં તત્ત્વોની સમજ મેળવી. હવે સમયભાન ખિલવણી માટેનાં સાધનોની સમજ મેળવીશું.

1. સમય ચાર્ટ (Time Chart) :

સમય ચાર્ટ ચિત્ર અને સમય બતાવતું સમયભાનની સમજ માટેનું સાધન છે. તેના દ્વારા ઇતિહાસના બનાવોનો તુલનાત્મક ખ્યાલ પણ આપી શકાય. દા.ત. પ્રાચીન ઇજિપ્તની સમયકાલીન સંસ્કૃતિઓને પ્રતીક ચિહ્નો દ્વારા સમયના સંદર્ભમાં દર્શાવી શકાય. જે માટે નીચે ચાર્ટ (આકૃતિ) આપેલ છે.

- **વર્ગ શિક્ષણમાં સમય ચાર્ટનો ઉપયોગ :**

વર્ગ શિક્ષણમાં સમય ચાર્ટનો કઈ રીતે ઉપયોગ થઈ શકે તે માટેની એક રીત આકૃતિમાં આપવા પ્રયત્ન કર્યો છે. ઇતિહાસ શિક્ષક પોતાની સૂઝ પ્રમાણે વિવિધ એકમો પર સમય ચાર્ટ તૈયાર કરી શકે. અહીં આપેલ સમય ચાર્ટની આકૃતિના આધારે નીચે જેવા પ્રશ્નો પૂછી ચર્ચા કરી શકાય.

1. નદી તટે આજથી કેટલાં વર્ષો પહેલાં માનવ સંસ્કૃતિનો ઉદય થયો ?
2. જગતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિઓનાં નામ આપો.
3. આ ચાર્ટમાં કયા પ્રદેશની માનવ સંસ્કૃતિનો ઉલ્લેખ છે ?
4. ઊગતા સૂર્યનું પ્રતીક કઈ બાબતનો અર્થ સૂચવે છે ?
5. નાઇલ સંસ્કૃતિના મધ્યકાળ માટે કયું પ્રતીક સૂચવાયું છે ?
6. 'મમી' નો અર્થ જણાવો.
7. પ્રતીક ચિત્રોના આધારે નાઇલે જગતને આપેલ વારસાની વિગતો તૈયાર કરી જણાવો.

- **વર્ગ શિક્ષણની પ્રવિધિ :**

વર્ગ શિક્ષણમાં સમય ચાર્ટનો ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે વિદ્યાર્થીઓ તેનું ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરી શકે તે માટે શિક્ષકે પૂરતો સમય આપવો. ત્યારબાદ સમયભાનનાં બધાં તત્ત્વો અને ચાર્ટમાં બતાવેલ પ્રતીક ચિત્રો કે પ્રસંગ ચિત્રોના સંદર્ભમાં પ્રશ્નો પૂછવા. સમય ચાર્ટમાં બધી વિગતો ન આપતાં કેટલીક વિગતોની મૌખિક ચર્ચા કરી સમય ચાર્ટ પર નોંધવાનું કહી શકાય. આમ, કોઈ બનાવ કે પ્રસંગ વિશે સમય ચાર્ટમાં પ્રતીક ચિત્રોના ઉપયોગ અંગે વિદ્યાર્થીઓનાં મંતવ્યો લેવાથી શિક્ષણકાર્ય અર્થપૂર્ણ બનાવી શકાય.

2. **સમયરેખા (Time line) :**

કોઈ આડી, ઊભી કે અર્ધગોળાકાર રેખા કે લીટીને કોઈ એક ચોક્કસ સ્કેલમાપ પ્રમાણે દોરવામાં આવે છે. ત્યારબાદ યોગ્ય માપના સંદર્ભમાં તે રેખાઓ ઉપર બનાવો અને વર્ષ નોંધવામાં આવે છે. આ પ્રમાણે તૈયાર થયેલ રેખાને 'સમયરેખા' કહે છે. સમયરેખા પર બનાવોની નોંધ કરવી, સમયરેખાનું નિરીક્ષણ અને વાચન કરી તેના આધારે સમયરેખા બનાવવી.

- **સમયરેખા દોરવાની રીત :**

સમયરેખા તૈયાર કરવા માટે સ્કેલમાપ લેવાનો આધાર ઘટનાઓના સમયગાળા પર આધારિત છે. સમયગાળો ખૂબ લાંબો હોય તો 1 સે.મી. માટે વધુ વર્ષ લેવાં પડે. સમયગાળો ઓછો હોય તો 1 સે.મી. માટે ઓછાં વર્ષ લેવાં. આ સમયગાળો એક દિવસ, એક માસ કે એક વર્ષ હોઈ શકે. સમયરેખા પર સાલવારી ચઢતા-ઊતરતા ક્રમમાં દર્શાવી શકાય. અહીં સમયરેખા કઈ રીતે દોરી શકાય તેની સમજ ઉદાહરણ દ્વારા મેળવીશું.

□ ઉદાહરણ :

આપેલ વિગતના આધારે સમયરેખા દોરો.

1. 2002 - ભારતના 12મા રાષ્ટ્રપ્રમુખ તરીકે અબ્દુલ કલામની વરણી
2. 2007 - યુનો દ્વારા વિશ્વ અહિંસા દિન ઊજવવાનો નિર્ણય
3. 2012 - શ્વેતકાંતિના પ્રણેતા ડૉ. વર્ગીસ કુરિયનનું અવસાન
4. 2015 - વિશ્વ યોગ દિવસનો પ્રારંભ
5. 2016 - શ્રી ગુણવંત શાહને પદ્મશ્રી પુરસ્કાર

□ સ્કેલમાપ : 1 સે.મી. = 2 વર્ષ

સમયરેખાના બનાવોની નોંધ પૂર્ણકથી કરવામાં આવે છે. આ ઉદાહરણમાં સૌથી નીચેનો અંક 2002 છે. આથી આગળનો નજીકનો અંક 2000 થાય, તેવી જ રીતે ઉદાહરણમાં અંતિમ અંક 2016 છે. આથી પછીનો પૂર્ણક નજીકનો અંક 2020 થાય. આ રીતે ગણતરી કરતાં 2000 થી 2020 વચ્ચેનો સમયગાળો 20 વર્ષનો થાય છે. 20 વર્ષના સમયગાળા માટે ઉદાહરણમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે માપ લેવામાં આવ્યું છે.

પ્રસ્તુત ઉદાહરણમાં 1 સે.મી. = 2 વર્ષ પ્રમાણે માપ લેવામાં આવ્યું છે. તેના આધારે 10 સે.મી. ની લાંબી રેખા દોરવામાં આવી છે. સમયરેખા વધુ સારી અને યોગ્ય બને તે માટે એક લીટી ન દોરતાં પાસ-પાસે બે લીટીઓ દોરી 1 સે.મી. ના સરખા માપને જોડવું. આ રીતે તૈયાર થયેલી રેખાને એક બાજુ (ડાબી) વર્ષ અને બીજી બાજુ (જમણી) બનાવ, ઘટના કે પ્રસંગ નોંધવા.

: પ્રવૃત્તિ :

- નીચે આપેલ સાલ અને બનાવોને યોગ્ય રીતે જોડી સ્કેલમાપ પ્રમાણે સમયરેખા તૈયાર કરો. (1 સે.મી. = 2 વર્ષ)

1.	1920	A	મીઠાનો સત્યાગ્રહ
2.	1930	B	હિંદછોડો ચળવળ
3.	1942	C	ગૂજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના
4.	1948	D	બંધારણ અમલમાં આવ્યું
5.	1950	E	રાષ્ટ્રપિતા મહાત્મા ગાંધીની શહાદત

2.4 વંચિત જૂથો :

ભારતીય બંધારણના અનુચ્છેદની 12 થી 35 ની વિવિધ જોગવાઈઓમાં સમાનતા અને અનામત સંબંધી જોગવાઈઓ જોવા મળે છે. બંધારણના અનુચ્છેદ 15 માં દેશના કોઈપણ નાગરિક પ્રત્યે ધર્મ, જાતિ, લિંગ કે જન્મના ભેદભાવ ન રાખતાં તમામ સાર્વજનિક સ્થળોએ સમાનતાપૂર્વકની બાંહેધરી આપવામાં આવી છે. જેમ કે, આજ અનુચ્છેદની 15(3) અને 15(4) કલમ અપવાદ કરીને, સ્ત્રીઓ તથા બાળકો માટે ખાસ જોગવાઈની કલમ 15(4) કરવા છૂટ આપે છે. આ બંને અપવાદના લીધે નાગરિકતાના સમાનતાના અધિકારોનો ભંગ થતો નથી. આમ, સામાજિક ન્યાયની ભાવના ભારતીય બંધારણના પાયામાં રહેલી છે. તે દ્વારા અધિકારોના ભોગવટાથી વંચિતપણું દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

‘સૌનો સાથ સૌનો વિકાસ’ એ સૂત્ર જે અમેરીકા, વર્લ્ડ બેંક તથા યુનો સુધી પહોંચી ગયું છે એ ત્યારે જ સાર્થક કહેવાય જ્યારે રાષ્ટ્રના તમામ વંચિતોનો પૂર્ણ વિકાસ થાય. તેઓ સુખી થાય તથા તેમને સમાન તક મળે, ત્યારે જ આપણે રાષ્ટ્રને પૂર્ણ વિકસિત કરી શકીએ. ગુજરાતની વાત કરીએ તો રાજ્યના 58% લોકો 18 હજાર ગામોમાં વસે છે. જેમાંના મોટા ભાગના વંચિતો, ગરીબો, પછાત વર્ગના, રોજગાર વગરના, ખેડૂતો કે ખેતમજૂરો વગેરે છે. રોજગારીની તકો તથા નાગરિક જીવનની સગવડોના અભાવે ગામડાંનાં લોકો શહેરો તરફ મોટા પ્રમાણમાં હિજરત કરી રહ્યા છે. આવી જ પરિસ્થિતિ નાનાં નગરોમાં રહેતા ફેરિયાઓ, લારી-ગલ્લાવાળા, ઝૂંપડપટ્ટીમાં રહેતા વંચિતો તથા નિમ્ન મધ્યમ વર્ગના લોકોની છે. આવા તમામ વંચિતોનો વિકાસ હવે રાષ્ટ્રની અને રાજ્યની પ્રાથમિક ચિંતા છે.

21 મી સદીની શરૂઆતથી જ ગુજરાતમાં વંચિતોના વિકાસ માટે શિક્ષણ, આરોગ્ય, કૌશલ્ય વર્ધન, રોજગારી, આવાસ, તમામ ક્ષેત્રે યુક્તના ધોરણે પગલાં લેવાની શરૂઆત કરાઈ છે. છેવાડાના વંચિતોને તમામ સગવડો, તકો પૂરી પાડવાનું ગતિશીલ ગુજરાતના ચાર તબક્કાના કાર્યક્રમોનું ધ્યેય છે. આ માટે રાજ્ય, જિલ્લા, તાલુકા અને ગ્રામીણ સ્તર સુધીના લોકસંવાદ સેતુ કાર્યક્રમમાં મુખ્યમંત્રી સીધા તમામ પદાધિકારીઓને જે તે સ્તરે હાજર રાખી પ્રશ્નો ઉકેલે છે. એ ચોક્કસ છે કે ગુજરાત વંચિતો માટે સાચી દિશામાં જઈ રહ્યું છે તથા 2025 સુધીમાં આનાં સારાં પરિણામો જોવા મળશે.

વંચિત જૂથોના ઉત્કર્ષ માટે ખાસ પગલાંઓની બંધારણમાં જોગવાઈ છે. અહીં આ વંચિત જૂથોની સંકલ્પના અને તેમના ઉત્કર્ષ માટે લેવાયેલ પગલાંઓની ચર્ચા કરીશું.

2.4.1 અનુસૂચિત જાતિ (Scheduled Caste) :

‘અનુસૂચિત જાતિ’ એ સંજ્ઞા ભારતના બંધારણે પ્રમાણિત કરી છે. બંધારણમાં તેની વ્યાખ્યા કરવામાં આવી નથી, પણ અનુચ્છેદ 341 માં બંધારણે ભારતના રાષ્ટ્રપતિને એવી સત્તા આપી છે કે, તેઓ અમુક જાતિને અનુસૂચિત જાતિ તરીકે ઘોષિત કરી શકે. આમ, બંધારણની અનુસૂચિમાં જે જાતિઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે તેવી જાતિઓને સરકારી પરિભાષામાં અને હવે પ્રચલિત પરિભાષામાં ‘અનુસૂચિત જાતિઓ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

પ્રાચીનકાલીન વર્ણ વ્યવસ્થામાં આ સમૂહો વર્ણ બહારના ગણાતા, તેઓને અસ્પૃશ્ય ગણવામાં આવતા. તેથી તેઓ અનેક પ્રકારના સામાજિક અને નાગરિક અધિકારો ભોગવી શકતા નહોતા. સમાજ વ્યવસ્થામાં પરંપરાગત રીતે તેઓ નિમ્ન સ્તરના ગણાતા. આવા જાતિ સમૂહોને રાષ્ટ્રપતિ અને બંધારણ દ્વારા 'અનુસૂચિત જાતિ' તરીકે ઘોષિત કરવામાં આવ્યા છે. અંગ્રેજીમાં Scheduled Cast કહેવામાં આવે છે.

આ જાતિ સમૂહો જે તે સમયે અત્યંત દયનીય સ્થિતિમાં જીવતાં. ગરીબી, અસમાનતા, અન્યાય અને શોષણનો ભોગ બનતાં. ભારતીય સમાજમાં આ સમૂહો સૌથી વધુ કચડાયેલું જીવન ગુજારતા. આથી તેઓને માટે 'દલિત વર્ગ' (Depressed Class) શબ્દ પણ પ્રચલિત થયો છે.

ભારતનાં અન્ય રાજ્યોની સરખામણીમાં ગુજરાતમાં અનુસૂચિત જાતિઓની વસ્તીનું પ્રમાણ ઓછું છે. 2011 ની વસ્તી ગણતરી મુજબ રાજ્યમાં અનુસૂચિત જાતિઓની 40.74 લાખ વસ્તી છે. જે ગુજરાતની કુલ વસ્તી 6.25 કરોડ સામે 6.70 % છે. રાજ્યનાં 18225 ગામડાંઓ પૈકી 12808 જેટલાં ગામોમાં અનુસૂચિત જાતિની વસ્તી છે. 3100 ગામો અને નગરોમાં 250 થી વધુ વસ્તી છે. અનુસૂચિત જાતિની વિશાળ ગીચતા અમદાવાદ, બનાસકાંઠા, જૂનાગઢ, મહેસાણા અને વડોદરા જિલ્લામાં છે. એકંદરે ઉત્તર ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રમાં આ જાતિની વસ્તી વધુ જોવા મળે છે.

બંધારણે ભારતને એક સાર્વભોમ, લોકશાહી પ્રજાસત્તાક અને બિન સાંપ્રદાયિક રાષ્ટ્ર તરીકે ઘોષિત કર્યું છે. દેશના તમામ નાગરિકોની સમાનતાનો સિદ્ધાંત સ્વીકાર્યો છે અને બંધારણ દ્વારા વંચિતોને વિશિષ્ટ અધિકારો આપવાની જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. આથી જ, સમાજની વંચિત જાતિઓમાંની અનુસૂચિત જાતિને માહિતી તથા સંદેશા વ્યવહારની તકનીક દ્વારા શૈક્ષણિક, આર્થિક અને સામાજિક ઉત્કર્ષ તેમજ વ્યાવસાયિક કુશળતા દ્વારા સમાજના મુખ્ય પ્રવાહમાં લાવવા માટે ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકાર દ્વારા અનેક પ્રગતિશીલ પગલાં અને કલ્યાણકારી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે.

2.4.2 અનુસૂચિત જનજાતિ (Scheduled Tribe) :

'અનુસૂચિત જનજાતિ' એ બંધારણ સૂચિત શબ્દ છે. બંધારણના અનુચ્છેદ 244માં અનુસૂચિત જનજાતિઓ તરીકે જેઓનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે, તેઓ આદિવાસી સમૂહો છે. બંધારણની 5 મી સૂચિમાં 427 જેટલી આદિવાસી જાતિઓને અનુસૂચિત જનજાતિઓની કેટેગરીમાં મૂકવામાં આવેલી છે.

પ્રચલિત ભાષામાં આ સમૂહોને આદિવાસી તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. તેઓ જંગલ અને પર્વત વિસ્તારોમાં મોટાભાગે નિવાસ કરતા હોવાથી કાકાસાહેબ કાલેલકરે તેમને 'ગિરિજન' તરીકે ઓળખાવ્યા છે. કેટલાક વિદ્વાનો તેમને 'વનવાસી', 'આદિજાતિ', તથા દેશના મૂળનિવાસીઓ તરીકે ઓળખાવે છે. આ સમૂહોની જીવન જીવવાની તરાહ ભિન્ન છે. તેઓ સદીઓથી સામાજિક રીતે અલગતામાં રહ્યા હોવાથી તેમનામાં આર્થિક અને શૈક્ષણિક પછાતપણાની સમસ્યા વ્યાપક જોવા મળે છે. અધિકારોના ભોગવટાથી તેઓ વંચિત રહી ગયા હતા.

ગુજરાતની પૂર્વપટ્ટીના દાંતાથી ડાંગ સુધીના વિસ્તારમાં વિચરતા-વિહરતા આદિવાસી લોકો તેમની આગવી વનવાસી સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારની ભાતીગળ ઓળખ સાથે સ્વયં વિવિધતામાં એકતાનું પ્રતીક છે. ગુજરાતમાં તેમની વસ્તી કુલ વસ્તીની 15 ટકા જેટલી છે. ગુજરાતના અંબાજીથી લઈને ડાંગ સુધીના પૂર્વ પટ્ટાના 15 જિલ્લાઓમાં આદિવાસી બાંધવો વિશેષ પ્રમાણમાં જોવા મળે છે.

એ પણ નોંધવું જરૂરી લાગે છે કે, પોતાની અલગ પરંપરા, જંગલી જડીબુટ્ટી અને વૈદકીય સારવારનું ઉચ્ચ જ્ઞાન આ સમાજ ધરાવે છે. તેઓમાં મહુડાનાં વૃક્ષો અને તેના ફળનું અર્થતંત્ર સારી રીતે વિકસિત થયું છે અને પરંપરાગત રીતે સચવાયેલું આજે પણ જોવા મળે છે. જો કે હવે જંગલની વન ઔષધિ આધારિત સારવારનું અનોખું જ્ઞાન આદિવાસીઓમાં હવે નષ્ટ થવાના આરે છે. આ અંગે ગંભીર ચિંતન કરવાની જરૂર છે.

● **આદિવાસીઓના ઉત્થાન માટેના પ્રયાસો :**

અંગ્રેજ શાસન દરમિયાન આદિવાસીઓ ઉપેક્ષિત સમુદાય તરીકે રહ્યા હતા. આઝાદી પછી તેમની પરિસ્થિતિમાં ગુણાત્મક પરિવર્તનો લાવવા ધનિષ્ઠ પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા છે. જેમ કે, બંધારણ દ્વારા તેઓને ભારતના અન્ય નાગરિકો સમકક્ષ અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે. આ માટે બંધારણીય જોગવાઈઓ પણ કરવામાં આવી છે. અનામત દ્વારા ભારતીય સમાજના અન્ય નાગરિકોની હરોળમાં લાવવા માટેના પ્રયાસો થયા છે. કાયદા દ્વારા તથા પંચવર્ષીય યોજનાઓ અને કલ્યાણ યોજનાઓ દ્વારા સમાજમાં પોતાનો દરજ્જો ઊંચો લાવી શકે તે ઉદ્દેશથી સક્રિય પ્રયાસો કરવામાં આવી રહ્યા છે.

આદિવાસી વિસ્તારોમાં મોટા ભાગનો વિસ્તાર ડુંગરાળ અને અંતરિયાળ પ્રકારનો હોઈ રાજ્ય સરકારે આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણને વધુ અગ્રિમતા આપી છે. આદિવાસી વિસ્તારમાં ગામની પ્રાથમિક શાળા, ઉપરાંત સરકારી અને અનુદાનિત ધોરણે કુલ 546 આશ્રમશાળાઓ તેમજ 44 આદર્શ નિવાસી શાળાઓ ચલાવવામાં આવે છે. તદુપરાંત 29 એકલવ્ય શાળાઓ, 43 રેસિડેન્શિયલ ગર્લ્સ સ્કૂલ અને 12 મોર્ડન સ્કૂલ કાર્યરત છે. 1108 છાત્રાલયો કાર્યરત છે. જેમાં હજારો આદિવાસી વિદ્યાર્થીઓ સંપૂર્ણ સુવિધાઓ સાથે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ મેળવીને પોતાની શૈક્ષણિક જીવન કારકિર્દી ધડી રહ્યાં છે.

અમદાવાદ, આણંદ, વડોદરા, સુરત, ભાવનગર અને રાજકોટ ખાતે રૂ. 10 કરોડના ખર્ચે સંપૂર્ણ સુવિધાઓ સાથે સમરસ છાત્રાલયો ઊભાં કરવાની રાજ્ય સરકારની એક મહત્ત્વાકાંક્ષી યોજના આકાર લઈ રહી છે. રાજ્યમાં વસતા આદિવાસી સમાજના તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓને વિદેશ અભ્યાસ માટે રૂપિયા 15 લાખની લોન અને પાયલોટ તાલીમ માટે રૂપિયા 25 લાખની લોન આપવામાં આવે છે.

આમ, ગુજરાતમાં વનબંધુઓ, વંચિતો અને અન્ય પછાત વર્ગોના વિકાસની એક નવતર સંસ્કૃતિ વિકસી છે. પરિણામે શિક્ષણ માટેની અનેક પ્રગતિશીલ યોજનાઓનો લાભ વંચિત જૂથોનાં બાળકોને મળતાં તેઓ વિકાસની મુખ્યધારામાં આવી રહ્યાં છે તે એક આશાસ્પદ ઘટના છે.

આમ, આદિવાસીઓને રાષ્ટ્રીય પ્રવાહમાં સામેલ કરવા માટે અને અન્ય નાગરિકો સમકક્ષ દરજ્જો અને અધિકારો આપવા માટે અનેક પ્રયાસો થયા છે. પરિણામે હવે આદિવાસીઓમાં શિક્ષણ વધ્યું છે. તેઓ પોતાના અધિકારો અંગે સભાન બન્યા છે. આમ છતાં આ સમૂહો હજી પણ ગરીબી, નિરક્ષરતા, નીચું જીવનઘોરણ, સામાજિક, આર્થિક શોષણ, અનારોગ્ય જેવી પરિસ્થિતિમાં જીવી રહ્યાં છે. તે હકીકત સ્વીકારવી રહી. તે માટે વ્યાપક જનજાગૃતિ અને લોકશિક્ષણની જરૂર છે.

: પ્રવૃત્તિ :

- અનુસૂચિત જનજાતિમાં આવતી વિવિધ જાતિઓની યાદી તૈયાર કરો.
- અનુસૂચિત જનજાતિનાં બાળકોને કયા-કયા પ્રકારની શૈક્ષણિક સુવિધાઓ અને નાણાંકીય સવલતો મળે છે તેની યાદી બનાવો.

2.4.3 અન્ય પછાત વર્ગો (Other Backward Cast) :

અનુસૂચિત જાતિઓ તથા અનુસૂચિત જનજાતિઓમાં જે સમૂહોનો સમાવેશ થતો નથી, એવા સમૂહો કે જેઓ સદીઓથી સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત રહી ગયા છે. આવા સમૂહોને ‘અન્ય પછાત વર્ગો’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ભારતીય બંધારણમાં આ સમૂહોને અન્ય નાગરિકોની સમકક્ષ અધિકારો આપવામાં આવ્યા છે તેમજ તેના કલ્યાણ માટેના પ્રયાસોનો અનુરોધ કરવામાં આવ્યો છે.

• **અન્ય પછાત વર્ગોના વિકાસ માટે થયેલ પ્રયત્નો :**

ઋગ્વેદના સમયમાં જ્ઞાતિપ્રથા ન હતી, પણ સમાજમાં ચાર વર્ણો હતા. જે કર્મ કે કાર્યના આધારે નક્કી થતા. ચાર વર્ણોની વ્યવસ્થામાંથી કાળક્રમે જ્ઞાતિઓનો જન્મ અને વિકાસ થયો છે. ધીમે ધીમે આ જ્ઞાતિપ્રથા ચુસ્ત અને જડ બનવા લાગી. મધ્યયુગમાં તે વધુ ચુસ્ત બનતાં નિમ્ન દરજ્જાના અને ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓના લોકો વચ્ચેના ભેદભાવો તીવ્ર બન્યા. આથી નિમ્ન વર્ગના સમૂહો સામાજિક, આર્થિક અને શૈક્ષણિક રીતે વિકાસ કરવાના અધિકારોથી વંચિત રહી ગયા.

ભારતના બંધારણમાં પછાત વર્ગોની સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા આપવામાં આવી નથી, પરંતુ બંધારણની કલમ 350 અનુસાર કેન્દ્ર સરકાર અને રાજ્ય સરકારોએ પછાત વર્ગોની તપાસ માટે કમિશન નિમવાનું સૂચવ્યું હતું. આથી આઝાદી પછી રચાયેલ પંચોની ટૂંકમાં માહિતી મેળવીએ.

• **વિવિધ પંચોની ભૂમિકા :**

- આઝાદી પછી પ્રથમવાર પછાત વર્ગોની તપાસ માટે ઇ.સ. 1953માં કાકાસાહેબ કાલેલકરના અધ્યક્ષ સ્થાને પછાત વર્ગો માટેનું ખાસ કમિશન રચવામાં આવ્યું હતું. ઇ.સ. 1955માં આ કમિશને આપેલ અહેવાલમાં જ્ઞાતિપ્રથામાં નીચો સામાજિક દરજ્જો, શિક્ષણમાં પછાતપણું અને સરકારી નોકરીઓમાં અપૂરતું પ્રતિનિધિત્વ જેવાં માપદંડોના આધારે 2399 જૂથોને પછાત જાતિઓ તરીકે ઓળખી કાઢ્યા હતા. આ કમિશને શિક્ષણ અને નોકરીઓમાં અનામત સહિતનાં અન્ય કલ્યાણકારી પગલાં સૂચવ્યાં હતાં. આ ભલામણોના અમલ અંગે કેન્દ્ર સરકારે કોઈ નિર્ણય ન લેતાં આ અંગે રાજ્યો પર આ બાબતો છોડવામાં આવી.

- ગુજરાત સરકારે ઇ.સ. 1972માં એ.આર. બક્ષીના અધ્યક્ષપદે સામાજિક શૈક્ષણિક પછાતવર્ગો માટે પ્રથમ પંચની રચના કરી. આ પંચે 82 પછાત જાતિઓ નક્કી કરી અને તેના માટે 10% અનામતની ભલામણ કરી. શ્રી બાબુભાઈ જશભાઈ પટેલના વડપણ હેઠળની જનતા મોરચા સરકારે રાજ્યમાં અન્ય પછાત વર્ગો માટેની 10% નો 10 વર્ષ માટે અમલ કર્યો. આમ, ગુજરાતમાં પ્રથમ વાર શિક્ષણ અને નોકરીઓમાં ઓ.બી.સી. અનામતનો લાભ શરૂ થયો.
- 20 એપ્રિલ, 1981ના રોજ જસ્ટિસ સી.વી. રાણેના અધ્યક્ષપદે રાજ્યમાં બીજું પછાત વર્ગ પંચ રચાયું. આ પંચે પછાતપણાના માપદંડ માટે ચોક્કસ જાતિઓ આપવાના બદલે આવક, વ્યવસાય, મિલકત અને શિક્ષણના માપદંડના આધારે અન્ય બીજી 82 કોમો શોધી કાઢી 27% અનામતોની ભલામણો કરી.
- ઇ.સ. 1980માં તત્કાલીન મુખ્યમંત્રી શ્રી માધવસિંહ સોલંકીની ગુજરાત સરકારે રાણે પંચે સૂચવેલ અનામતનો અમલ શરૂ કર્યો. પરિણામે આજે ગુજરાતમાં ઓ.બી.સી. ની 146 જાતિઓ માટે નોકરીઓ અને શિક્ષણમાં અનામત અમલી છે. આ ઉપરાંત વંચિત જૂથોમાં આ જાતિઓની સાથે વિકલાંગો, નિરાધાર બાળકો, મહિલાઓ અને શ્રમિકોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેમના ઉત્કર્ષ માટે અનેક કલ્યાણકારી યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે. તેમનો સાચા અર્થમાં ઉત્કર્ષ થાય, વિકસિત સમાજની હરોળમાં આવે અને સમરસ સમાજની રચના થાય એ આપણા લોકશાહી રાષ્ટ્રની અનિવાર્યતા છે. સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગનાં બાળકોના શિક્ષણ માટેની અનેક કલ્યાણકારી અને પ્રગતિશીલ શિક્ષણની યોજનાઓ અમલમાં મૂકવામાં આવી છે.
- **આઝાદી પહેલાં વંચિત જૂથોના કલ્યાણ માટે લેવાયેલાં પગલાં :**
 - આઝાદી પહેલાં દલિતો, આદિવાસીઓ અને અન્ય પછાત વર્ગોના કલ્યાણ માટે કેટલાક પ્રગતિશીલ રાજવીઓએ સરાહનીય કામ કર્યું છે. જેમ કે,
 - સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે દક્ષિણ ગુજરાતના આદિવાસીઓ માટે 1986માં વ્યારામાં શાળાઓ અને છાત્રાલયો શરૂ કર્યાં હતાં. તેમજ દલિતો માટે અનેક શાળાઓ સ્થાપીને વડોદરા રાજ્યમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ મફત, ફરજિયાત અને સાર્વત્રિક કરીને ક્રાન્તિકારી કદમો ઉઠાવ્યાં હતાં. આ જ મહાન રાજવીએ ડૉ. બાબાસાહેબ આંબેડકરને વધુ અભ્યાસ માટે શિષ્યવૃત્તિ આપીને અમેરિકા મળવા મોકલ્યા હતા.
 - ઇ.સ. 1902માં મહારાષ્ટ્રમાં છત્રપતિ શાહુજી મહારાજે વંચિતો અને પછાતવર્ગો માટે શિક્ષણ અને નોકરીઓમાં અનામતની જોગવાઈઓ કરી હતી.
 - ઇ.સ. 1918માં મૈસુરના રાજવીએ અન્ય પછાત વર્ગોને રાજ્યની સેવાઓમાં તક મળે તે માટે ઇ.સ. 1921માં ન્યાયમૂર્તિ એલ.સી. મીલરના અધ્યક્ષ પદે સમિતિની રચના કરી હતી. આ સમિતિની ભલામણોના આધારે શિક્ષણ અને નોકરીઓમાં પછાત વર્ગોને ખાસ સવલતો આપવામાં આવી હતી.

- ઇ.સ. 1928માં મુંબઇ સરકારે સ્ટાર્ટ કમિટી રચી હતી. 1930માં તેના અહેવાલમાં આદિવાસીઓ, કચડાયેલા વર્ગો અને પછાત વર્ગો એવા ત્રણ વિભાગ પાડીને તેમને શિક્ષણ અને નોકરીઓમાં ખાસ સગવડો આપવા ભલામણ કરી હતી.

આમ, સમગ્ર રીતે જોતાં આઝાદી પહેલાં અને સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ બાદ ભારતીય સમાજમાં પછાત અને અધિકારોના ભોગવટાથી વંચિત રહી ગયેલ વંચિત જૂથોના સમૂહોની જીવન પરિસ્થિતિમાં ગુણાત્મક પરિવર્તન આવવા લાગ્યું છે. રાજ્યના ગરીબ, પીડિત અને શોષિત વર્ગના સર્વાંગી ઉત્કર્ષના સંવેદનશીલ અભિગમ સાથે વંચિત જૂથો વિકસિત સમાજની હરોળમાં આવે અને સમરસ સમાજની રચના થાય તે માટે રાજ્ય સરકારે અનેક પ્રગતિશીલ કદમો ઉઠાવ્યાં છે. શિક્ષકે વિદ્યાર્થીઓને વંચિત જૂથોના શિક્ષણની યોજનાઓની સમજ ઉદાહરણ દ્વારા આપવી. ગરીબીમાંથી મુક્તિ મેળવવા માટે શિક્ષણ અને આરોગ્ય સૌથી અગત્યનાં સાધન બની શકે છે, તેના પર વધુ ભાર મૂકી શિક્ષકે અધ્યાપન કાર્યમાં વંચિત જૂથોના વિદ્યાર્થીઓને સતત પ્રોત્સાહિત કરવાં. શિક્ષકે વંચિત જૂથોના શિક્ષણની ચર્ચા કરતી વખતે તેમનામાં લઘુતાગ્રંથિ કે હીનભાવ પેદા ન થાય તે અંગે વિશેષ કાળજી રાખી અધ્યાપન કાર્ય થાય તે ખૂબ જ મહત્ત્વનું છે. વર્ગનાં બધાં જ બાળકોમાં સમાનતાનો ભાવ ઊભો થાય અને તેમનામાં રાષ્ટ્રીય ભાવના ખીલે તેવું સમરસ વાતાવરણ સર્જાય તે માટે શિક્ષકે અસરકારક ભૂમિકા ભજવવી.

: પ્રવૃત્તિ :

- અધ્યાપકે શૈક્ષણિક અને સામાજિક રીતે પછાત વર્ગનાં બાળકોના કલ્યાણ માટે સરકાર દ્વારા લેવાયેલ પગલાંઓની પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સાથે ચર્ચા યોજવી.

2.5 ઇતિહાસ શિક્ષણના સંદર્ભમાં માહિતીના સ્રોત અને સમજ :

2.5.1 માહિતીના વિવિધ સ્રોત :

માહિતીના વિવિધ સ્રોતોની વિગતવાર માહિતી આગળના પ્રકરણ-4માં આપવામાં આવી છે. અહીં ઇતિહાસ શિક્ષણના સંદર્ભમાં આપણે મહત્ત્વના વિવિધ માહિતી સ્રોતોનો ટૂંકમાં પરિચય મેળવીશું.

1. શિલાલેખો (Inscriptions) :

શિલાલેખોનો સીધો સાદો અર્થ ‘પથ્થર પર કોતરેલાં લખાણો’ એવો થાય છે. ભારતમાં શિલાલેખોની પ્રાચીનતા મૌર્ય સમ્રાટ અશોકના સમય જેટલી અર્થાત્ ઇ.સ. પૂર્વે ત્રીજી સદી જેટલી છે. ભારતીય ઇતિહાસની પરંપરાને તેના લેખિત સ્વરૂપે છતી કરવામાં અશોકના સમયથી માંડી શુંગ, આંધ્ર, કુષાણ, ગુપ્ત તથા પૂર્વ મધ્યકાલીન શિલાલેખો પરનાં લખાણોએ મહત્ત્વનું પ્રદાન કરેલું છે. એ દ્વારા રાજાઓની વંશાવલીઓ, વિજયયાત્રાઓ, સીમાઓ, પરદેશ સાથેના સંબંધો, પરસ્પરની સમકાલીન શાસન વ્યવસ્થા, વહીવટતંત્ર તથા પદાધિકારીઓ વગેરે અંગેની સમસ્યાજનક બાબતોનો ઊકેલ શક્ય બન્યો છે.

ઇતિહાસ શિક્ષક માટે વર્ગખંડમાં શિલાલેખનો નમૂનો બતાવવો સહેલું છે, પણ શિલાલેખ પરથી ઐતિહાસિક માહિતીની તારવણી એટલી જ મુશ્કેલ છે. આ પરિસ્થિતિમાં ઇતિહાસ શિક્ષકે પ્રાચીન શિલાલેખોમાંના લખાણોનાં ભાષાંતરોમાંથી યોગ્ય બાબતો વર્ગમાં રજૂ કરી તેનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. દા.ત., અશોકના મુખ્ય શિલાલેખોમાં વ્યક્ત થતી અશોકની ધર્મભાવના, તેનાં સામાજિક કાર્યો, કલિંગ આક્રમણ, રાજ્ય, સીમા વગેરે બાબતો તારવી શકાય. એ જ પ્રમાણે ગિરનારના શિલાલેખમાંથી રુદ્રદામન તથા સ્કંદગુપ્તના એકમ સંબંધી બાબતો પણ તારવી શકાય.

2. સિક્કાઓ (Coins) :

ચલણી નાણાંના ઉપયોગ તરીકે સિક્કાઓનું ચલણ દુનિયાની સંસ્કૃતિઓમાં આજે પણ મહત્ત્વનો ભાગ ભજવતું આવ્યું છે. ભારતમાં સિકંદરના આગમન પછી રાજાઓની છાપવાળા તેમજ લેખવાળા સિક્કાઓ પ્રચારમાં આવ્યા, કલાકારીગરી અને વિવિધતાની દૃષ્ટિએ ભારતીય સિક્કાઓના ઇતિહાસમાં ગુપ્તકાળ સુવર્ણયુગ તરીકે ઓળખાય છે. સિક્કાઓ દ્વારા જે તે સમયની આર્થિક સ્થિતિ, રાજાઓ કે શાસકોની સમયગણના, ધર્મ, સાહિત્ય, કલા, વેશભૂષા, ધંધા-ઉદ્યોગો વગેરે બાબતો અંગે તર્ક થઈ શકે છે. દા.ત. ગુપ્ત યુગના સિક્કાઓમાં વ્યક્ત થયેલ પૃથ્વી, ઉપજાતિ અને વંશસ્થ છંદોનો ઉપયોગ તે સમયની ભાષા અને સાહિત્યને છતાં કરે છે. સમુદ્રગુપ્તનો વીણા વગાડતો સિક્કો (ચિત્ર) તેના સંગીત શોખનો પરિચય કરાવે છે.

ઘણીવાર સિક્કા મેળવવા મુશ્કેલ હોય ત્યારે સિક્કાઓનાં ચિત્રો તથા સિક્કા ઉપરના લખાણને પોતાની ભાષામાં રજૂ કરી ઇતિહાસ શિક્ષક વિદ્યાર્થીઓમાં રહેલી અનુમાન, તર્ક તથા નિરીક્ષણ શક્તિનો વિકાસ કરી શકે છે. વર્તમાન ભારતીય સિક્કાઓના ઉપયોગ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં તુલનાત્મક દૃષ્ટિ પણ વિકસાવી શકાય. ઇતિહાસ શિક્ષણમાં સિક્કાઓનો ઉપયોગ બાળકને ઐતિહાસિક દૃષ્ટિ કેળવવામાં અતિ મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવે છે.

3. ટપાલ ટિકિટો (Stamps) :

સામાન્ય લાગતી ટપાલ ટિકિટો પણ ઇતિહાસ શિક્ષણમાં મહત્ત્વનો માહિતી સ્રોત બની શકે છે. દર વર્ષે ભારત સરકાર દ્વારા મહાપુરુષોની જન્મ જયંતી, જન્મ શતાબ્દી, રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના પ્રસંગો, ઔદ્યોગિક કે વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધિઓના સંદર્ભમાં, એમ વિવિધ પ્રસંગે ટપાલ ટિકિટો બહાર પાડવામાં આવતી હોય છે. તેના દ્વારા વર્તમાન તથા ભૂતકાલીન ભારતના ઇતિહાસની ઘણી મહત્ત્વની વિગતો પ્રાપ્ત થાય છે. સામાન્ય રીતે ટપાલ ટિકિટો ઉપર આપેલ શીર્ષક દ્વારા ટપાલ ટિકિટનું વિષયવસ્તુ આપી દેવામાં આવતું હોય છે. વિષયવસ્તુ સ્પષ્ટ કરવા સંકેત ચિહ્નો અને સ્પષ્ટ ચિત્રો જ આપવામાં આવતાં હોય છે. આથી ઇતિહાસની માહિતી સહેલાઈથી તારવી શકાય છે. યોગ્ય અને વિચારપૂર્વક પ્રશ્નો દ્વારા શિક્ષક ટપાલ ટિકિટોનો માહિતીના સ્રોત તરીકે ઉપયોગ કરીને અનેક વિગતો બાળકો પાસેથી કઢાવી શકે છે.

4. પ્રાચીન હસ્તપ્રતો (Old Manuscripts) :

ભૂતકાલીન ઇતિહાસને, તેના વર્તમાનકાળમાં મુદ્રિત સ્વરૂપે તૈયાર કરવા માટેનું મહત્ત્વનું સાધન તે પ્રાચીન હસ્તપ્રતો. આ હસ્તપ્રતો કાગળ, તાડપત્ર, ભોજપત્ર, અથવા વસ્ત્ર પરના લખાણોના સ્વરૂપે મળી આવે છે. પત્રો, નોંધો, દસ્તાવેજો, પુસ્તકો, રોજનીશી વગેરેની વિવિધ સ્વરૂપે મળતી પ્રાચીન હસ્તપ્રતો ઇતિહાસની વિગતોના અધૂરા રહેલા આંકડાઓને પૂર્ણ કરવામાં મહત્ત્વનું પ્રદાન કરે છે.

પ્રાચીન હસ્તપ્રતો પરથી તે સમયની લખવાની કળા, પદ્ધતિ, લિપિ, ભાષા વગેરેનો ખ્યાલ આવે છે. હસ્તપ્રતો પરનું લખાણ પ્રાચીન ઇતિહાસની બાબતોને જાણવામાં અનેક રીતે ઉપયોગી બને છે. વિદ્યાર્થીઓને હસ્તપ્રતોના નમૂના બતાવી તેની ઓળખ આપવી ઇતિહાસ શિક્ષકની ફરજ છે. તેનાથી વર્ગશિક્ષકને વધારે જીવંત બનાવી શકાય છે.

5. વિદેશી મુસાફરોનાં વૃતાંત :

પ્રાચીન કાળથી ભારત વિદેશો સાથે સંપર્કમાં રહ્યું છે. અનેક વિદેશીઓ ભારતમાં આવતા રહ્યા છે. તેમણે ભારત વિશે જે કંઈક લખ્યું છે તે પણ ઇતિહાસ જાણવાના મહત્ત્વપૂર્ણ માહિતી સ્ત્રોતોમાં સ્થાન પામે છે. પ્રાચીન ભારતમાં ગ્રીસ, રોમ અને ચીનમાંથી યાત્રાળુઓ આવ્યા હતા. વિદેશીઓએ લખેલી પ્રવાસ નોંધોને મેળવીને ભારતનો ઇતિહાસ વધુ સ્પષ્ટ રીતે લખી શકીએ છીએ.

બૌદ્ધ ધર્મના આર્કષણથી ચીનના યાત્રીઓ ભારતમાં આવ્યા હતા. આ પ્રવાસીઓમાં ફાહિયાન અને ઇત્સિંગ મુખ્ય હતા. તેમણે ભારતના બૌદ્ધ ધર્મ, બૌદ્ધ તીર્થ, સમ્રાટ હર્ષવર્ધન, નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય અને તત્કાલીન ભારતીય સમાજનું આંખે દેખ્યું વિસ્તૃત ચિત્રણ કર્યું છે. આ વૃતાંતોનો બાળકોને પરિચય કરાવી ઇતિહાસ શિક્ષણમાં વિશેષ રસ અને આકર્ષણ ઊભું કરી શકાય. ઇતિહાસ જાણવાના વિવિધ સ્ત્રોતો અંગેની ઉદાહરણ સાથે વિસ્તૃત જાણકારી સામાજિક વિજ્ઞાનના ધોરણ-6ના પાઠ્યપુસ્તકમાં પ્રકરણ-1માં આપવામાં આવી છે તે જોઈ જવી.

2.5.2 માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોતો દ્વારા ઐતિહાસિક સંકલ્પનાની સમજ :

- આપણે માહિતીના મહત્ત્વના વિવિધ સ્ત્રોતો અંગેની જાણકારી મેળવી. આ સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરી સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં તેનો કેવી રીતે વિનિયોગ કરી શકાય તેની ઉદાહરણ દ્વારા સમજ મેળવીએ. 'સમ્રાટ અશોક' એકમ શીખવવા મૌર્ય સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર દર્શાવતો ભારતનો પ્રાચીન નકશો, અશોકના શિલાલેખો, ગુફાલેખો, મૌર્ય સામ્રાજ્ય સમયના વિવિધ ધાતુના સ્તંભલેખો, (સિંહ સ્તંભની આકૃતિ) ચલણી નોટ, પ્રાચીન અને વર્તમાન ચલણી સિક્કાઓ વગેરે માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોતોનો ઉપયોગ કરી શકાય.
- શિલાલેખોનાં લખાણો પરથી બાળકોને મૌર્ય સામ્રાજ્ય અંગેની વિગતોનો સુંદર પરિચય કરાવી શકાય. મૌર્ય સામ્રાજ્ય વિસ્તારના ભારતના પ્રાચીન નકશા દ્વારા મૌર્ય સામ્રાજ્ય કયાં કયાં સુધી વિસ્તરેલ હતું. આ યુગનાં મહત્ત્વનાં સ્થળોની અભિલેખના લખાણો પરથી માહિતી આપી શકાય. આ ઉપરથી ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યે એક શક્તિશાળી મગધના સામ્રાજ્યનું નિર્માણ કર્યું તેની રસપ્રદ માહિતી દ્વારા સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણને જીવંત બનાવી શકાય છે.

- ચંદ્રગુપ્તનો પુત્ર બિન્દુસાર અને બિન્દુસારનો પુત્ર અશોક, તેનું વિશાળ સામ્રાજ્ય, વાયવ્ય સરહદે આવેલા કંદહાર અને પેશાવરથી ઉત્તર ભારતમાં નેપાળ સુધી, દક્ષિણે મૈસુર, પશ્ચિમે ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને પૂર્વમાં મગધ, કલિંગ સુધી વિસ્તરેલ સામ્રાજ્યનો પરિચય વર્તમાન ભારતના નકશાનો સંદર્ભ ભારતના પ્રાચીન નકશા સાથે જોડીને ખૂબ અસરકારક રીતે આપી શકાય.
- કલિંગના યુદ્ધ દરમિયાન સમ્રાટ અશોકનું થયેલ હૃદય પરિવર્તન, શસ્ત્ર સંન્યાસ, બૌદ્ધ ધર્મનો સ્વીકાર અને ભગવાન બુદ્ધ સુધીની ઘણી જ રોચક અને રસપ્રદ માહિતી અશોકે લખાવેલ અભિલેખ દ્વારા મળે છે. ઉપરાંત, સમ્રાટ અશોકે પ્રજા કલ્યાણનાં જે જે કાર્યો કર્યાં છે, તેની સાથે સંકળાયેલ પુરાવાઓ દ્વારા પણ ઐતિહાસિક કલ્પના થઈ શકે છે. જેમ કે, જૂનાગઢમાં આવેલ અશોકના શિલાલેખ દ્વારા બંધાવવામાં આવેલ વાવની કલ્પના થઈ શકે છે.
- ઐતિહાસિક કલ્પનાઓ દ્વારા ઐતિહાસિક બનાવો, કાર્યો, રાજ્ય વ્યવસ્થાની સ્પષ્ટ અને અને સાતત્યપૂર્ણ રીતે સમજ આપી શકાય. ઐતિહાસિક તથ્યો અને પ્રમાણભૂત સાધન સામગ્રી દ્વારા ઐતિહાસિક કલ્પનાઓને સમજવી જરૂરી છે જેથી કોઈપણ શાસક, પ્રજા શાસન-વ્યવસ્થા અને તેનાં કાર્યોનું સાચું મૂલ્યાંકન થઈ શકે. અતાર્કિક અને આધારભૂત વગરની ઐતિહાસિક કલ્પનાઓ દ્વારા ઘણી વખત જાણે અજાણે કોઈ સામ્રાજ્ય, શાસક, પ્રજા કે મહાપુરુષોના જીવનકાર્યોને અન્યાય થવાનો પૂરેપૂરો સંભવ છે.
- ઇતિહાસ શિક્ષણ ઐતિહાસિક કલ્પનાઓ પર અવલંબે છે. આથી આધારભૂત વિવિધ માહિતી સ્ત્રોતો દ્વારા સચોટ વૈજ્ઞાનિક માહિતી મળે તે પણ એટલું જ અનિવાર્ય છે. ઇતિહાસ ક્યારેય સત્યનો ત્યાગ કરી શકે નહીં. ધર્મો, પ્રજાઓ, શાસકો અને તેમણે કરેલ કાર્યોની સત્યના પાયા પર ચકાસણી કરી, તેનું સચોટ અર્થઘટન કરીને શિક્ષકે બાળકોને તેની માહિતી સાથે સમજ આપવી.

2.6 સામાજિક આંતરક્રિયાઓ :

આંતરક્રિયા એટલે બે કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓના વર્તનની થતી પારસ્પરિક અસર. વ્યક્તિ સમાજના સભ્ય તરીકે જુદી-જુદી અર્થપૂર્ણ, સભાનતાપૂર્વક અને હેતુપૂર્વક કેટલીક ક્રિયાઓ કરે છે જેને 'સામાજિક પ્રક્રિયાઓ' કહેવામાં આવે છે. વ્યક્તિ સમાજના સંદર્ભમાં અન્ય વ્યક્તિની સાથે મળીને ક્રિયા કરે છે, ત્યારે તે એક બીજા પર અસર કરે છે. આવી પારસ્પરિક ક્રિયા એટલે સામાજિક આંતરક્રિયા. દરેક સમાજમાં સામાજિક આંતરક્રિયાઓની પ્રક્રિયા જોવા મળે છે.

આમ, વ્યક્તિઓના અરસ-પરસ સંબંધોનું ગુંફન એટલે સમાજ. પોતાનામાં રહેલ સામાજિક વૃત્તિને સંતોષવા કે પોતાનો વિકાસ સાધવા કંઈક અંશે સ્વાભાવિક તેમજ હેતુપૂર્વક એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિ સાથે સંબંધ બાંધે છે. આવા અનેક સામાજિક સંબંધોનું ગુંફન એટલે સમાજ.

ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો વર્ગખંડમાં શિક્ષક અને વિદ્યાર્થી ભાષાના માધ્યમ દ્વારા એકબીજાના વર્તન ઉપર પારસ્પરિક અસર કરે છે. સામાજિક આંતરક્રિયાની નિર્દેશિત સમજ પરથી આંતરક્રિયાનાં લક્ષણો આ પ્રમાણે આપી શકાય. 1. બે કે તેથી વધુ પક્ષ 2. માધ્યમ અને 3. પારસ્પરિક અસર.

ટૂંકમાં, સામાજિક આંતરક્રિયા એ બે પક્ષો વચ્ચે થતી પરસ્પરની ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા છે. જેમાં બંને પક્ષ એકબીજાના વર્તન માટે ઊદ્દીપક તરીકે કામ કરે છે. બંને પક્ષો એકબીજા ઉપર અસર ઉપજાવે છે. એટલે જ સામાજિક આંતરક્રિયા પારસ્પરિક ક્રિયા છે.

અહીં, આ મુદ્દા અંતર્ગત સમાજ, સામાજિક બંધારણ, સમાજીકરણ, સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, રાજ્ય, રાષ્ટ્ર, નાગરિક, પ્રદેશ, બજાર અને વિનિમય અંગેની સામાજિક આંતરક્રિયાઓ અને તેની સંકલ્પનાઓની સમજ આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. જેનો અભ્યાસ પ્રશિક્ષણાર્થીઓને પોતાના વર્ગ અધ્યાપન કાર્યમાં ઉપયોગી બનશે.

2.6.1 સમાજ, સામાજિક બંધારણ અને સમાજીકરણ :

સામાન્ય રીતે લોકો પોતાની 'જ્ઞાતિ' કે 'પેટાજ્ઞાતિ' ને અમારો સમાજ કહેતા હોય છે. પરંતુ સમાજશાસ્ત્રીય રીતે 'સમાજ' શબ્દનો અર્થ સમજવો જરૂરી છે. માનવી તરીકે આપણે જ સમાજજીવન ધરાવીએ છીએ તેવું નથી. ઘણાં જીવજંતુઓ, પંખીઓ અને પશુઓ પણ સમાજજીવન ધરાવે છે. જેમ કે, કીડીઓ, ઊધછઓ, મધમાખીઓ, ગોરીલા, ચિમ્પાન્ઝીઓ વગેરે. માનવ સમાજ અને પ્રાણી સમાજ એ બંનેમાં સમૂહ જીવન છે. સમૂહ જીવન દ્વારા આ બંને સમાજના સભ્યો વસ્તીની જાળવણી, કાર્ય વિભાજન, સમૂહ ચૈક્ય વગેરે જેવી જરૂરિયાતોને સંતોષવાની પ્રવૃત્તિઓ સદીઓથી કરતા આવ્યા છે. માનવ સમાજ તેની સંસ્કૃતિના કારણે વિશિષ્ટતા ધરાવે છે. એચ.એમ.જહોનસને સમાજનાં ચાર લક્ષણો દર્શાવ્યાં છે. જેના આધારે આપણે સમાજ અને સામાજિક બંધારણનો ખ્યાલ વધુ સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકીશું.

1. **વિશાળ સમગ્ર :** 'સમાજ' શબ્દ બોલતાંની સાથે જ આપણને એક વિશાળ સમગ્રનો ખ્યાલ આવે છે. આ સમગ્રને એક નિશ્ચિત ભૌગોલિક વિસ્તાર હોય છે. તેમાં રહેતા લોકો સહિયારું જીવન જીવે છે. પોતાની જરૂરિયાતો સંતોષવા માટે શ્રમ વિભાજન આધારિત પરસ્પરાવલંબનની વ્યવસ્થા વિકસેલી હોય છે. સમાજની વ્યક્તિઓ પોતાની ફરજો અને અધિકારોના સંદર્ભમાં ચોક્કસ ભૂમિકા અને દરજ્જો ધરાવે છે. ઉદાહરણ તરીકે જોઈએ તો 'ભારતીય સમાજ' એક ચોક્કસ ભૌગોલિક વિસ્તારમાં છે. તેના સભ્યો ભિન્ન-ભિન્ન જ્ઞાતિ અને ધર્મોમાં વહેંચાયેલા છે, છતાં ભારતીય સમાજના સભ્યો છે અને પોત પોતાની ભૂમિકા ભજવે છે.
2. **વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ :** દરેક સમાજમાં પોતાની વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ હોય છે. જે એક પેઢીમાંથી બીજી પેઢીમાં હસ્તાંતરીત થાય છે. સમાજ જીવન જીવવા માટેનાં સહિયારાં મૂલ્યો, ધોરણો અને સામાજિક નિયંત્રણ વ્યવસ્થા સંસ્કૃતિના ભાગ તરીકે વિકસે છે. વ્યક્તિઓ અને સમૂહોનાં વર્તનો તેઓની જરૂરિયાતોના સંદર્ભમાં કુટુંબ વ્યવસ્થા, લગ્ન સંસ્થા, અર્થવ્યવસ્થા કે રાજ્ય વ્યવસ્થા રૂપે સુવ્યવસ્થિત રીતે વિકસેલાં હોય છે. સમાયનુસાર તેમાં પરિવર્તનો થતાં રહ્યાં છે.
3. **સર્વગ્રાહિતા :** સમાજનાં ધોરણો, મૂલ્યો અને રિવાજો બદલાતા જમાના સાથે થોડાં પરિવર્તનો સાથે એ ટકી રહે છે. એટલું જ નહીં, તે જીવાતા સમાજ જીવન દરમિયાન જ્ઞાનની, સાધનોની અને કાયદેસરની સત્તા અંગેની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા સભાન હોય છે.

4. **સ્વ-સાતત્ય :** પ્રજનન અને તેના પરિણામે જન્મતાં બાળકોના સમાજીકરણ દ્વારા સમાજનું વર્ષો વર્ષ વિસ્તરણ થાય છે. આ રીતે જૈવિક અને સામાજિક એમ બંને સંદર્ભમાં સ્વ-સાતત્ય જાળવી રાખે છે. માનવી અને તેના પ્રાકૃતિક વાતાવરણ વચ્ચે થતી સતત આંતરક્રિયા અને પરસ્પર માનવીય સંબંધોને વિકસાવે તે સમાજ. સમાજમાં રહીને વ્યક્તિમાં સામાજિકતા અને મૂલ્યોનું ઘડતર થાય છે. બાળક જન્મતાં માતા-પિતા અને પરિવાર સભ્યો પાસેથી તેની વર્તન તરાહ ઘડાય છે. આ રીતે તે સમાજનો ઘટક બને છે. ધીમે-ધીમે સમાજના અન્ય લોકો તેમજ સંસ્થાઓના સંપર્કમાં આવતાં તેનું સમાજીકરણ આગળ વધે છે. સમાજીકરણની પ્રક્રિયામાં કુટુંબ જીવન, લગ્ન જીવન અને સગાંસંબંધીઓની વિશિષ્ટ ભૂમિકા છે.

● **સમાજીકરણ :**

આપણે જોયું કે સમાજની રચના કરવા માટે માનવ સંબંધો અતિ આવશ્યક છે. આ સંબંધો માનવીના બાળપણથી શરૂ થાય છે અને માનવીના જીવનના અંત સુધી ચાલુ રહે છે. આ સંબંધોની વિકસતી પ્રક્રિયાને ‘સમાજીકરણ’ કહેવામાં આવે છે. આ પ્રક્રિયામાં બાળ માનવનું સામાજિક વ્યક્તિ તરીકે ઘડતર થાય છે અને વર્તન તથા લાગણીઓની સામાજિક રીતો શીખે છે. સામાજિક અને સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં અન્ય લોકોના અનુકરણ દ્વારા તે પોતાના ‘સ્વ’ તથા ‘મન’ નો વિકાસ સાધે છે.

આ સંદર્ભમાં સમાજીકરણની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણ રજૂ કરી શકાય. “સમાજીકરણ એક એવી આંતરપ્રક્રિયા છે, જેના દ્વારા વ્યક્તિ ટેવો, કૌશલ્યો, માન્યતાઓ તથા વિવેકબુદ્ધિ શીખે છે, જે સામાજિક સમૂહો તથા સંપ્રદાયોમાં અસરકારક ભાગ લેવા માટે આવશ્યક ગણવામાં આવે છે.” આ પ્રક્રિયામાં સમાજ તેનાં સત્યોનાં સમાજીકરણ માટેની એક એજન્સી તરીકે કામ કરે છે. સમાજીકરણ વિના સમાજ તેની મેળે ચાલુ રહી શકે નહીં, અથવા સંસ્કૃતિ ધરાવી શકે નહીં તેથી માનવ સંબંધોમાંથી ઉદ્ભવેલી સમાજીકરણની પ્રક્રિયા દ્વારા માનવી અને સમાજ એકબીજાનાં પૂરક બને છે.

● **સમાજીકરણના વાહકો :**

વ્યક્તિના જીવનમાં બાળપણથી શરૂ કરી તેના અંત સુધી અનેક એજન્સીઓ તેનું સમાજીકરણ કરે છે. આપણે આ એજન્સીઓની ભૂમિકાને ટૂંકમાં સમજાવે.

1. **કુટુંબ :** વિશ્વની તમામ સંસ્કૃતિઓમાં કુટુંબ સમાજીકરણનું પાયાનું કામ કરે છે. અનાથ બાળકોના અપવાદ સિવાય બાળકનું બાળપણ તેના કુટુંબમાં વીતે છે. કુટુંબમાં માતાની ભૂમિકા સમાજીકરણની પ્રક્રિયામાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. કુટુંબ કઇ સંસ્કૃતિનો અને આર્થિક વર્ગનો ભાગ છે તેના ઉપર સમાજીકરણની પ્રક્રિયાના સ્વરૂપનો આધાર રહે છે. દાખલા તરીકે રૂઢિચુસ્ત કુટુંબમાં થતો બાળકનો ઉછેર કે ગરીબ આર્થિક પરિસ્થિતિમાં થતા બાળ ઉછેરમાં તફાવતો જોઇ શકાય છે. કુટુંબ સમાજીકરણની પ્રક્રિયામાં પાયાની ભૂમિકા ભજવે છે. બાળકને શિસ્ત, મૂલ્યો અને વ્યવહારના નિયમો શીખવે છે અને સાથે સાથે તેના માટેનો ભૌતિક-આહાર કે ફૂંક પણ પૂરાં પાડે છે.

2. **સમવયસ્ક જૂથ (Peer Group) :** બાળકના સમાજીકરણ માટે કુટુંબ ઉપરાંત બીજી એજન્સી તેનું મિત્ર જૂથ છે. કુટુંબની બહાર પોતાના સમોવડિયા મિત્રો સાથે બાળક આંતરક્રિયામાં જોડાય છે અને રમતો પણ રમે છે. આ પ્રક્રિયામાં તે વાતચીત, શિસ્ત, નિયમો, વર્તન વગેરે શીખે છે. આવું મિત્ર જૂથ પડોશમાં અને શાળામાં પણ હોય છે. અંગ્રેજીમાં Peer શબ્દનો અર્થ થાય છે 'સમાન', આ સંદર્ભમાં બાળકના તેના મિત્રો સાથેના સંબંધમાં 'લોકશાહી' અને 'સમાનતા' ભર્યા વાતાવરણનું મહત્ત્વ છે. ખેલફૂદ અને રમતો દરમિયાન કૌશલ્ય અને તેના નિયમોના પાલન દ્વારા વ્યાપક સમાજમાં કાયદા અને ધોરણોનું પાલન કેવી રીતે કરવું તેનો પણ બાળકને ખ્યાલ આવે છે.
3. **શાળા :** શાળા એ શિક્ષણ માટેની ઔપચારિક વ્યવસ્થા છે. શાળાના અનુભવો અને તાલીમ વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન અને માહિતી આપે છે. બાળક સમાજમાં પોતાની ભાવિ કારકિર્દી બનાવવાના પાઠ શીખે છે. શિક્ષકો અને સહપાઠીઓ સાથેની આંતરક્રિયા પણ બાળકને માનવ સંબંધોનાં ભિન્ન-ભિન્ન પાસાંઓનો પરિચય કરાવે છે. આપણા દેશમાં અધવચ્ચેથી શાળા છોડી દેનારાં બાળકો શાળા દ્વારા મળતી સમાજીકરણની અસરો અને ફાયદાઓથી વંચિત રહી જાય છે.
4. **સમૂહ માધ્યમો (Mass Media) :** ટેલિવિઝન, ઇન્ટરનેટ, રેડિયો, અખબાર જેવાં સમૂહ માધ્યમોને અંગ્રેજીમાં માસ મિડિયા કહે છે. સમાજીકરણમાં મિડિયાની ખાસ અસરકારક ભૂમિકા રહી છે. વિવિધ પ્રકારની માહિતી પીરસીને માધ્યમો અબાલ વૃદ્ધ સૌના જ્ઞાનમાં વધારો કરે છે. સાથોસાથ આપણાં મંતવ્યો, માન્યતાઓ, વિચારો પર ગાઢ અસર કરે છે. બાળકો ટેલિવિઝનના કાર્યક્રમોથી સવિશેષ પ્રભાવિત થાય છે. માધ્યમો આપણને સમાજમાં રહેતા જુદાં-જુદાં સમૂહો, સંસ્કૃતિઓ, સમસ્યાઓ, પ્રક્રિયાઓ વગેરે અંગે માહિતી અને સમજ પૂરાં પાડે છે. તે દ્વારા વ્યક્તિઓનું સમાજીકરણ થાય છે; ઘડતર થાય છે.
5. **સમાજીકરણના અન્ય વાહકો :** કુટુંબ, પડોશ જૂથ, સમવયસ્ક જૂથ, સંચાર માધ્યમો ઉપરાંત વ્યવસાય કે નોકરીના કાર્યસ્થળ અને ઓફિસ જેવાં સ્થળો પણ સમાજીકરણની પ્રક્રિયામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આધુનિક ઔદ્યોગિક સમાજમાં શિક્ષણ અને વિજ્ઞાનના વિકાસના કારણે ખાસ કરીને શહેરોમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓમાં સમાજીકરણ ઝડપથી થાય છે.
વ્યક્તિ આ વિશ્વમાં બાળક તરીકે પોતાનું જીવન શરૂ કરે છે. સમય જતાં સમાજની સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા તેના વિકાસમાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. બાળક, યુવાન અને વૃદ્ધાવસ્થાની અવસ્થામાં વ્યક્તિને કુટુંબ, પડોશ જૂથ, સમવયસ્ક જૂથ, શાળા, સંચાર માધ્યમો... સમાજના નિયમો, મૂલ્યો અને ધોરણો શીખવે છે. આ શીખવાની પ્રક્રિયા દ્વારા જ માનવી એક સામાજિક પ્રાણી બને છે.

2.6.2 સંસ્કૃતિ અને સભ્યતા :

માનવી સમાજિક પ્રાણી છે. પોતાના રોજિંદા જીવનમાં પ્રત્યેક માનવી સમાજ ઉપર આધાર રાખે છે. વ્યક્તિ-વ્યક્તિ વચ્ચેનો આ સંબંધ સમાજના પાયાની રચના કરે છે. વ્યક્તિ વિનાના સમાજની કલ્પના થઈ શકતી નથી અને સમાજ વગર માનવીની સભ્યતા કે સંસ્કૃતિ અસ્તિત્વ ધરાવી શકતી નથી. સદીઓથી વ્યક્તિઓના સહિયારા આદાન-પ્રદાનના કારણે સંસ્કૃતિ અને સભ્યતાનું નિર્માણ થયું છે. આ બંનેની સમજ દ્વારા આપણે વ્યક્તિ અને સમાજના આંતર સંબંધોને સમજવા પ્રયત્ન કરીએ.

- **સંસ્કૃતિ (Civilization) :**

સરળ શબ્દોમાં સંસ્કૃતિ એટલે જીવન જીવવાની રીત. તેમાં જ્ઞાન, માન્યતા, કલા, નીતિ, કાયદો, રિવાજ અને સમાજના સભ્ય તરીકે માનવીએ પ્રાપ્ત કરેલ યોગ્યતાઓ તથા ટેવોનો સમાવેશ થાય છે. બીજા શબ્દોમાં માનવ સંબંધ કોઈ પણ સમાજના પાયાની રચના કરે છે અને આ સંબંધને કેટલાંક ધોરણો તથા મૂલ્યો દ્વારા માર્ગદર્શન મળે છે. આ ધોરણો તથા મૂલ્યો મળીને સંસ્કૃતિ બને છે. તેથી આપણે કહીએ છીએ કે સંસ્કૃતિ એવું માધ્યમ છે, જેના દ્વારા માનવી અને સમાજ વચ્ચેનો સંબંધ ઘડાય છે. એમ કહેવામાં આવે છે કે સંસ્કૃતિ એક સમૂહ પાસેથી બીજો સમૂહ અને એક પેઢી પાસેથી બીજી પેઢી શીખે છે અને હસ્તાંતર કરે છે. સંસ્કૃતિ આપણા જીવન સાથે મજબૂત રીતે બંધાયેલી છે અને આપણા રોજબરોજના અસ્તિત્વનો એક ભાગ છે. માનવી વિવિધ સમૂહો તથા કોમો (સમુદાયો)માં વહેંચાયેલ છે. આવા સમૂહો તથા કોમો અસંખ્ય છે, તેથી અનેક જુદી-જુદી સંસ્કૃતિઓ ઉદ્ભવી છે. આમ સંસ્કૃતિ એટલે કોઈપણ સમૂહની આગવી જીવનશૈલી.

સામાજિક શાસ્ત્રોના જ્ઞાનકોશ એન્સાઇક્લોપીડિયા ઓફ સોશ્યલ સાયન્સિસ 1931 માં વિશ્વ પ્રસિદ્ધ માનવશાસ્ત્રી મેલિનોવિસ્કિએ સંસ્કૃતિ શબ્દની વ્યાખ્યા આ પ્રમાણે આપેલી છે. “સંસ્કૃતિ એ વારસામાં મળેલાં ઓજાર, સાધનો, હથિયારો, ચીજવસ્તુઓ, તકનીકી પ્રક્રિયાઓ, વિચારો, ટેવો અને મૂલ્યોની બનેલી છે.”

1881 માં ટાઇલરે આપેલી વ્યાખ્યા તપાસીએ. તેમના મત પ્રમાણે, “સમાજના સભ્ય તરીકે મનુષ્યે મેળવેલાં જ્ઞાન, માન્યતા, કલા, કાયદા, કાનૂન, નીતિ-નિયમો, રીતરિવાજો તથા અન્ય સર્વશક્તિઓ અને ટેવોનું બનેલું સમગ્ર સંકુલ એટલે સંસ્કૃતિ.

- **સંસ્કૃતિના પ્રકાર :**

સંસ્કૃતિના વિશાળ અર્થમાં બે પ્રકાર પાડી શકાય : (1) ભૌતિક સંસ્કૃતિ અને (2) અભૌતિક સંસ્કૃતિ. આ બંને વિશે સમજીએ.

- (1) **ભૌતિક સંસ્કૃતિ :** ભૌતિક શબ્દ જ ભૌતિક અથવા આપણી આસપાસ જોઈ-સ્પર્શી શકાય તેવી બાબતોનો સમાવેશ કરે છે. ઉદાહરણ તરીકે, તમે હાલમાં વાંચો છો તે પ્રકરણ, તમે જોઈ શકો, સ્પર્શી શકો અને અનુભવી શકો છો. આ પ્રમાણે ભૌતિક સંસ્કૃતિમાં મકાનો, ખોરાક, વસ્ત્રો, વાહનવ્યવહારનાં સાધનો વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. આ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત કરવાના માનવ પ્રયત્નો કરે છે, ત્યારે બીજા માણસો સાથેના તેના સંબંધો વધુ મજબૂત બને છે.
- (2) **અભૌતિક સંસ્કૃતિ :** માનવીની જરૂરિયાતો માત્ર ભૌતિક અને સામાજિક નહિ, પરંતુ અન્ય પ્રકારની પણ હોય છે. ખોરાક, કપડાં અને રહેઠાણ મેળવવા ઉપરાંત માણસને ધર્મમાં શ્રદ્ધા હોય છે. તે અંગે માર્ગદર્શન આપવા અને અંકુશમાં રાખતા કાયદા તથા સદાચારના નિયમો હોય છે. ભાષા, સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા, કાયદો અને ધર્મ જેવાં પરિબળો અભૌતિક સંસ્કૃતિનાં આવશ્યક ઘટકો છે. અભૌતિક સંસ્કૃતિ ભૌતિક સંસ્કૃતિ જેટલી જ અનિવાર્ય છે.

ઉદાહરણ તરીકે, અવરજવરના કાયદા તથા નિયમો ન હોય તો, મોટરગાડીના માલિક દ્વારા, ગાડી ચલાવતાં ભયંકર અકસ્માત થઇ જાય. એવી જ રીતે કુટુંબમાં વડીલોની સંભાળ અને આમન્યા જાળવવાની નૈતિક ફરજ ના હોય તો વૃદ્ધોની પરિસ્થિતિ વધુ દુઃખદ બની શકે. તેમ છતાં વાસ્તવિક જીવનમાં સંસ્કૃતિનાં આ બંને પાસાં અવિભાજ્ય અને પરસ્પર આધારિત છે. બંને એકબીજાનાં પૂરક છે. ભૌતિક સંસ્કૃતિ જ્યારે અભૌતિક સંસ્કૃતિને નવું વાતાવરણ પૂરું પાડે છે, ત્યારે અભૌતિક સંસ્કૃતિ ભૌતિક સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યોનું રક્ષણ કરે છે.

સુવિખ્યાત અંગ્રેજ ઇતિહાસકાર એ.એમ.બશમે તેમના ગ્રંથ "The wonder that was India" માં નોંધ્યું છે કે, “ભારતીય સંસ્કૃતિ ફૂવાના પાણીની જેમ સ્થિર નથી.” તે જ પ્રમાણે અમેરિકન ઇતિહાસકાર ડબલ્યુ. નોર્મન બ્રાઉને લખ્યું છે, “ભારતીય સંસ્કૃતિને દીર્ઘકાળ સુધી ટકાવનાર જો કોઇ જીવત્ત્વ હોય તો તેની સહનશક્તિ અર્થાત્ સહિષ્ણુતા છે, નવું અને વિલક્ષણ અપનાવવાની તેની ક્ષમતા છે. પરિવર્તન પામતી જતી પરિસ્થિતિનો તાગ કાઢીને પોતાની જાતને વાળવાની ભારત શક્તિ ધરાવે છે. નવી સમસ્યાઓનો ઉકેલ લાવવાની તેની કોઠાસૂઝ ગજબની છે. ઇતિહાસના વિવિધ યુગો દરમિયાન ભારતે તેની લચીલી શક્તિ (elastic) બતાવી છે. જો કે તેનું પ્રાચીન કે ઉપયોગી લાગે તે સઘળું તો તેણે જાળવ્યું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિએ બિનઉપયોગી બાબતોને ખચકાટ વગર તિલાંજલિ આપી છે. પોતાની જાતને એકી ઝાટકે બદલી નાખવાના આશયથી ભારતે કદી પણ પ્રબળ હિંસાત્મક ઉત્પાતો સર્જ્યા નથી. ભારત ધીમે પગલે તેમજ આજના જમાનાને અનુરૂપ જે જરૂરી લાગે તે ઝડપથી પ્રગતિ કરવાની શક્તિઓ ધરાવે છે. પોતાનું મનોબળ તોડી નાખે તેવી અપરાધવૃત્તિ અનુભવ્યા વગર ભારત નવી પરિસ્થિતિ ઊભી કરીને આગળને આગળ વધવાની તાકાત ધરાવે છે.

● **સભ્યતા (Civility, gentleness) :**

સભ્યતા એક એવી પ્રક્રિયા છે, જેના દ્વારા નિશ્ચિત હેતુઓ સિદ્ધ કરવા માટેની રીતોમાં વિકાસ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે, પ્રાચીન સમયમાં માનવી અગ્નિ સળગાવવા પથ્થરોનો ઉપયોગ કરતો હતો. પરંતુ વર્તમાન સમયમાં આપણે દીવાસળી કે લાઇટર વાપરીએ છીએ. અહીં પથ્થરો તથા દીવાસળીઓ ‘સાધનો’ તરીકે ઓળખાય છે અને ‘અગ્નિ’ ઉદ્દેશ છે. અગ્નિ પ્રગટાવવા માટે પથ્થરોમાંથી દીવાસળીનો વિકાસ થયો અને આ વિકાસમાંથી માનવીએ મેળવેલો સંતોષ - તેને ‘સભ્યતા’ કહેવામાં આવે છે.

સભ્યતાના કાર્યક્ષેત્રનું બે વિભાગોમાં વિભાજન કરી શકાય : (1) યાંત્રિક સંગઠન અને (2) સામાજિક સંગઠન. યાંત્રિક સંગઠનમાં ભૌતિક તથા ટેકનિકલ સાધનોનો સમાવેશ થાય છે. ઉદાહરણ તરીકે કમ્પ્યુટર, છાપખાનું, રેલવે એન્જિન, રેડિયો, ટેલિવિઝન, મતપેટી, ટેલિફોન, રસ્તા વગેરે આ પ્રકારમાં આવે છે. સામાજિક સંગઠન માનવીના વર્તન અને વિકાસનું નિયમન કરે છે. તેમાં સમૂહો, કુટુંબો, સામાજિક ચળવળો, જ્ઞાતિ અને વર્ગવ્યસ્થા જેવી આર્થિક અને સામાજિક સંસ્થાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

2.6.3 રાજ્ય, રાષ્ટ્ર અને નાગરિક :

કોઇપણ લોકશાહી રાષ્ટ્રના વિકાસ માટે શિક્ષણનો વધુમાં વધુ પ્રસાર થવો અનિવાર્ય છે. લોકતંત્રમાં સામાજિક અને આર્થિક વિકાસની સફળતા રાષ્ટ્રની જનતાની બુદ્ધિમતા અને તેમના સહયોગ પર અવલંબે છે. જનતાનો સહયોગ વ્યાપક શિક્ષણ પ્રસાર પર આધારિત છે. કોઇપણ રાષ્ટ્રની શિક્ષણ-પ્રણાલીની આધારશિલા તે દેશની પ્રાથમિક કેળવણી છે. આ કેળવણી દેશનાં પ્રત્યેક બાળકને કોઇપણ પ્રકારના ભેદભાવ વગર અનિવાર્યપણે પ્રાપ્ત થવી જોઇએ. પ્રાથમિક કેળવણીનું મુખ્ય લક્ષ્ય છે, “દેશના ભાવિ નાગરિકોને સાક્ષર બનાવી પોતાની ફરજ, પોતાના અધિકારો અને તેમનું ઉત્તરદાયિત્વ વગેરે તરફ જાગૃત બનાવવાં અને તેમના જીવનની સામાન્ય સમસ્યાઓના ઊકેલ માટેની ક્ષમતાઓનો તેઓમાં વિકાસ કરવો.”

આજના યુગમાં કોઇ દેશ કે કોઇ માનવી કોઇનો ગુલામ રહેવા માંગતો નથી. પોતાના વિચારો ઉપર બીજાના વિચારોનો હથોડો આજે કોઇ સહન કરવા તૈયાર નથી. આમ, દુનિયાના દરેક દેશો લોકશાહીના માર્ગે આજે પુરુષાર્થ કરી રહ્યા છે. લોકશાહીની સફળતાનો મુખ્ય પાયો છે - ‘શિક્ષણ’. કેમ કે, શિક્ષણ જ લોકશાહીની સાચી સમજ પેદા કરી શકે છે. જ્યાં લોકશાહી છે ત્યાં નિર્ભયતા અને મુક્તતા છે. જે શિક્ષણમાં આ બંને તત્ત્વો નથી ત્યાં પ્રેમ અને સાચી સમજ ન સંભવી શકે. આમ, લોકશાહીની સફળતા માટે દેશના સાંસ્કૃતિક, સામાજિક અને નૈતિક વિકાસ માટે પ્રાથમિક શિક્ષણ એ પાયાની જરૂરિયાત છે.

ભારત વિશ્વની સૌથી મોટી લોકશાહી ધરાવતો દેશ છે. ભારતમાં લોકશાહીનાં મૂળ ખૂબ જ મજબૂત છે. આ બાબતમાં ભારત અને આપણા પડોશી દેશ પાકિસ્તાનના અનુભવો તદ્દન ભિન્ન તરી આવે છે. બંને દેશોને આઝાદી તો એકી સાથે 1947 માં મળી હતી. પરંતુ પાકિસ્તાનમાં મિલિટરી, ડિક્ટેટરશીપ વકરતી ગઇ, જ્યારે ભારતે લોકશાહીની ઉદાર પરંપરા વિકસાવીને વ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યની જોરદાર હિમાયત કરી. તાજેતરનો દાખલો લઇએ તો 2012 માં ગુજરાત વિધાનસભાની ચૂંટણી અને 2014 માં થયેલ લોકસભાની ચૂંટણીનાં પરિણામોએ બતાવ્યું છે કે, ભારતની લોકશાહી ખૂબ જ પરિપકવ અને જીવંત છે. લોકશાહીના પાયામાં ચૂંટણીઓ છે અને તેમાં પ્રજા પોતાનો નિર્ણય જાહેર કરે છે. એમાંથી જ રાજ્ય સરકારો અને કેન્દ્ર સરકારનું સર્જન થાય છે. જેમાં પ્રજા જ સર્વોપરિ છે. આથી દેશના પ્રત્યેક નાગરિકને ઓછામાં ઓછું પ્રાથમિક શિક્ષણ મળેલું હોવું જરૂરી છે. તેથી જ આપણા દેશમાં સાર્વત્રિક પ્રાથમિક શિક્ષણને મૂળભૂત અધિકાર તરીકેનું ગૌરવ બક્ષવામાં આવ્યું છે.

આપણા પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સારા નાગરિકો તૈયાર કરવાનું લક્ષ્ય કેન્દ્રસ્થાને રહે છે. તેની પૂર્તિ માટે સ્થાનિક સ્તરથી લઇને રાષ્ટ્રીય ફલક સુધીની શાસન પ્રક્રિયાની સમજ અનિવાર્ય છે. આથી અહીં રાજ્ય અને તેની સત્તાઓ તથા રાષ્ટ્ર અને તેની સત્તાઓ અને તેની મધ્યમાં નાગરિકની શું ભૂમિકા રહેલી છે, તેની વિસ્તૃત સમજ આપવામાં આવી છે. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ આ તમામ વિગતોથી પરિચિત થાય અને ભારતના નાગરિક તરીકે પોતાની ભૂમિકા યોગ્ય રીતે સમજતા થાય તેવો પ્રયાસ અહીં કરવામાં આવ્યો છે. આ પાછળનો ઉદ્દેશ પ્રશિક્ષણાર્થીઓ પ્રાથમિક શાળાઓમાં શિક્ષક તરીકે જોડાય ત્યારે તેની સમજ બાળકોને સારી રીતે આપી શકે. સાંપ્રત ઘટનાઓને વણી લઇ તેના માધ્યમ દ્વારા પ્રશિક્ષણાર્થીઓ શિક્ષણકાર્ય કરશે તો તે વધુ અસરકારક બનશે.

● **શાસન વ્યવસ્થા :**

આપણા દેશનું શાસન માળખું સમવાયી સ્વરૂપનું છે. દરેક રાજ્ય સરકાર કામ કરે છે, તેમ સમગ્ર દેશ માટે સંઘ સરકાર કામ કરે છે. ભારતમાં કુલ 30 રાજ્યો છે. એટલે હાલમાં કુલ 30 રાજ્ય સરકારો છે. જ્યારે કેન્દ્ર કક્ષાએ એક સંઘ સરકાર છે. જે કેન્દ્ર સરકાર કે ભારત સરકાર તરીકે ઓળખાય છે.

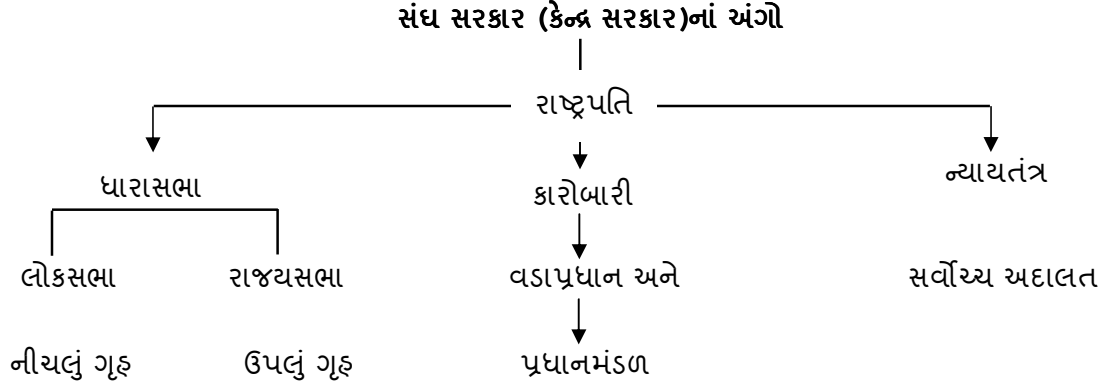
કેન્દ્ર અને રાજ્ય વચ્ચે મહત્વનો ભેદ તેમના કાર્યક્ષેત્રને લગતો છે. રાજ્ય સરકારોનું કાર્યક્ષેત્ર જે તે રાજ્યના પ્રાદેશિક વિસ્તાર પૂરતું મર્યાદિત છે. જેમ કે, ગુજરાત સરકારનું કાર્યક્ષેત્ર ગુજરાત રાજ્યની નિશ્ચિત સરહદોની અંદર વિસ્તરેલા પ્રદેશ પૂરતું સીમિત છે. જ્યારે સંઘ સરકારનું કાર્યક્ષેત્ર આખા દેશને આવરી લે છે. કેન્દ્ર અને રાજ્યોને સોંપાયેલ કાર્યો અને સત્તાઓનું વિભાજન ત્રણ યાદીઓમાં કરવામાં આવ્યું છે. સંઘયાદી, રાજ્યયાદી અને સંયુક્ત યાદી. આ યાદીઓમાં આવતા વિષયોનો સમાવેશ બંધારણમાં કરવામાં આવ્યો છે. તે અનુસાર કેન્દ્ર અને રાજ્યો વચ્ચે કાર્યો અને સત્તાઓનું સ્પષ્ટ વિભાજન કરવામાં આવ્યું છે, જે આપેલા કોઠા પરથી સમજીએ.

સંઘ યાદી	રાજ્ય યાદી	સંયુક્ત યાદી
<p>સંઘ યાદીમાં 79 જેટલા વિષયોનો સમાવેશ થાય છે. આ વિષયોની યાદી આ પ્રમાણે છે.</p> <ul style="list-style-type: none"> • વસ્તી ગણતરી • વિદેશ સાથેના સંબંધો • દેશનું સંરક્ષણ • નાણાં અને બેંકિંગ વ્યવહાર • ચૂંટણીઓ • નાગરિકત્વ સંબંધી કાયદા • રેલવે, તાર, ટપાલ • વીમા સેવાઓ • દરિયાઈ, હવાઈ અને રાષ્ટ્રીય માર્ગ • અણુશક્તિ 	<p>રાજ્યને સ્પર્શતા વિષયોનો સમાવેશ રાજ્ય યાદીમાં કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં 66 વિષયો છે. આ વિષયો પર કાયદો ઘડવાની સત્તા રાજ્યની વિધાનસભા અને રાજ્યની કારોબારી (મંત્રીમંડળ) ને છે. રાજ્ય યાદીમાં નીચેના વિષયો છે.</p> <ul style="list-style-type: none"> • શિક્ષણ • આરોગ્ય • ખેતીવાડી • જંગલો • સ્થાનિક સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ • સહકાર જેવા વિષયો 	<p>સંઘ અને રાજ્ય સરકાર બંને આ વિષયો પર કાયદા ઘડી શકે છે. આ યાદીમાં 47 જેટલા વિષયો છે.</p> <ul style="list-style-type: none"> • ફોજદારી અને દીવાની કેસોને લગતી કાર્યવાહી સંબંધી કાયદાઓ • છૂટાછેડા • વારસાઈ • ઉદ્યોગો • રોજગારી • વીજળી

● **સંઘ રાજ્ય (રાષ્ટ્ર અને રાજ્ય) :**

ભારત એક સંઘ રાજ્ય છે. એટલે કે જુદા-જુદા રાજ્યોનો બનેલો એક સંઘ છે. તેમાં કુલ 30 રાજ્યો અને 7 કેન્દ્રશાસિત પ્રદેશો જોડાયેલા છે. ભારત જેવા વિશાળ અને વિવિધતા ધરાવતા દેશમાં એક જ કેન્દ્રમાંથી શાસન કરવું કઠીન છે. એટલે બંધારણના ઘડવૈયાઓએ આપણા દેશમાં સંઘીય શાસન વ્યવસ્થાની ઉત્તમ જોગવાઈ કરી છે.

સંઘીય શાસન વ્યવસ્થામાં બે પ્રકારની સરકારોની રચના કરવામાં આવે છે. (1) સંઘ સરકાર અને (2) રાજ્યની સરકારો. આ બંને પ્રકારની સરકારો વચ્ચે કાર્યો અને સત્તાઓની સ્પષ્ટ વહેંચણી કરવામાં આવી છે. જેથી પરસ્પર સુસંવાદિતા અને સુમેળભર્યું વાતાવરણ જાળવાઈ રહે. દેશનાં મહત્વનાં કાર્યો અને સત્તાઓ સંઘ સરકારને સોંપવામાં આવેલ છે. આપણા રાષ્ટ્રની અનોખી શાસન પદ્ધતિમાં સંઘ સરકાર મુખ્ય છે. સંઘ સરકારને કેન્દ્ર સરકાર તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. અહીં આપણે સંઘ સરકારની જાણકારી મેળવીશું.

સરકારનાં અંગો	રાજ્ય	કેન્દ્ર	કાર્ય
ધારાસભા	વિધાનમંડળ	સંસદ	કાયદા ઘડવાનું
કારોબારી	રાજ્ય મંત્રીમંડળ	કેન્દ્રીય પ્રધાનમંડળ	કાયદાઓને અમલમાં મૂકવાનું
ન્યાયતંત્ર	વડી અદાલત	સર્વોચ્ચ અદાલત	કાયદાનું પાલન કરાવવાનું તથા ન્યાય આપવાનું.

દરેક સરકારનાં ત્રણ અંગ હોય છે. ભલે તે સરકાર રાજ્યની હોય કે કેન્દ્રની. સરકારનાં આ ત્રણ અંગો કોઠામાં દર્શાવ્યા મુજબ કામ કરે છે. ભારતમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારોના અધિકારો બંધારણ દ્વારા નક્કી કરવામાં આવ્યા છે. કારણ કે ભારત એક સંઘ રાજ્ય છે. આ માટે કેન્દ્ર અને રાજ્યનાં કાર્યો વહેંચવામાં આવ્યાં છે. કેન્દ્ર સરકાર જે કાયદો બનાવે છે તે સમગ્ર દેશને લાગુ પડે છે. તેના દ્વારા ઘડાયેલા કાયદા તમામ રાજ્યોને બંધનકર્તા રહે છે.

જો કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારે ઘડેલા કાયદામાં કોઈ મતભેદ ઊભો થાય ત્યારે કેન્દ્ર સરકારનો કાયદો ચઢિયાતો ગણાય છે. ભવિષ્યમાં જો કોઈ નવા વિષય પર કાયદો ઘડવાની જરૂર પડે તો તેનો અધિકાર સંસદનો હોય છે.

: પ્રવૃત્તિ :

- અધ્યાપકે પ્રશિક્ષણાર્થીઓ દ્વારા ભારતના રાજ્યોની પાટનગર સાથે યાદી બનાવડાવવી.
- અધ્યાપકે પ્રશિક્ષણાર્થીઓ દ્વારા દરેક રાજ્યના મુખ્યમંત્રી અને રાજ્યપાલની યાદી તૈયાર કરાવડાવવી.
- અધ્યાપકે પ્રશિક્ષણાર્થીઓ દ્વારા રાજ્યવાર લોકસભા અને રાજ્યસભાની બેઠકો દર્શાવતી યાદી તૈયાર કરાવવી.

2.6.4 પ્રદેશ, સંસાધનો અને લોકો :

સામાજિક વિજ્ઞાનની કેટલીક અગત્યની સંકલ્પનાઓના સંદર્ભમાં સમાજમાં થતી આંતરક્રિયાઓનો સમાવેશ થાય છે. આ સામાજિક આંતરક્રિયાઓથી પ્રાચીન સમયથી લઈને વર્તમાન સમય સુધીમાં કેવા ફેરફારો આવેલા છે તે સમજાવવાનો અહીં પ્રયાસ કર્યો છે, તેમજ તે અંગેના આંતર સંબંધોને પણ સ્પષ્ટ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. આ બાબતને ધ્યાનમાં લઈ પ્રદેશને મુખ્ય મુદ્દો લઈ તેની સાથે જોડાયેલાં સંસાધનો, તે સંસાધનોના ઉપયોગ કરવાની તક (અવકાશ) અને તેના આધારે લોકોની જીવન સંસ્કૃતિનો પરિચય અહીં કરાવવામાં આવ્યો છે. આ અંગેની સમજ આપણે મેળવીએ.

• પ્રદેશ :

ભારત વિવિધ ભાતીગળ સંસ્કૃતિ ધરાવતો દેશ છે. તેના આધારે વિવિધ પ્રદેશોમાં ભારતનું લોકજીવન વહેંચાયેલું છે. સંસાધનોની અસર જે તે પ્રદેશના લોકજીવન પર પડે છે. પરિણામે તેમના રહેઠાણ, ખોરાક, ઉદ્યોગ, ધંધા, પહેરવેશ અને સંસ્કૃતિમાં વૈવિધ્ય જોવા મળે છે ભારતનું લોકજીવન ચાર વિભાગમાં વહેંચાયેલું છે. (1) પશ્ચિમ ભારતનું લોકજીવન (2) ઉત્તર ભારતનું લોકજીવન (3) દક્ષિણ ભારતનું લોકજીવન અને (4) પૂર્વ ભારતનું લોકજીવન.

ઉપરના દરેક વિભાગનું લોકજીવન રહેઠાણ, ખોરાક, પોશાક, રીત-રિવાજો, તહેવારો તથા સાંસ્કૃતિક પરંપરાઓમાં એકબીજાથી જુદું પડે છે. જેમ કે, પશ્ચિમ ભારતના લોકજીવનમાં કાઠિયાવાડી ભોજન ને દાલબાટી મુખ્ય છે. સાગર કિનારો વિશાળ હોવાથી ખોરાકમાં માછલાં અને ઇંડાનો ઉપયોગ થાય છે. ઉત્તર ભારતમાં આવેલ જમ્મુ-કાશ્મીર કુદરતી સૌંદર્ય માટે વિશ્વભરમાં જાણીતું છે.

: આટલું કરો :

- પૂર્વ ભારતમાં આવેલાં રાજ્યોની યાદી બનાવી તેની કોઈપણ બે મહત્ત્વની વિશેષતાઓ નોંધો.
- દક્ષિણ ભારતમાં આવેલાં રાજ્યોની યાદી બનાવી તેની કોઈપણ બે મહત્ત્વની વિશેષતાઓ નોંધો.

• સંસાધનો :

આપણી પાસેની વિવિધ પ્રકારની સંપત્તિ એટલે 'સંસાધન.' જેમ કે, રહેવા માટેનું ઘર, ઓઢવાં-પાથરવાનાં વસ્ત્રો- વગેરે. કેટલાંક સંસાધનો આપણને કુદરત દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલાં છે. એટલે તેને કુદરતી સંસાધન કહેવામાં આવે છે. દરેક પ્રદેશના લોકોના આર્થિક વિકાસનો આધાર તે પ્રદેશમાં રહેલી કુદરતી સંપત્તિ છે. જેમ કે, નદીઓ, સરોવર, હવા, સૂર્ય-પ્રકાશ, જંગલો, પહાડો, પંખીઓ, ખીણો વગેરેનો સમાવેશ કુદરતી સંસાધનોમાં થાય છે.

ભૂમિ, જળ, વનસ્પતિ અને ખનીજોના સ્વરૂપમાં આપણને મળેલી બક્ષીસને કુદરતી સંસાધનો કહે છે. સંસાધનો રાષ્ટ્રીય અર્થતંત્રની કરોડરજજી છે. તે લોકોની આર્થિક શક્તિ અને સમૃદ્ધિના આધારસ્તંભો છે. માનવે કુદરતી સંસાધનોનો ઉપયોગ કરી મકાનો, ઇમારતો, સડકો, રેલવે માર્ગો, નગરો, યંત્રો, ઉદ્યોગો અને કેટલીય વસ્તુઓનું નિર્માણ કર્યું. આ બધી વસ્તુઓને માનવ-નિર્મિત સંસાધનો કહે છે. કુદરતી અને માનવ-નિર્મિત બંને સંસાધનો જીવન માટે ઘણાં ઉપયોગી છે.

કુદરતી સંસાધનો પ્રકૃતિદત્ત છે. ભૂમિ, જળ, ખનીજો અને જંગલોનો કુદરતી સંસાધનોમાં સમાવેશ થાય છે. આ સંસાધનો પણ બે પ્રકારનાં હોય છે : જૈવિક અને અજૈવિક સંસાધનો. જંગલો અને પ્રાણીઓ જૈવિક સંસાધનો છે, જ્યારે ભૂમિ, જળ અને જમીનો અજૈવિક સંસાધનો છે. માનવીએ સર્જેલાં સંસાધનોને માનવ-નિર્મિત સંસાધનો કહે છે. ઇજનેરી, તકનીકી, યંત્રો, ઇમારતો, સ્મારકો, ચિત્રકળાઓ અને સામાજિક સંસ્થાઓ વગેરે માનવ-નિર્મિત સંસાધનો છે. આ સિવાય માનવીમાં રહેલી બુદ્ધિ, જ્ઞાન, કૌશલ્ય, સ્વાસ્થ્ય અને અન્ય ગુણોનો સમાવેશ પણ માનવ સંસાધનોમાં થાય છે. કુદરતી સંસાધનોના વિકાસ માટે માનવ સંસાધનો હોવાં જરૂરી છે.

કુદરતી સંસાધનોનો ન્યાયસંગત અને સુયોજીત ઉપયોગ જ સંરક્ષણ છે. સંસાધનોના વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગથી પર્યાવરણને તંદુરસ્ત રાખી શકાય છે. સંસાધનોના દુરુપયોગથી કે જરૂરિયાતોથી વધારે પડતા ઉપયોગથી પર્યાવરણને હાનિ થાય છે. વન અને વન્ય જીવન જેવાં નવીનીકરણીય સંસાધનોના યોગ્ય અને ચોક્કસ ઉપયોગથી સમસ્યાઓ ઓછી સર્જાય છે. સંસાધનોનો જરૂરિયાતોથી વધુ ઉપયોગ પર્યાવરણીય દુર્દશાનું કારણ બને છે. આથી તેના સંરક્ષણની વિશેષ કાળજી લેવી અત્યંત જરૂરી છે.

આપણી આસપાસ વિશાળ માત્રામાં કુદરતી સંસાધનોની આખી હારમાળાઓ આવેલી છે. તેના વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ દ્વારા માનવી ઉત્તમ વિકાસ કરી શકે છે. દુરુપયોગથી માનવી વિનાશ તરફ ધકેલાય છે. શિક્ષકે આ બાબત ઉપર ખાસ ભાર મૂકી સંસાધનોની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરી બાળકોને સંસાધનોની જાળવણી અને સંરક્ષણ અંગે જાગૃત કરવા.

: આટલું કરો :

- પ્રશિક્ષણાર્થીઓને કુદરતી સંસાધનોની મુલાકાત લેવડાવી વર્ગમાં તેના પર ચર્ચા ગોઠવો અને તેનો અહેવાલ તૈયાર કરાવડાવવો.

• લોકો :

સિંધુ સંસ્કૃતિ કે હડપ્પિયન સંસ્કૃતિ ઘણી પ્રાચીન છે, એનો વિકાસ ભારતમાં થયો હતો. ભારતનું ભૂપૃષ્ઠ પણ વૈવિધ્યવાળું છે. અહીં ઊંચાં ગિરિશિખરો, મોટાં મેદાનો, ક્યાંક જંગલો, ક્યાંક રણ અને ક્યાંક દરિયાકિનારો જોવા મળે છે. અહીંની ઋતુઓમાં પણ વિવિધતા છે.

આવી બધી વિવિધતા, પ્રાચીનતા, વિશાળતા એ બધાંની અસર લોકોનાં જીવન પર કુદરતી રીતે જ પડે છે. ભારતનાં રાજ્યોમાં ધર્મ, જાતિ, ભાષા અને બોલીમાં વિવિધતા ધરાવતા લોકો રહે છે. વિવિધતામાં પણ એકતાનો ભાવ સતત પ્રગટ થતો રહ્યો છે. સહુ ભારતના નાગરિકો છે. સહુ ભારતીયો છે. એવો ભાવ અને ગૌરવ પ્રત્યેક દેશવાસીઓને છે.

ભારતીય પ્રજા ઉત્સવ પ્રિય છે. અહીં વિવિધ તહેવારો, ઉત્સવો ઊજવવામાં આવે છે. ગુજરાતમાં તરણેતરનો મેળો, ભવનાથનો મેળો, શામળાજીનો મેળો અને ડાંગ દરબાર વગેરે ખૂબ જાણીતા છે. રાજથાનનું ધુમ્મર નૃત્ય અને મહારાષ્ટ્રનું લાવણી નૃત્ય ખૂબ પ્રખ્યાત છે. કેરળનું મોહિની અટ્ટમ, કથકલી સુપ્રસિદ્ધ છે. તમિલનાડુનું ભરતનાટ્યમ્ અને આંધ્રપ્રદેશનું ક્ષયિપૂડી નૃત્ય પણ જગવિખ્યાત છે. અસમનું બિહુ અને ઓજપાલી નૃત્ય ખૂબ જાણીતું છે. બધાં જ લોકો સંપીને રહી તહેવારો ઉજવે છે. દિવાળી, ગણેશ ચતુર્થી, ઇદ, ક્રિસમસ, નવરાત્રી, ફોળી, પર્યુષણ જેવા તહેવારો અને વિવિધ મેળા લોકો સાથે રહીને માણે છે. તમામ લોકો એક બીજાના તહેવારો ભારે ધામધૂમથી ઊજવે છે.

ભારત જેવા બિન સાંપ્રદાયિક દેશમાં લોકો પોતાની પસંદગીનો ધર્મ પાળે છે. જુદા-જુદા રાજ્યના લોકો પોતપોતાની પ્રાદેશિક ભાષામાં વ્યવહાર કરે છે. સમયની સાથે આવતાં પરિવર્તનો અને સંદેશા તથા વાહનવ્યવહાર વધવાથી લોકોના ખોરાક, પોશાક, રહેઠાણ અને રહેણીકરણીમાં આધુનિકતા જોવા મળે છે. વિશ્વના અન્ય દેશોના સંપર્કમાં આવવાના કારણે પણ પરિવર્તનો આવતાં જાય છે. પરિવર્તન આવકારદાયક છે. પરિવર્તનના યુગમાં આપણો સાંસ્કૃતિક વારસો જાળવી રાખ્યો છે એ ગૌરવપૂર્ણ બાબત છે.

ભારત વિવિધતાઓનો દેશ છે. ભારતના લોકોમાં જેટલી વિવિધતા છે, એટલી કોઈ દેશમાં નથી. કાશ્મીરથી કન્યાકુમારી સુધી અને ગુજરાતથી અરુણાચલ સુધી લોકોના રૂપ, રંગ, દેખાવ, પોશાક, આહાર, ભાષા અને સંસ્કૃતિની ભિન્નતા જોવા મળે છે. માનવ અને પર્યાવરણ વચ્ચેનો સહસંબંધ સહજ રીતે સંકળાયેલો છે. ભારતના રીત-રિવાજ, ખ્યાલો, માન્યતાઓ, ભાષા, સમાજરચના, ધર્મ અને તેના નીતિનિયમો, તેનું રાજકીય તથા આર્થિક માળખું જગતમાં બીજે કયાંય જોવા મળતાં નથી. એટલે જ તો ભારત અનેક વિવિધતાઓનો દેશ "The Land of diversities" કહેવાય છે.

2.6.5 બજાર અને વિનિમય :

વિશ્વના ઇતિહાસકારોએ પણ કબૂલ્યું છે કે, અઢારમી સદી સુધી ભારતની ઉત્પાદન પદ્ધતિ, તેના ઉદ્યોગો અને વેપાર-વાણિજ્યનું સંગઠન અજોડ હતાં. ઇંગ્લેંડ માટે કાચો માલ પેદા કરનાર અને તેનાં કારખાનાંમાં તૈયાર થયેલ માલનું વિશાળ બજાર બન્યો હતો. હિંદની હાથશાળો યુરોપને તેમજ એશિયાને જોઈને કાપડનો માલ પૂરો પાડતી. પશ્ચિમના વેપારીઓ માલ ખરીદવા આવતા. હિંદમાં બનતું શણ, ઊન, રેશમ અને સુતરના કાપડની વિદેશમાં માંગ રહેતી હતી. ઢાકાની મુલાયમ બારીક મલમલની દુનિયામાં મોટી માંગ હતી. કાપડ ઉપરાંત સુરોખાર, મીઠું, સાકર વગેરે માલની નિકાસ થતી. તેના બદલામાં ભારતમાં અઢળક સોના-ચાંદીની આયાત થતી હતી.

એ જાણીને નવાઇ લાગે છે કે ગુજરાતમાં છેક સોલંકી યુગમાં (ઇ.સ. 942-1244) અરબસ્તાનથી સૂફીઓ ગુજરાતમાં આવીને વસ્યા હતા. તે સમયે ખંભાત બંદર મારફતે ગુજરાત ઇરાન અને અરબસ્તાન સાથે ધીકતો વેપાર કરતું હતું. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળ જેવા રાજાઓ મુસ્લિમો પ્રત્યે ઉદાર ભાવના રાખતા હતા. આવાં કારણોસર આરબ વેપારીઓની સાથે સાથે સૂફીઓ પણ ખંભાત ઉપરાંત તે સમયના ગુજરાતના પાટનગર અણહિલવાડ પાટણમાં વસ્યા હતા. બાબાઘોર નામના 13 મા સૈકાના મહાન સૂફીએ તો અકીકનો ઉદ્યોગ પણ શરૂ કર્યો હતો.

- **બજાર :** બજાર એ એવી વ્યવસ્થા છે, જેમાં ખરીદનારાઓ અને વેચનારાઓ પરસ્પર એવા સંપર્કમાં આવે છે, જેથી વસ્તુઓ અને સેવાની ખરીદી વેચાણમાં પરિણમે છે. આવો સંપર્ક રૂબરૂમાં, પત્ર દ્વારા, તાર કે ટેલિફોન મારફતે, એમ કોઇપણ માધ્યમ દ્વારા હોઇ શકે. કોઇપણ વ્યક્તિ કે દેશ સ્વાવલંબી નથી. વસ્તુઓની પૂર્તતા માટે અન્ય સાથે સંપર્ક કરવો જ પડે છે. તેનાથી સામાજિક, આર્થિક આંતરક્રિયાઓ થાય છે.
- **વિનિમય :** વિનિમય એટલે લેવડ-દેવડ વસ્તુઓ અને સેવાઓનું મૂલ્ય (કિંમત) ચૂકવીને લેવડ-દેવડ કરવાની પ્રક્રિયા એ બજાર વિનિમય કહેવાય. પ્રાચીન ભારતમાં લોકોની ઉદારતા, સહિષ્ણુતાને લીધે અહીં વિવિધ સંસ્કૃતિઓ સાથે વિચારો, વસ્તુઓ, સંસ્કૃતિઓનું આદાન-પ્રદાન થયેલ છે. આજની સંસ્કૃતિ એ ઘણી સંસ્કૃતિઓના મિશ્રણથી બનેલી સંસ્કૃતિ છે એમ કહી શકાય.
- **ઉદારીકરણ :** ઉદારીકરણ એટલે ઉદારતાભરી નીતિ અપનાવવી. 1991 સુધી આપણા દેશમાં ઉદ્યોગો અને જાહેર સાહસો પર ખૂબ મોટા અંકુશો હતા. ઉદારીકરણ એટલે ઉદ્યોગોમાં સરકારી નિયંત્રણોમાંથી મુક્તિ, પરવાના-લાયસન્સ પ્રથામાંથી મુક્તિ અને વિદેશી મૂડી રોકાણને મંજૂરી.
- **વૈશ્વિકરણ :** વૈશ્વિકરણ એટલે વિશ્વની પ્રજાઓનું નજીક આવવું, વિશ્વની પ્રજાઓ વચ્ચે જ્ઞાન, અનુભવો, સંસ્કૃતિનું તીવ્ર ગતિથી આદાન-પ્રદાન અને એક એવા સમાજનું નિર્માણ જે આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજનૈતિક ક્ષેત્રે વિચાર વિનિમય દ્વારા એક નવી જ સાંસ્કૃતિક અને સામાજિક તરાહનું નિર્માણ કરવા કટિબદ્ધ હોય.

વૈશ્વિકરણથી પ્રજાઓ વચ્ચેનું અંતર ઘટે છે. અન્ય રાજ્યો કે દેશોની પ્રજાનાં જ્ઞાન-કૌશલ્યોનો લાભ મળે છે. માહિતી અને ટેકનોલોજીનું આદાન-પ્રદાન શક્ય બને છે. વૈશ્વિકરણ એ શિક્ષણના માધ્યમથી સામાજિક કડીઓના પુન:નિર્માણ પર ભાર મૂકે છે. શિક્ષણ પદ્ધતિઓ અને શિક્ષકની કાર્યપ્રણાલીમાં પણ પરિવર્તનોને અવકાશ છે.

- **ખાનગીકરણ :** 1991 થી સરકારે ખાનગીકરણ નીતિ અપનાવી છે. આ નીતિથી ઉદ્યોગો સ્થાપવા પ્રોત્સાહન મળ્યું છે. વિદેશી મૂડી રોકાણો વધ્યાં છે. શિક્ષણમાં સ્વનિર્ભર સંસ્થાઓ આવી છે, ઘણી સંસ્થામાં પ્રવેશ વંચિત વિદ્યાર્થીઓને પ્રવેશ મળે છે. તેજસ્વી વિદ્યાર્થીઓ પણ આવી સંસ્થામાં પ્રવેશ મેળવે છે. જો કે આવી સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓ, વાલીઓ અને અધ્યાપકોનું કચારેક શોષણ પણ થાય છે.

2.7 એકમનો સારાંશ :

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયની અગત્યની સંકલ્પનાઓની વિવિધ ઉદાહરણો દ્વારા સમજ આપવામાં આવી છે. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ તેની વૈજ્ઞાનિક રીતે સમજ મેળવે તે ઉપક્રમને ધ્યાનમાં રાખી દરેક સંકલ્પનાઓની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ ભાવિ શિક્ષકો છે. ભવિષ્યમાં પ્રાથમિક શાળાઓમાં બાળકો સાથે તેમને કામ કરવાનું છે. આથી બાળકોમાં યોગ્ય રીતે આ સંકલ્પનાઓને સમજાવવામાં તેમને ઘણી મદદ મળશે. દરેક સંકલ્પનાની સમજ આધારભૂત, દસ્તાવેજી આધારો કે માહિતીનો ઉપયોગ કરી સત્યાના પાયા પર તટસ્થતાપૂર્વક તેની ખરાઈ કરી શિક્ષક શિક્ષણકાર્ય કરે તે બાબત પર આ પ્રકરણમાં વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અલગ અલગ વિષય તરીકે ન આપતાં સંકલિત સ્વરૂપે આપવામાં આવે તે ખૂબ જરૂરી છે. સામાજિક વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અન્ય વિષયોના શિક્ષણ કરતાં વિશિષ્ટ પ્રકારનું શિક્ષણ છે. આથી શિક્ષક પક્ષે ખૂબ જ ધીરજ, સૂઝ અને પોતાની વિવેક બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી તટસ્થ રીતે જે તે સંકલ્પનાઓની સમજ અપાય તો તે વધુ અર્થપૂર્ણ બની રહેશે.

ઇતિહાસ એ ભૂતકાળ અને વર્તમાન વચ્ચેનો સંવાદ છે. આથી સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષકે નિત્ય નવીન ઐતિહાસિક બનાવોથી પોતાની જાતને સદા જાગૃત રાખવી પડશે. ઐતિહાસિક જ્ઞાનને સતત અપગ્રેડ કરતા રહેવું પડશે; જેથી વર્ગ શિક્ષણ દરમિયાન વર્તમાન ઐતિહાસિક બાબતોને સાંકળીને અધ્યાપન કાર્ય કરવામાં ઘણી સરળતા ઊભી થતાં ઐતિહાસિક સંકલ્પનાઓ વધુ સ્પષ્ટ બનશે.

પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સામાજિક વિષયની મહત્ત્વની સંકલ્પનાઓની સમજ મેળવીને શાળાનાં બાળકોમાં અસરકારક રીતે સમજાવવામાં સફળ બનશે તો એક આદર્શ નાગરિક તરીકે બાળકોનું ઉત્તમ ઘડતર થશે, પરિણામે સમાજ અને રાષ્ટ્રના વિકાસમાં તે વધુ સક્રિય ભૂમિકા ભજવી શકશે.

2.8 સ્વાધ્યાય :

પ્રશ્ન - 1 નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો.

1. સમયચાર્ટ કોને કહેવામાં આવે છે ?
2. 'વંચિત જૂથો' એટલે શું ?
3. સામાજિક અને શૈક્ષણિક પછાત જાતિઓ માટે રચવામાં આવેલ પંચોનાં નામ જણાવો.
4. ઇતિહાસ શિક્ષણના સંદર્ભમાં અગત્યના માહિતી સ્ત્રોત જણાવો.
5. સામાજિક આંતરક્રિયા એટલે શું ?
6. ભારતનું લોકજીવન કેટલા વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે ?

પ્રશ્ન - 2 માગ્યા મુજબ જવાબ આપો.

1. સંઘ યાદીમાં કયા-કયા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે ?
2. સંઘીય શાસન વ્યવસ્થાનું સ્વરૂપ સમજાવો.
3. એક શિક્ષક તરીકે બાળકોને દક્ષિણ ભારતના લોકજીવનની ખાસિયતો કઈ રીતે શીખવશો ?
4. સંસાધનો એટલે શું ? તે જણાવી સામાજિક વિજ્ઞાનનો કોઈ એક એકમ પસંદ કરી તેના સંસાધનોની યાદી જણાવો.
5. 'ભારતની પ્રજા ઉત્સવ પ્રિય છે' વિધાન સમજાવો.
6. ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરો.

પ્રશ્ન - 3 મુદ્દાસર જવાબ આપો.

1. ભારતના અનેક હુન્નર ઉદ્યોગો શાથી પડી ભાંગ્યા ? ચર્ચા કરો.
2. વૈશ્વિકરણ એટલે શું ? ભારતમાં તેની થયેલ અસરોની ચર્ચા કરો.
3. ઉદારીકરણ અને ખાનગીકરણ વચ્ચેનો ભેદ સ્પષ્ટ કરો.
4. સમયભાનનાં તત્ત્વોની ઉદાહરણ દ્વારા સમજ આપો.
5. સમય રેખા દોરવાની રીત ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવો.
6. 'માનવ સ્વયં એક કુદરતી સંસાધન છે.' વિધાનની યથાર્થતા ચર્ચો.

પ્રશ્ન - 4 ટૂંકનોંધ લખો.

1. વંચિત જૂથ તરીકે આદિવાસી જૂથ.
2. વંચિત જૂથોના કલ્યાણ માટે લેવાયેલ પગલાં.
3. શિલાલેખો
4. સમાજનાં લક્ષણો
5. સમાજીકરણમાં કુટુંબની ભૂમિકા

• પ્રવૃત્તિ :

1. તમારા વિસ્તારના સંસદ સભ્ય સાથે મુલાકાત કરી વાર્તાલાપ યોજો.
2. સમાજ કલ્યાણ અધિકારીશ્રી સાથે વંચિત જૂથો માટે લેવાયેલ પગલાંઓની ચર્ચા યોજો.
3. આદિવાસી વિસ્તારનો પ્રવાસ ગોઠવી પ્રશિક્ષણાર્થીઓને આદિવાસી લોકજીવનની ઝાંખી કરાવો.
4. નજીકમાં આવેલ કોઈ એક ઐતિહાસિક સ્થળની મુલાકાત ગોઠવી માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોતોનો પ્રશિક્ષણાર્થીઓને પરિચય કરાવો.

2.9 સંદર્ભ સાહિત્ય :

1. ઇતિહાસના અધ્યનનું પરિશીલન, બી.એસ.શાહ પ્રકાશન, પાનકોરનાકા, અમદાવાદ -01, દ્વિતીય આવૃત્તિ : 1887-'88
2. સમાજશાસ્ત્ર, ધોરણ-11, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પા.પુ.મંડળ, સેક્ટર-10 એ, ગાંધીનગર, 2012
3. સમાજશાસ્ત્ર, ધોરણ-12, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પા.પુ.મંડળ, સેક્ટર-10 એ, ગાંધીનગર, 2012
4. સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણ, P.T.C. દ્વિતીય વર્ષ, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પા.પુ.મંડળ, સેક્ટર-10 એ, ગાંધીનગર, 2009
5. સામાજિક વિજ્ઞાન, ધોરણ-7 અને 8, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પા.પુ.મંડળ, સેક્ટર-10 એ, ગાંધીનગર, સને- 2011-2012
6. સામાજિક વિજ્ઞાન, ધોરણ-10, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પા.પુ.મંડળ, સેક્ટર-10 એ, ગાંધીનગર, સને- 2013
7. ઇતિહાસ, ધોરણ-11, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પા.પુ.મંડળ, સેક્ટર-10 એ, ગાંધીનગર, પ્રથમ આવૃત્તિ- 2016
8. 'સમાજવિદ્યાનું અધ્યાપન', બી.એસ.શાહ પ્રકાશન, અમદાવાદ, પ્રથમ આવૃત્તિ : 1878-'79
9. 'અધિકારોના ભોગવટાથી વંચિત રહી ગયેલ સમૂહો', ગૂર્જર પ્રકાશન, ગાંધી રોડ, અમદાવાદ, સને -1998
10. ચોધરી જગદીશ, 'ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ 27 મું અધિવેશન, પ્રમુખનું પ્રવચન', 11,12 જાન્યુઆરી, 2003 ગુજરાત ઇતિહાસ પરિષદ C/o. ભો.જે. વિદ્યાભવન, આશ્રમરોડ, અમદાવાદ
11. 'આદિવાસી વિકાસ યોજનાકીય સંપુટ: એક ઝલક', 2015-2016, માહિતી કમિશ્નર ગુજરાત રાજ્ય, બ્લોક નં-19/1, ડૉ. જીવરાજ મહેતા ભવન, ગાંધીનગર - 382010

* * *

પ્રકરણ - ૩

બાળકોની સમજ, અધ્યયન-અધ્યાપન સાહિત્ય અને વર્ગખંડની પ્રક્રિયાઓ

- ૩.૧ પ્રસ્તાવના
- ૩.૨ ઉદ્દેશ
- ૩.૩ બાળકોની ઉંમર, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોનો જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અને સંકલ્પનાની રચના
 - ૩.૩.૧ જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અને સંકલ્પનાની રચના
 - ૩.૩.૨ જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર અસર કરતાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિબલો
 - ૩.૩.૩ શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ
 - ૩.૩.૪ સંકલ્પનાની રચના માટે વ્યક્તિ અભ્યાસ
- ૩.૪ સામાજિક વિજ્ઞાનનાં પાઠ્યપુસ્તકોની સમીક્ષા
 - ૩.૪.૧ બાહ્ય સ્વરૂપ
 - ૩.૪.૨ આંતરિક સ્વરૂપ
- ૩.૫ સામાજિક વિજ્ઞાનની વિવિધ અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી, સ્થાનિક સંસાધનો અને સમાજ
 - ૩.૫.૧ અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીનું મહત્ત્વ
 - ૩.૫.૨ અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીની લાક્ષણિકતાઓ
 - ૩.૫.૩ સામાજિક વિજ્ઞાનની અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી
- ૩.૬ સામાજિક વિજ્ઞાન અભ્યાસક્રમમાં વર્ગ વ્યવહારને સમજવા માટે વર્ગખંડનું અવલોકન
- ૩.૭ એકમનો સારાંશ
- ૩.૮ સ્વાધ્યાય
- ૩.૯ સંદર્ભ સાહિત્ય

3.1 પ્રસ્તાવના :

શિક્ષણ વિદ્યાર્થીઓમાં અપેક્ષિત વર્તન-પરિવર્તન લાવવાનું કાર્ય કરે છે. જેનામાં આપણે વર્તન-પરિવર્તન લાવવા માંગીએ છીએ તેમને પૂરેપૂરા ઓળખ્યા વગર પરિવર્તન લાવી શકાતું નથી. નિમ્ન પ્રાથમિક અને ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાના વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય રીતે કેવાં લક્ષણો ધરાવે છે ? આ કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓમાં કયા તફાવતો મહત્વના છે ? આવા પ્રશ્નોના જવાબ આપણને વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાન દ્વારા મળી શકે. વિકાસલક્ષી મનોવિજ્ઞાનમાં મનુષ્યના વિકાસના વિવિધ સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે. કેટલાક મનોવૈજ્ઞાનિકોએ મનુષ્યના વિકાસની પ્રક્રિયાને વિવિધ અવસ્થાઓમાં વહેંચીને તેને સમજાવતા સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. આ સિદ્ધાંતોનું જ્ઞાન આપણને વિદ્યાર્થીઓનાં લક્ષણો ઓળખવામાં મદદરૂપ થાય છે. જ્યારે આપણે વિદ્યાર્થીઓનાં લક્ષણોને ઓળખી લઇશું તો આપણને બાળકોની સંકલ્પનાની રચના કઇ રીતે થાય છે ? તેનામાં જ્ઞાનની રચના કઇ રીતે થાય છે ? આ માટે કેવા પ્રકારનો વર્ગ વ્યવહાર જરૂરી છે ? કેવા પ્રકારનાં શૈક્ષણિક સાધનોની આવશ્યકતા છે ? વર્ગખંડ વિનિયોગ કેવો હોવો જોઇએ ? વગેરે જેવાં પાસાંઓ સમજવામાં મદદરૂપ થશે.

3.2 ઉદ્દેશો :

1. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સામાજિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસક્રમ, પાઠ્યક્રમ અને પાઠ્યપુસ્તકની સમીક્ષા કરે.
2. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ બાળકમાં જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અને સંકલ્પનાની રચનાની પ્રક્રિયાને સમજે.
3. પ્રશિક્ષણાર્થીઓમાં પાઠ્યપુસ્તક સમીક્ષાનું કૌશલ્ય વિકસે.
4. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સામાજિક વિજ્ઞાન સંબંધી અધ્યયન અને અધ્યાપન સામગ્રીનો વિશે જાણે, સમજે અને તેનો ઉપયોગ કરતા થાય.
5. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ વર્ગખંડ વિનિયોગનું અવલોકન કરી મૂલ્યાંકન કરે.

3.3 બાળકની ઉંમર, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોનો જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અને સંકલ્પનાની રચના :

વિદ્યાર્થીઓના વ્યક્તિત્વ વિકાસ સંદર્ભે વિવિધ મનોવૈજ્ઞાનિકોએ અલગ-અલગ સિદ્ધાંતો આપ્યા છે. આ વિભાગમાં આપણે પિયાજેના જ્ઞાનાત્મક વિકાસના સિદ્ધાંત અને લેવ વિગોટસ્કીના સામાજિક વિકાસ સિદ્ધાંતો વિશે સંક્ષિપ્તમાં પરિચય કેળવીશું.

3.3.1 જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અને સંકલ્પનાની રચના :

પિયાજેનો જન્મ ઇ.સ. 1896 માં સ્વિત્ઝલરલેન્ડના ન્યુશેટલ શહેરમાં થયો હતો. જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અંગેના પિયાજેના સિદ્ધાંત ઉપર તેમના જીવવિજ્ઞાન તથા ફિલસૂફીના અભ્યાસની અસર વર્તાય છે.

પિયાજે માનતા કે જ્ઞાનાત્મક વિકાસ વ્યક્તિના વાતાવરણ સાથેના સંપર્ક, વ્યવહાર કે આંતરક્રિયા કરવાની પ્રક્રિયા છે. જ્ઞાનાત્મક વિકાસ વિવિધ અવસ્થાઓમાં થાય છે. પિયાજે બાળકને વૈજ્ઞાનિક ઢબે સમસ્યા ઊકેલનાર ગણે છે. તેમણે જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં પ્રવૃત્તિની ભૂમિકાને સ્વીકારી છે. બાળક પ્રવૃત્તિઓ અને સ્વાનુભવો દ્વારા જ્ઞાન કે વાસ્તવિકતાની રચના કરે છે. આમ તેમનો સમગ્ર દષ્ટિકોણ રચનાવાદ છે.

- **જ્ઞાનાત્મક વિકાસની ચાર અવસ્થાઓ :**

સામાન્ય રીતે મનોવિજ્ઞાનમાં સ્મૃતિ, ધ્યાન, બુદ્ધિ, સર્જનાત્મકતા, ભાષા, કલ્પના, તર્ક અને વિચરણના વિકાસને જ્ઞાનાત્મક વિકાસ કહેવાય છે.

પિયાજે માનતા હતા કે બાળકો પોતાના સામાજિક, સાંસ્કૃતિક કે ભૌતિક વાતાવરણને સમજવાની અને તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરવાની જન્મજાત વૃત્તિ ધરાવે છે. વાતાવરણના વિવિધ પદાર્થો સાથે વ્યવહાર કરતી વખતે બાળકો કે પુખ્ત વયના લોકો વિચારણા અને વર્તનની વ્યવસ્થિત રીતોનો ઉપયોગ કરે છે. તેને પિયાજે યોજનાઓ કહે છે. યોજનાઓ વર્તનને દોરતી જ્ઞાનાત્મક તરાહો છે. આ યોજના જગતને જાણવા-સમજવા તથા તેની સાથે કામ પાર પાડવામાં ઉપયોગી થાય છે. યોજનાઓ વિવિધ માહિતીઓની વ્યવસ્થિત માનસિક કે જ્ઞાનાત્મક ગોઠવણી છે.

આ યોજનાઓ વિવિધ પ્રકારની હોય છે. જેમ કે, જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને હલન-ચલનની યોજનાઓ, જ્ઞાનાત્મક યોજનાઓ, શાબ્દિક યોજનાઓ વગેરે. જ્ઞાનાત્મક યોજનાની મદદથી બાળક વિવિધ વસ્તુઓ, પ્રાણી, પક્ષી, વનસ્પતિ કે જીવજંતુ વચ્ચેનો તફાવત સમજવામાં અને કારણોને આધારે પરિણામો વિશે તર્ક કરવામાં આ યોજનાઓનો ઉપયોગ કરે છે.

બાળકો જેમ જેમ મોટાં થતાં જાય છે તેમ તેમ તેમની યોજનાઓ સ્વરૂપે માનસિક વિકાસ હોય છે. આ યોજનાઓ સંકલ્પનાઓ કહેવાય છે. આ રીતે જ્ઞાનાત્મક વિકાસ એ યોજનાઓ (સંકલ્પનાઓ)નો વિકાસ છે. પિયાજેના સિદ્ધાંત અનુસાર યોજનાઓ (સંકલ્પનાઓ)નો વિકાસ ક્રમશઃ ચાર અવસ્થામાં થાય છે.

પિયાજેએ જ્ઞાનાત્મક વિકાસને ચાર તબક્કાઓમાં વિભાજિત કરેલ છે : 1. સંવેદન-સ્નાયુલક્ષી અવસ્થા 2. પૂર્વ-માનસિક ક્રિયાત્મક વિચાર અવસ્થા 3. મૂર્ત-માનસિક ક્રિયાત્મક અવસ્થા અને 4. ઔપચારિક માનસિક ક્રિયાઓની અવસ્થા. આ તબક્કાઓ વિશે સમજીએ.

1. **સંવેદન-સ્નાયુલક્ષી અવસ્થા (0 થી 2 વર્ષ) :**

આ અવસ્થામાં યોજનાઓ જ્ઞાનેન્દ્રિયો અને શારીરિક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા વિકસે છે. વસ્તુના કાયમીપણાનો ખ્યાલ વિકાસ પામે છે. વસ્તુને સંતાડી દેવામાં આવે તો પણ તે સમજે છે કે તે વસ્તુનું અસ્તિત્વ છે. પોતાની આસપાસની વસ્તુઓ વિશે વધુ ને વધુ જાણવા આતુર બને છે. વસ્તુ અને પર્યાવરણના અન્ય ઘટકો વચ્ચે સ્થિતિજન્ય સંબંધ સમજી શકે છે. વિચાર પ્રક્રિયા શરૂ થાય છે. આથી જુદા-જુદા અનુભવોનું સંકલન કરીને સમસ્યા ઉકેલવાના રસ્તાઓ વિચારી શકે છે.

2. **પૂર્વ માનસિક ક્રિયાત્મક વિચાર-અવસ્થા (2 થી 7 વર્ષ) :**

પિયાજે આ અવસ્થાને પૂર્વ - ક્રિયાત્મક અવસ્થા તરીકે ઓળખાવે છે. કારણ કે આ અવસ્થામાં બાળક એક દિશામાં માનસિક ક્રિયા કરી શકે છે. આ અવસ્થામાં બાળકનો ભાષા વિકાસ ઝડપી હોય છે. 5000 જેટલા શબ્દોનું શબ્દ ભંડોળ ધરાવતું થઈ જાય છે. અહંકેન્દ્રિતા આ અવસ્થાનું મહત્ત્વનું લક્ષણ છે. બાળક એવું વિચારે છે કે તે જે વિચારે છે એ જ બધાં વિચારે છે, અર્થાત્ તે એવું માને છે કે પોતે જે વિચારે છે તે સાચું જ છે. આ અવસ્થાએ તેના વિચારો તાર્કિક બન્યા હોતા નથી. માત્ર પ્રત્યક્ષીકરણ પર તેના નિર્ણયો આધારિત હોય છે. નવું નવું જાણવાની કુતૂહલતા હોવાથી વધારે પ્રશ્નો પૂછે છે.

3. મૂર્ત માનસિક ક્રિયાત્મક અવસ્થા (7 થી 11 વર્ષ) :

આ અવસ્થા મૂર્ત માનસિક ક્રિયાઓની અવસ્થા તરીકે ઓળખાય છે, કારણ કે આ અવસ્થામાં બાળક મૂર્ત (વસ્તુ કે ઘરનાની વાસ્તવિક હાજરી) સમસ્યાઓને તાર્કિક રીતે ઉકેલી શકે છે. આ અવસ્થામાં બાળક વસ્તુઓનું વર્ગીકરણ કરી શકે છે. ક્રમનો ખ્યાલ વધારે વિકસિત થાય છે. પારસ્પરિક સંબંધોનો ખ્યાલ વિકાસ પામે છે.

4. ઔપચારિક પ્રક્રિયાઓની અવસ્થા (11 થી 15 વર્ષ) :

આ અવસ્થામાં પુખ્ત વિચારની મોટાભાગની લાક્ષણિકતાઓ વિકાસ પામે છે. ચોકસાઈ પૂર્વકનું અવલોકન વિકસે છે. સમસ્યાઓને અનેક રીતે જુદા-જુદા સંદર્ભમાં ઉકેલી શકે છે.

આમ, જ્ઞાનાત્મક વિકાસ એ જન્મથી તરુણાવસ્થા દરમિયાન બૌદ્ધિક સંરચનાઓના બંધારણની વિકાસાત્મક પ્રક્રિયા છે.

3.3.2 જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર અસર કરતાં સામાજિક-સાંસ્કૃતિક પરિબલો :

રશિયન મનોવૈજ્ઞાનિક લેવ વિગોટસ્કીએ જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં સમાજ અને સંસ્કૃતિનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. વ્યક્તિના જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર સમાજ અને સંસ્કૃતિનાં જે પરિબલો અસર કરે છે તે આ પ્રમાણે છે :

1. ભાષા અને અંગત બોલી,

2. પુખ્ત અને સમવયસ્કોની ભૂમિકા. આ બંને પરિબલો વ્યક્તિના જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પર કઈ રીતે અસર કરે છે, તેની ચર્ચા અત્રે પ્રસ્તુત છે.

1. ભાષા અને અંગત બોલી :

જ્ઞાનાત્મક વિકાસ માટે ભાષા એ ખૂબ જ અગત્યનું સાધન છે. ભાષા વડે આપણે આપણા વિચારો વ્યક્ત કરી શકીએ છીએ અને પ્રશ્નો પૂછી શકીએ છીએ. જ્યારે આપણે કોઈ સમસ્યા કે વસ્તુ માટે વિચારીએ છીએ ત્યારે સામાન્ય રીતે શબ્દોમાં અને અંશતઃ વાક્યોમાં વિચારીએ છીએ. સામાન્ય રીતે બાળકો રમત સમયે પોતાની જાત સાથે વાતો કરતા હોય છે. પિયાજે બાળકની આ સ્વ વાતચીતને અહં-કેન્દ્રિત બોલી નામ આપ્યું છે. બાળક ધીરે-ધીરે મોટું થાય છે અને પરિપક્વ બને છે ત્યારે બાળકોમાં સામાજિક બોલીનો વિકાસ થાય છે. બાળક સાંભળતાં અને વિચારોની આપ લે કરતાં શીખે છે.

વિગોટસ્કીના મતે બાળકની સ્વ-વાતચીત કે ગણગણાટ તેઓના જ્ઞાનાત્મક વિકાસમાં મહત્ત્વનો ભાગ ભજવે છે. જેમ-જેમ બાળક મોટું થતું જાય છે, તેમ-તેમ આ સ્વ-વાતચીતનું પ્રમાણ ધીરે-ધીરે ઘટતું જાય છે અને 9 વર્ષનું થતાં મોટે ભાગે આ સ્વ-વાતચીત બંધ થઈ જાય છે. વિગોટસ્કી એ સ્વ વાતચીત (અહં-કેન્દ્રિત બોલી)થી મૂક આંતરિક બોલી સુધીના ફેરફારને જ્ઞાનાત્મક વિકાસની પાયાની પ્રક્રિયા તરીકે ઓળખાવે છે. આ પ્રક્રિયાથી બાળક ભાષાનો ઉપયોગ અગત્યની જ્ઞાનાત્મક પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે- ધ્યાન ખેંચવું, સમસ્યા ઉકેલવી, આયોજન કરવું, સંકલ્પનાની રચના કરવી અને સ્વનિયંત્રણ પ્રાપ્ત કરવું વગેરે કરવા માટે કરે છે. આંતરિક બોલીનો ઉપયોગ માત્ર સમસ્યાઓના ઉકેલ કે સમાધાન માટે જ નહીં પરંતુ વર્તનને નિયંત્રિત કરવા માટે પણ થાય છે.

અંગત બોલી બાળકોને તેમની વિચાર પ્રક્રિયાને નિયંત્રિત કરવામાં મદદરૂપ થાય છે. તેથી બાળકોને શાળામાં તેનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપવી જોઈએ અને જરૂર જણાય તો પ્રોત્સાહન પણ આપવું જોઈએ.

2. પુખ્તો અને સમવયસ્કોની ભૂમિકા :

બાળકોનો જ્ઞાનાત્મક વિકાસ પોતાની સંસ્કૃતિની વધુ સક્ષમ પુખ્ત વ્યક્તિઓ કે સમવયસ્કો સાથે વાતચીત કે આંતરક્રિયા દ્વારા થાય છે. આ લોકો બાળકને બૌદ્ધિક રીતે વિકસવા માટે જરૂરી માહિતી અને આધાર આપીને માર્ગદર્શકનું કામ કરે છે. વડીલો બાળકને કાળજીપૂર્વક સાંભળે છે અને બાળકની સમજના વિકાસ માટે સાચી મદદ પૂરી પાડે છે. આમ, બાળક જ્ઞાનાત્મક ક્રિયાઓની શોધમાં એકલું નથી, તેમાં તેને સમવયસ્કો, કુટુંબ અને વડીલોનો સાથ મળે છે.

3.3.3 શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ :

આપણે પિયાજેના જ્ઞાનાત્મક વિકાસનો સિદ્ધાંત અને વિગોટસ્કીના સામાજિક વિકાસ સિદ્ધાંત વિશે માહિતી મેળવી. સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણમાં આપણે આનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરી શકીએ તે જોઈએ.

- પ્રવૃત્તિ દ્વારા અધ્યયન અને પ્રત્યક્ષ અનુભવો અત્યંત મહત્વનાં છે. વિદ્યાર્થીઓને પ્રવૃત્તિ આધારિત શિક્ષણ આપવા અને વિદ્યાર્થીને જાતે શીખવવાની તક મળે તે માટે પૂરતી શૈક્ષણિક સામગ્રી અને પ્રવૃત્તિઓ આપવી. દા.ત. સામાજિક વિજ્ઞાનના કોઈ એકમને સ્વ અધ્યયન કે પ્રોજેક્ટ કાર્ય આપીને સમજાવી શકાય.
- વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક સંપર્કો કે સામાજિક વ્યવહારોની તક મળે તેવી પરિસ્થિતિઓનું નિર્માણ કરવું. વિદ્યાર્થીઓ સ્થાનિક સમાજના પરિચયમાં અને સંપર્કમાં આવે એવી પ્રવૃત્તિઓ ગોઠવવી.
- વિદ્યાર્થીઓને જૂથકાર્ય આપવું, જેનાથી તેઓ એકબીજાના પરિચયમાં આવશે, એકબીજાની વિચારધારાને સમજતા થશે અને ભિન્ન વિચારધારાને સ્વીકારતા થશે.
- કોઈપણ સમસ્યા ઉકેલની સમજૂતી એક જ વિદ્યાર્થી આપશે તો તેનામાં અહં-કેન્દ્રિતતા આવી શકે છે. આથી સમસ્યા ઉકેલની સમજૂતી અનેક વિદ્યાર્થીઓ આપે તેવું આયોજન કરવું. દા.ત. દિવસ-રાત કેમ થાય છે ? તેની સમજૂતી માત્ર એક જ વિદ્યાર્થી આપે તેના કરતાં તેની સમજૂતીમાં વર્ગના અન્ય વિદ્યાર્થીઓને સાંકળવાનો પ્રયત્ન કરવો.
- વિદ્યાર્થીઓને આપવાની સૂચનાઓ અને કાર્યોને સ્પષ્ટ રીતે અને ઓછામાં ઓછા શબ્દોમાં સમજાવવાં.
- બાળકો મોટાઓની જેમ વિચારતાં નથી, પુખ્ત વયના લોકોના દૃષ્ટિકોણથી બાળકોની વિચારણાને મુલવવી તે જોખમી અને ભૂલ ભરેલું છે.
- બાળકમાં ચોક્કસ ખ્યાલો કે સંકલ્પનાઓ, ચોક્કસ અવસ્થા સાથે જોડાયેલ છે. તેથી શિક્ષકે બાળકની વય-કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને સંકલ્પનાઓ સમજાવવી.

- કોઇ પ્રાયોગિક કાર્ય કે પ્રવૃત્તિ આપ્યા પછી તેનું સ્પષ્ટીકરણ આપવું જરૂરી છે. દા.ત. વિદ્યાર્થીને માત્ર પૃથ્વીનો ગોળો દેખાડી દેવાથી તેને પૂરતી સમજ ન આવે, પરંતુ સાથે સાથે સ્પષ્ટીકરણ જરૂરી છે.
- બાળકમાં સામાજિક આંતરક્રિયા થાય તે માટે બાળકને શાળાનાં અન્ય બાળકો સાથે વાતચીત કરવાની તક આપવી. દા.ત. શહેર ગમે કે ગામડું ? આમ આપણે કોઇ પ્રશ્ન પર વાદ વિવાદ કે ચર્ચા કરાવી શકીએ.
- બાળકોને મૂર્ત અનુભવો આપી સમજણ આપવી. દા.ત. કોઇ પ્રતિકૃતિ કે નમૂનો બતાવી સમજાવી શકાય.
- જ્યારે બાળકો કોઇ અઘરી સંકલ્પનાને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતાં હોય ત્યારે બિલકુલ શાંત રહેવાનો આગ્રહ તે કાર્યને વધારે અઘરું બનાવે છે. ગણગણાટમાં થયેલો વધારો એવું સૂચવે છે કે તેને મદદની જરૂર છે. દા.ત. બાળકોને અક્ષાંશ અને રેખાંશ વિશે સ્વ-અધ્યયન આપીએ ત્યારે જો તેને સમજવામાં મુશ્કેલી પડતી હશે તો તે સ્વ-વાતચીત શરૂ કરશે, અર્થાત્ ગણગણાટ કરશે. પોતાની જાત સાથે વાત કરશે. જો આ ગણગણાટ વધી જાય તો વિદ્યાર્થીને મદદની જરૂર છે તેમ સમજવું.
- બાળકને મદદ કરતી વખતે ધ્યાન રાખવું કે તેને કેટલી જરૂર છે ? તેને કરવામાં આવતી મદદનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરે છે ? શિક્ષકે એનું અવલોકન કરી તેની જરૂરિયાત પ્રમાણે મદદ કરવી. આ માહિતીનો ઉપયોગ કરી બાળકોનાં જૂથ પાડી શકાય. આના આધારે સમવયસ્ક શિક્ષણ અને સ્વાધ્યાય કાર્ય આપી શકાય.
- વિદ્યાર્થીઓને એવી પરિસ્થિતિમાં મૂકવાં કે તેઓને સમજની કક્ષાએ પહોંચવું જરૂરી બને. દા.ત. નકશાપૂરણી કે વર્ગીકરણની પ્રવૃત્તિ આપી શકાય. આ કાર્ય આપતી વખતે વિદ્યાર્થીને જરૂર જણાય તો અન્ય વિદ્યાર્થી કે શિક્ષકની મદદ મળી રહે તેની ખાતરી કરી લેવી.
- શિક્ષકે એવું વાતાવરણ તૈયાર કરવું કે જેમાં બાળક સમસ્યાનો ઉકેલ જાતે શોધી શકે. તે માટે સહકારયુક્ત અધ્યાપનની તકો આપવી. અધ્યાપકોને પોતાનાથી સારું કામ કરતા વિદ્યાર્થી સાથે કામ કરવાની તક મળે તો પણ તેને મદદરૂપ બને છે. આપણે બાળકને જૂથકાર્ય કે પ્રોજેક્ટ કાર્ય આપીએ ત્યારે આ બાબતનું ધ્યાન રાખી શકાય.
- વિદ્યાર્થી જ્યારે નવાં કાર્યો શરૂ કરે ત્યારે તેમને નમૂનાઓ, માર્ગદર્શન અને પ્રતિપુષ્ટિ આપવી. વિદ્યાર્થીઓ જેમ-જેમ સક્ષમ બને તેમ-તેમ મદદ ઓછી કરવી અને સ્વતંત્ર કાર્ય માટેની તક આપવી.

આપણે પિયાજેના જ્ઞાનાત્મક વિકાસના સિદ્ધાંત અને વિગોટસ્કીના સામાજિક વિકાસના સિદ્ધાંતોના ફલિતાર્થ વિશે જાણ્યું. એક શિક્ષક તરીકે સામાજિક વિજ્ઞાનનું અધ્યયન-અધ્યાપન કાર્ય કરતી વખતે બાળકની વય અનુસાર જ્ઞાનાત્મક વિકાસના તબક્કાને ધ્યાનમાં રાખવા. ઉપરાંત, બાળકના સામાજિક વિકાસમાં કયાં પરિબલો મહત્ત્વનો ફાળો આપે છે તે ધ્યાનમાં રાખી બાળકના સામાજિક વિકાસની પ્રવૃત્તિઓનું આયોજન કરવું.

3.3.4 સંકલ્પનાની રચના માટે વ્યક્તિ અભ્યાસ :

પ્રસ્તુત વ્યક્તિ અભ્યાસ ‘આયા સમજ મેં ?’ રશ્મિ પાલીવાલ અને યમુના સાનીએ મધ્યપ્રદેશમાં એકલવ્ય કાર્યક્રમના ભાગરૂપે હાથ ધરેલ વ્યક્તિ અભ્યાસ છે. તેનો ભાવાનુવાદ અહીં પ્રસ્તુત છે. સામાજિક વિજ્ઞાનની ભૂગોળ સંબંધિત સંકલ્પનાઓ દિવસ, રાત અને ઋતુઓની પ્રક્રિયા સમજવા સર્વેક્ષણ હાથ ધરવામાં આવ્યું હતું. જેમાં દિવસ-રાતની પ્રક્રિયા, પૃથ્વી પર ઋતુ પરિવર્તન, અક્ષાંશ-રેખાંશ, પૃથ્વીની ગતિ વિશે ધોરણ-6ના વિદ્યાર્થીઓની સમજ ચકાસવા માટે પ્રશ્નપત્ર લખવા માટે આપ્યું. બે દિવસ પછી તેમની સાથે બેસી ચર્ચા કરી.

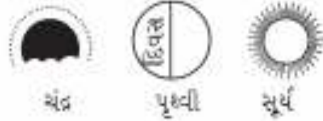
અમે શાળાના મેદાનમાં એક વર્તુળાકાર બેસીને વાતાવરણ હળવું કરવા હસી-મજાકથી શરૂઆત કરી. ત્યારબાદ પૂછ્યું, દિવસ થાય, પછી રાત, પછી પાછો દિવસ, આવું કેમ ?

એક વિદ્યાર્થી બોલ્યો, “જ્યારે ચંદ્ર પૃથ્વી અને સૂર્યની વચ્ચે આવે ત્યારે ચંદ્રનો પડછાયો પૃથ્વી પર પડે છે એટલે રાત થઈ જાય છે.”

સારું તો અત્યારે દિવસ છે તો અત્યારે શું થઈ રહ્યું છે ?

અત્યારે સૂર્ય અને ચંદ્ર વચ્ચે પૃથ્વી છે એટલે દિવસ છે.

બરાબર, હવે કહો, કે ઋતુઓ કેમ બદલાય છે ? ક્યારેક ગરમી, ક્યારેક ઠંડી તો ક્યારેક વરસાદ આવું કેમ ?

વિદ્યાર્થીએ કહ્યું કે, જ્યારે પૃથ્વી સૂર્યની નજીક આવે છે ત્યારે ગરમી પડે છે અને જ્યારે સૂર્યથી દૂર જાય ત્યારે ઠંડી પડે છે. સારું, એવું કેમ ?

વિદ્યાર્થી કહે, પાણી વરાળ બનીને સમુદ્ર ઉપર ફેલાઈ જાય, વાદળ બને છે અને વરસાદ થાય છે. ના, એવું થોડું થાય, વરસાદ તો ત્યારે થાય જ્યારે પૃથ્વી ઉપર ગરમી ખૂબ પડે. ત્યારે પાણી વરાળ બનીને હવામાં ભળે અને વરસાદ થાય છે. આ તો ત્યારે બને જ્યારે પૃથ્વી સૂર્યની નજીક હોય.

હા, તો વરસાદ કયા મહિનામાં થાય છે ?

જૂન, જુલાઈ, ઓગસ્ટમાં,

સારું, અને ગરમી ક્યારે પડે છે ?

જુલાઈથી પહેલાં.

જુલાઈ પછી શું થાય છે ?

કેટલાક સમય સુધી વરસાદ પડે છે પછી નવેમ્બર-ડિસેમ્બરમાં ઠંડી શરૂ થઈ જાય છે.

થોડા સમય પહેલાં તો કહેતાં હતાં કે ગરમી પછી વરસાદ થાય છે, નહીં કે ગરમીના મહિનામાં, ચાલો હવે પાછા એ વાત પર આવીએ કે પૃથ્વી સૂર્યની નજીક હોય તો શું થાય છે ?

સારું, કોઈ વાંધો નહીં. ચાલો, તમારામાંથી એક ઊભા થઈને વચ્ચે આવો. ચાલો, તમે બની જાઓ સૂર્ય. ચાલો, બીજો એક વિદ્યાર્થી ઊભો થાય અને પૃથ્વી બની સૂર્યની ચારેય બાજુ પૃથ્વીની જેમ ફરી બતાવો.

એક બાજુક ઊભો થયો અને પોતાની ચારેય બાજુ ફરતાં-ફરતાં સૂર્ય બનેલ બાજુકનું ચક્કર લગાવી બતાવ્યું.

વાહ ! હવે વિચારો કે ગરમી-ઠંડી કેમ થાય છે ?

પછી બાજુકોએ એ જ વાત કરી કે પૃથ્વી સૂર્યની નજીક હોય ત્યારે ગરમી અને દૂર હોય ત્યારે ઠંડી પડે છે.

આ વાત ચોક્કસ હતી કે બાજુકોને પૃથ્વી પોતાની ધરી ઉપર 23.5° ઝૂકેલી છે તેની તેમને બિલકુલ સમજ ન હતી. પૃથ્વીનો ઝુકાવ અને પૃથ્વીનું ગોળાકાર રૂપ જ ગરમી કે ઠંડીની પ્રક્રિયા માટે જવાબદાર છે. આ મહત્ત્વનો આભાસ બાજુકોના મગજ ઉપર નહોતો થયો. આપણે એ જોવું જોઈએ કે બાજુકોને આ એકમના શિક્ષણ દરમિયાન તેના મહત્ત્વને સાચી રીતે પૂરતું મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યું છે કે નહીં ?

પણ એક વાત સ્પષ્ટ થઈ કે પૃથ્વી સૂર્યની આસ-પાસ ચક્કર લગાવે છે.

હવે જોઈએ કે રાત-દિવસની સંકલ્પના સમજે છે કે નહીં ? દિવસ-રાત કેમ થતાં હશે ? બીજીવાર સમજાઓ અમને.

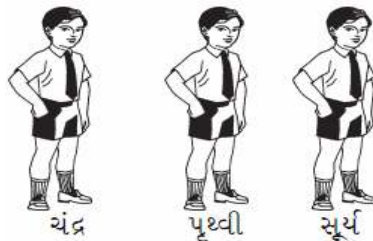
બે બાજુકો ઊભાં થઈને સૂર્ય અને પૃથ્વી બની દિવસ-રાતની પ્રક્રિયાની ક્રિયા કરી બતાવો.

એક બાજુક ઊભો થઈને કહેવા લાગ્યો. ત્રણ લોકોની જરૂર પડશે. બેથી નહીં થાય.

ત્રીજો બાજુક શા માટે ?

જી, ચંદ્ર બનવા માટે.

આવી રીતે ત્રણ બાજુક ઊભાં થયાં, ચંદ્ર, પૃથ્વી અને સૂર્ય

પૃથ્વીનો જે ભાગ સૂર્યની સામે છે ત્યાં દિવસ છે અને બીજો ભાગ ચંદ્રની સામે છે ત્યાં રાત છે. ત્યારે ત્રીજા બાજુકે જૂની વાત કરી કે, “ના, જ્યારે ચંદ્ર, પૃથ્વી અને સૂર્યની વચ્ચે આવે ત્યારે ચંદ્રની છાયા પૃથ્વી પર પડે ત્યારે રાત થાય છે, જ્યારે ચંદ્ર ત્યાંથી ખસી જાય છે ત્યારે દિવસ થાય છે.”

ત્યારે અન્ય એક વિદ્યાર્થી બોલી ઉઠ્યો, “ત્યારે ગ્રહણ થાય છે. ગ્રહણ જ્યારે સૂર્ય અને પૃથ્વી વચ્ચે ચંદ્ર આવે ત્યારે થાય છે.”

જ્યારે ચંદ્ર કાળો થઈ જાય છે તેને ગ્રહણ કહે છે. સારું ગ્રહણની વાત પછી કરીશું. પહેલાં દિવસ-રાતની કઈ વાત સાચી માનવી ?

બાળકો અંદરોઅંદર વાતો કરવા લાગ્યાં, ખચકાતાં-ખચકાતાં કહેવાં લાગ્યાં કે, “બંને વાત સાચી છે, પણ બંને વાત પૂર્ણ સાચી નથી.”

ત્યારપછી કોઈએ વિચારીને પોતાની જગ્યાએ સ્થિર હોય ત્યારે સૂર્યનો ઉજાશ હોય ત્યાં દિવસ અને પછી પૃથ્વી ફરી જાય ત્યારે રાત થઈ જાય છે.

ત્યાં એક બીજો બાળક બોલી ઉઠ્યો કે, સૂર્યનાં કિરણો પૃથ્વી ઉપર પડે છે, ત્યાં દિવસ થાય છે, પછી પૃથ્વી ફરી જાય છે ત્યાં ગ્રહણ થઈ જાય છે.

અહીં સુધીની વાતચીત પછી અમે થોડા હેરાન પરેશાન થઈ ગયા. સમજમાં નથી આવતું કે કઈ કઈ સમસ્યાઓનું સમાધાન શરૂ કરવું, અહીં સ્પષ્ટ હતું કે દિવસ-રાત અને ચંદ્ર ગ્રહણની વચ્ચે ગડમથલમાં પડ્યા હતા. એ વાત પણ સ્પષ્ટ હતી કે પૃથ્વીની દૈનિક ગતિની છાપ પણ બાળકોના માનસપટમાં વિકસિત નહોતી થઈ. પૃથ્વી પોતાની ધરી પર 24 કલાક પોતાની ગતિએ ફરે છે તેની સંકલ્પના પણ તેમને ન હતી.

અમે શાળામાં પાઠ્યપુસ્તક સાથે લઈ ગયા હતા. તેમાં દિવસ-રાતની પ્રક્રિયા સમજાવવા માટે બે ચિત્ર દોરેલાં હતાં. અમે વિચાર્યું કે બાળકો વધારે મૂંઝવણ અનુભવે તે પહેલાં બે ચિત્ર બતાવ્યાં, આ ચિત્ર શું દર્શાવે છે ? અવલોકન કરીને કહો. દિલસ્પર્શ વાત એ હતી કે બાળકો તરત જ બલ્બને સૂર્ય અને ગોળાને પૃથ્વીનો ગોળો સમજ્યાં. અહીં સુધી કે પૃથ્વીના ગોળા ઉપર બેઠેલ માખી બાજુ દિવસ છે અને પૃથ્વી ફરી ગઈ ત્યારે ત્યાં રાત છે, તે બાળકો સમજી શક્યાં.

3.4 સામાજિક વિજ્ઞાનનાં પાઠ્યપુસ્તકોની સમીક્ષા :

વિદ્યાર્થીઓ પોતાના અને દેશના સાંસ્કૃતિક વારસાથી પરિચિત થાય અને દેશની ભવ્ય સંસ્કૃતિનું ગૌરવ અનુભવે અને તેનું જતન કરતા થાય, રાષ્ટ્રના જવાબદાર નાગરિક તરીકેની જવાબદારીઓ નિભાવી શકે, આસપાસના પર્યાવરણના પારસ્પરિક સંબંધો જાણે અને તેનું અર્થઘટન કરી શકે, કાર્યકારણ સંબંધો સમજી શકે. તેમજ તેઓમાં દેશની સામાજિક અને આર્થિક સમસ્યાઓની વિવેચનાત્મક સમજ વિકસિત થાય તે હેતુઓને ધ્યાનમાં રાખીને ધોરણ-6 થી 8 ના સામાજિક વિજ્ઞાનનાં સત્રવાર પાઠ્યપુસ્તકો તૈયાર કરવામાં આવ્યાં છે. અભ્યાસક્રમ ERAC રચનાત્મક અભિગમ અને હેતુકેન્દ્રી અભિગમને ધ્યાને રાખી પાઠ્યપુસ્તકોની રચના કરવામાં આવી છે. આ પાઠ્યપુસ્તકો ધોરણ-6 થી 8માં રાજ્યની શાળાઓમાં વર્ષ જૂન-2012 થી અમલમાં મુકવામાં આવ્યાં છે.

• **સારા પાઠ્યપુસ્તકનાં લક્ષણો :**

પાઠ્યપુસ્તકોની સમીક્ષા કરતાં પહેલાં આપણે સારા પાઠ્યપુસ્તકોનાં લક્ષણો જોવાં જરૂરી છે. રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ-પ્રશિક્ષણ સંશોધન સંસ્થાનો પાઠ્યપુસ્તક વિભાગ સારાં પાઠ્યપુસ્તકો સંબંધી મત નીચેના શબ્દોમાં વ્યક્ત કરે છે.

"A good book is based upon educationally sound principals and is well product is terms of the physical format. these two factors determine its utility and sustain bility to a given age group."

ઉપરના વિધાનથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ગુણવત્તાયુક્ત શિક્ષણ માટે સારાં પાઠ્યપુસ્તકો હોવાં ખૂબ જ જરૂરી છે.

સારા પાઠ્યપુસ્તકોનાં આવશ્યક આંતરિક અને બાહ્ય લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :

- પાઠ્યપુસ્તકો વર્તમાન સમાજની જરૂરિયાતને પોષે અને નૂતન, રચનાત્મક, બાળકેન્દ્રી અભિગમથી તૈયાર થયેલ હોવાં જોઈએ.
- પાઠ્યપુસ્તકનું બાહ્ય સ્વરૂપ આકર્ષક, મનોરમ્ય મજબૂત અને ટકાઉ હોવું જોઈએ.
- પાઠ્યપુસ્તકનો આકાર, તેનું કદ અને બાંધણી તેનો ઉપયોગ કરવામાં અનુકૂળ બને તે રીતનાં હોવાં જોઈએ.
- પાઠ્યપુસ્તકો વિદ્યાર્થીઓની વયકક્ષાને ધ્યાને રાખીને તૈયાર થયેલ હોવાં જોઈએ.
- પાઠ્યપુસ્તકો અભ્યાસક્રમના તમામ મુદ્દાઓને ન્યાય મળી રહી તે રીતે તૈયાર થયેલ હોવાં જોઈએ.
- પાઠ્યપુસ્તકની ભાષા સાદી, સરળ અને પ્રવાહી હોવી જોઈએ.
- પાઠ્યપુસ્તકમાં રાષ્ટ્રીય મૂલ્યોનો વિકાસ થાય તેવી પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ કરેલ હોવો જોઈએ.
- વિદ્યાર્થીઓના ઉમદા ચારિત્ર્ય ઘડતર અને હકારાત્મક વલણોનો વિકાસ થાય તેવી વિષયવસ્તુનો સમાવેશ થતો હોય.
- પાઠ્યપુસ્તક અદ્યતન માહિતીસભર અને પૂર્વગ્રહથી મુક્ત રીતે લખાયેલું હોવું જોઈએ.
- પાઠ્યપુસ્તકમાં વિષયવસ્તુને સ્પષ્ટ કરતાં ચિત્રો, આકૃત્તિઓ, નકશાઓ સામેલ કરેલ હોવાં જોઈએ.
- પાઠ્યપુસ્તકમાં વિદ્યાર્થીઓ માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, પ્રોજેક્ટ્સ, સ્વાધ્યાય અને સ્વ-અધ્યયન પ્રેરક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ થયેલ હોવો જોઈએ.

ઉપર્યુક્ત લક્ષણોને મુખ્ય બે ભાગમાં વહેંચી શકાય :

- (i) **બાહ્ય લક્ષણો :** પુસ્તકનું નામ, પ્રકાશન, પૃષ્ઠ સંખ્યા, કિંમત, પ્રકાશન વર્ષ, મુખપૃષ્ઠ, કદ, કાગળ, મુદ્રણ, બાંધણી વગેરે...

(ii) આંતરિક લક્ષણો : વિષયવસ્તુની રજૂઆત, ભાષા-શૈલી, વિષયવસ્તુની ગોઠવણી, ચિત્રો આકૃતિઓ, સ્વાધ્યાય કાર્ય, પ્રોજેક્ટ, સંદર્ભગ્રંથોની માહિતી વગેરે...

આ લક્ષણોને ધ્યાનમાં રાખીને ધોરણ-6 થી 8 ના સામાજિક વિજ્ઞાનનાં પાઠ્યપુસ્તકોની સમીક્ષા કરીશું. અહીં, ધોરણ-8 સામાજિક વિજ્ઞાન પ્રથમ સત્રની પાઠ્યપુસ્તકની સમીક્ષા કરવામાં આવી છે.

3.4.1 બાહ્ય સ્વરૂપ :

- **પ્રકાશક :** પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તક ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર દ્વારા પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે. પાઠ્યપુસ્તકની રચના ગુજરાત રાજ્ય શૈક્ષણિક સંશોધન અને તાલીમ પરિષદ, ગાંધીનગર દ્વારા કરવામાં આવી છે. જૂન 2012 થી રાજ્યની પ્રાથમિક શાળામાં અમલમાં આવેલ પ્રથમ સત્રના પાઠ્યપુસ્તકમાં 9 પ્રકરણોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. જેમાં ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રને વણી લેવામાં આવેલ છે. કુલ પૃષ્ઠ 68 અને કિંમત...રાખવામાં આવી છે.
- **મુખપૃષ્ઠ :** પ્રસ્તુત પાઠ્યપુસ્તકનું મુખપૃષ્ઠ રંગીન કાગળમાં આકર્ષક અને નવન-રમ્ય છે. મુખપૃષ્ઠ પર વિષયવસ્તુને રજૂ કરતાં ચિત્રો આપવામાં આવેલ છે. પૃથ્વીનો ગોળો, વેપારી તરીકે અંગ્રેજો, ભૂપૃષ્ઠ વગેરેનાં ચિત્રો વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ માટે પ્રેરણા પુરી પાડે છે. પાઠ્યપુસ્તકના પાછળના પાને દિલ્હીમાં આવેલ સંસદનું ચિત્ર ભારતની સંસદીય લોકશાહી કાર્યપ્રણાલી તરફ અંગુલી નિર્દેશ કરે છે.
- **કાગળ :** પાઠ્યપુસ્તકમાં વાપરવામાં આવેલ કાગળ સફેદ, ચીકણા અને સારી ગુણવત્તાવાળા છે.
- **મુદ્રણ :** પાઠ્યપુસ્તકનું છાપકામ, સુંદર, સુઘડ અને બે લીટી વચ્ચે યોગ્ય અંતર રાખી કરવામાં આવ્યું છે. અક્ષરોની ફોન્ટ સાઇઝ બાળકોની વય-કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને પસંદ કરી છે. પુસ્તકમાં આટલું જાણો, ચાલો વિચારીએ, પ્રવૃત્તિઓ, કોષ્ટકો, ચિત્રો, નકશાઓ, યાદ રાખવા જેવી બાબતો, પ્રોજેક્ટ વગેરે મથાળા ફેઠળની વિગતો રંગીન અને ઘાટા અક્ષરોમાં લખવામાં આવી છે.
- **બાંધણી :** બે પીન વડે ટકાઉ અને મજબૂત છે.

3.4.2 આંતરિક સ્વરૂપ :

- **રજૂઆત :** વિદ્યાર્થીઓની વય-કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને વિષયવસ્તુની રજૂઆત સરળ ભાષા શૈલીમાં કરવામાં આવી છે. વિષયવસ્તુ ભારરૂપ ન લાગે તેની કાળજી લેવામાં આવી છે. ERAC અભિગમથી અને આંતર શાખાકીય અભિગમ (Interdisciplin) સાથે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, રાજનીતિશાસ્ત્ર અને અર્થશાસ્ત્રને લગતી વિષયવસ્તુની માહિતી રજૂ કરેલ છે.
- **વિષયવસ્તુની ગોઠવણી :** પાઠ્યપુસ્તકમાં વિષયવસ્તુની ગોઠવણી કાળક્રમ અને જ્ઞાનથી અજ્ઞાત બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને કરવામાં આવી છે.

- **ચિત્રો, ફોટોગ્રાફ્સ-નકશાઓ** : પાઠ્યપુસ્તકની વિષયવસ્તુને સમજવા અને રસપ્રદ બનાવવા માટે જરૂરિયાત મુજબ પુરતા પ્રમાણમાં ચિત્રો, ફોટોગ્રાફ્સ તેમજ નકશાઓ મૂકવામાં આવ્યા છે. શક્ય બન્યું છે ત્યાં મૂળ ફોટોગ્રાફનો ઉપયોગ કરેલ છે અને ભારત, એશિયા ખંડ તથા દુનિયાના પ્રમાણિત નકશા મૂકવામાં આવ્યા છે.
- **સ્વાધ્યાય-પ્રોજેક્ટ્સ** : સામાજિક વિજ્ઞાનનો વિષય અનુભૂતિનો અને જીવનલક્ષી હોઇ વિવિધ પ્રકારના સ્વાધ્યાય અને પ્રોજેક્ટ્સ આપવામાં આવ્યા છે. દા.ત. સંસદને લગતા સમાચાર વર્તમાનપત્રોમાંથી કટિંગ કરી સંસદનાં કાર્યોની યાદી બનાવો.
- **પુનરાવર્તન** : ચાલો ફરીથી યાદ કરીએ, ચાલો સમજીએ, ચાલો વિચારીએ, ચાલો જાતે કરીએ, જેવી વિગતો ફેકલ વિદ્યાર્થીઓના જ્ઞાનનું દઢીકરણ થાય તેવા વિવિધ પ્રશ્નો આપવામાં આવ્યા છે.

3.5 સામાજિક વિજ્ઞાનની વિવિધ અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી, સ્થાનિક સંસાધનો અને સમાજ :

અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીનું શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં ઘણું મહત્ત્વ છે. 21મી સદીમાં વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજીના વિકાસના પરિણામે આ સામગ્રી સરળ અને સહજ રીતે ઉપલબ્ધ બની છે. શિક્ષણશાસ્ત્રી કોમેનિયસે બાળકોમાં શિક્ષણ પરત્વે રુચિ વધારવા ઉદાહરણો અને પ્રતિકૃતિઓના ઉપયોગની હિમાયત કરી હતી. ઇરેસમર્શે ચિત્રો અને આકૃતિઓ દ્વારા અધ્યયન પર ભાર મૂક્યો હતો. વિશ્વના મહાન શિક્ષણશાસ્ત્રી લોક, પિચર નિકોલે પણ શિક્ષણ માટે દૃશ્ય-શ્રવ્ય સાધનોના ઉપયોગની હિમાયત કરે છે.

જહોન યુ. માઇકલ્સ તેમના પુસ્તક 'Social studies for children in a democracy' માં જણાવે છે કે, “શૈક્ષણિક સાધનોના ઉપયોગ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં વિષયવસ્તુના ખ્યાલો (Concepts) સ્પષ્ટ કરી શકાય છે. સાથોસાથ વિષય પ્રત્યે અભિરુચિ અને અનુભૂતિ કેળવી શકાય છે. શૈક્ષણિક સાધનો વર્ગકાર્ય આયોજનમાં સ્વસ્થ ચિંતન કરવામાં, ચર્ચા, વિચાર-વિમર્શ કરવામાં તથા તર્કશક્તિ વિકસાવવામાં મદદ કરે છે.” આમ. અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીનો ઉપયોગ સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં કરવો ખૂબ જરૂરી છે. વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો વચ્ચેની આંતરક્રિયાઓને વધારે સમૃદ્ધ બનાવી જ્ઞાનના સર્જન માટે અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી સહાયરૂપ થાય છે, પરિણામે સમગ્ર શિક્ષણપ્રક્રિયા જીવંત બને છે. સામાજિક વિજ્ઞાનની વિવિધ ક્રિયાઓ, પ્રવૃત્તિઓ, રમતો, પ્રોજેક્ટ દ્વારા શીખવવાથી શિક્ષણ રસપ્રદ, અસરકારક અને ગુણવત્તાસભર બને છે. આ કારણે વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે અને ધારણા પણ વધે છે. વિવિધ સામગ્રી દ્વારા શીખતો વિદ્યાર્થી એક કરતાં વધારે ઇન્દ્રિયો દ્વારા શીખતો હોવાથી જ્ઞાન ચિરસ્થાયી થવાની સંભાવના પણ વધી જાય છે.

સામાજિક વિજ્ઞાન જીવંત વિષય હોઇ સમાજની વાસ્તવિકતાઓ સાથે જોડાયેલ હોઇ, તેને સમજાવવા વર્તમાન સમયની વિવિધ પર્યાવરણીય, રાજકીય કે સામાજિક ઘટનાઓને સમજવા વર્તમાનપત્રો, સામયિકો, સ્થાનિક સ્ત્રોતો કે સમુદાયો મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી શકે છે. ભાવિ શિક્ષક તરીકે પ્રશિક્ષણાર્થીઓએ આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખી સામાજિક વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ બાળકોને આપવું જોઇએ.

વર્તમાન સમયમાં ટેકનોલોજી વર્ગ સુધી પહોંચી ચૂકી છે ત્યારે ભાવિ શિક્ષક તરીકે અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીનો વર્ગખંડમાં વિનિયોગ કરતાં શીખવું અનિવાર્ય છે.

3.5.1 અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીનું મહત્ત્વ :

- “એક ચિત્ર ઘણાં બધાં પુસ્તકો કરતાં વધુ વિચારો રજૂ કરે છે.” - ઓ. એસ. ફાઉલર
- “કોઈપણ સંજોગોમાં વસ્તુને સ્થાને તેનાં ચિહ્નો ઉપયોગ ન કરો.” - રૂસો

ઉપર્યુક્ત બે વિધાનો અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીનું શિક્ષણમાં મહત્ત્વ દર્શાવે છે. આ ઉપરાંત પેસ્ટેલોજી, ડયુઇ, ગાંધીજી સૌએ દૃશ્ય-શ્રવ્ય સાધનો દ્વારા ઇન્દ્રિયોની તાલીમ પર ભાર મૂક્યો છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના હેતુઓની સિદ્ધિ માટે અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીનું આગવું મહત્ત્વ છે.

- અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી દ્વારા અધ્યયન વાસ્તવિક, જીવંત, રસપ્રદ અને ગુણવત્તાસભર બને છે.
- સામાજિક વિજ્ઞાનની અમૂર્ત સંકલ્પનાઓને સ્પષ્ટ કરવામાં મદદરૂપ થાય છે.
- પારિભાષિક શબ્દો, હકીકતો, વ્યાખ્યાઓ સરળ અને સ્પષ્ટ બનાવે છે. પ્રાકૃતિક આપત્તિઓ-ભૂકંપ, સુનામી, પૂર, વાવઝોડું, દરિયાઇ તોફાનો જેવી ઘટનાઓની એનિમેશન સાથે તૈયાર કરેલ અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીથી સમજાવવામાં સરળતા રહે છે.
- ઐતિહાસિક-ભૌગોલિક સ્થળો, ઔદ્યોગિક એકમો, કુદરતી સંપત્તિઓ અને માનવજીવનનો અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીથી સ્પષ્ટ અને જીવંત ખ્યાલ આવે છે.
- વિદ્યાર્થીઓની તર્કશક્તિ, કલ્પનાશક્તિ અને તુલનાત્મક શક્તિના વિકાસમાં અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી મદદરૂપ બને છે.
- અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી દ્વારા બાળકોના વ્યક્તિગત તફાવતોને પહોંચી વળવામાં સહાયક બને છે.
- સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયક કૌશલ્યો કેળવવામાં અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી અતિ ઉપયોગી છે.
- પાઠ્યપુસ્તકના સઘન અભ્યાસ માટે અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી મદદરૂપ બને છે.
- ભાર વગરનું ભણતર અને પ્રવૃત્તિ દ્વારા જ્ઞાનનો અભિગમ સાકાર કરવા ઉપયોગી છે.

આમ, અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીના કારણે શિક્ષણનું સ્વરૂપ બદલાય છે. શિક્ષણમાં શિક્ષકની ભૂમિકામાં પણ બદલાવ આવે છે. શિક્ષક ફક્ત શિક્ષક ન રહેતાં સુગમકર્તા, સુવિધા સહાયકની ભૂમિકામાં આવે છે અને શિક્ષણના હેતુઓ સાકાર થાય છે.

3.5.2 અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીની લાક્ષણિકતાઓ :

સામાજિક વિજ્ઞાનના અધ્યયન-અધ્યાપન કાર્યમાં અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીનું આટલું મહત્ત્વ હોય ત્યારે તેની પસંદગીમાં પણ વિશેષ કાળજી રાખવી આવશ્યક બને છે. અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીની પસંદગી કરતાં નીચેની લાક્ષણિકતાઓને ધ્યાને રાખવી જરૂરી છે.

- અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી હેતુકેન્દ્રી હોવી જોઈએ. અન્યથા તે અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી ગમે તેટલી ઉત્કૃષ્ટ હોય તો પણ તેનું મૂલ્ય શૂન્ય છે.

- અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી આકર્ષક હોવી જોઈએ. ધ્યાનાકર્ષક સામગ્રીના કારણે વિદ્યાર્થીનું ધ્યાન કેન્દ્રિત થાય છે અને હેતુ સિદ્ધ કરવામાં ઉપયોગી બને છે.
- અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી શાળાઓને/શિક્ષકોને આર્થિક દૃષ્ટિએ પોષાય તેવી હોવી જોઈએ.
- અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીનું કદ વર્ગાનુસાર હોવું જોઈએ. વર્ગખંડના દરેક વિદ્યાર્થીઓ સરળતાથી જોઈ શકે તેવી હોવી જોઈએ. અન્યથા વર્ગવ્યહારમાં વિક્ષેપ પડે અને હેતુ સિદ્ધિમાં અવરોધ ઉત્પન્ન થઈ શકે છે.
- અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી વિદ્યાર્થીની વય-કક્ષાને અનુરૂપ હોવી જોઈએ.
- અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી ટકાઉ અને લાંબા સમય સુધી ઉપયોગમાં લઈ શકાય તેવી હોવી જોઈએ.
- અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીઓને સરળતાથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે અને સ્થાનિક કક્ષાએ ઉપલબ્ધ ચીજવસ્તુઓમાંથી બનાવી શકાય તેવી હોવી જોઈએ.
- અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી અદ્યતન માહિતી દર્શાવતી હોવી જોઈએ. ઉદાહરણ તરીકે ભારતના નકશાનો ઉપયોગ કરીએ ત્યારે નવાં બનેલ રાજ્ય, ઉત્તરાખંડ, ઝારખંડ, છત્તીસગઢ કે તેલંગાણા દર્શાવેલ હોય. તેવી જ રીતે ગુજરાતમાં નવા ઉમેરાયેલા 7 જિલ્લાઓ ગુજરાતમાં દર્શાવ્યા હોય. આમ, ઉપર્યુક્ત અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીની લાક્ષણિકતાઓને ધ્યાને રાખી પસંદગી કરી અને વર્ગખંડમાં વિનિયોગ દ્વારા હેતુઓની સિદ્ધિ કરી શકાય છે.

3.5.3 સામાજિક વિજ્ઞાનની અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી :

સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં અનેક અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. સામાન્ય રીતે આ સામગ્રીને દૃશ્ય,શ્રવ્ય, દૃશ્ય-શ્રવ્ય, બહુવિધ માધ્યમ (Multi Media) માં વર્ગીકરણ કરી શકાય છે. આ જુદી-જુદી અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીમાં સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણ માટે વિશિષ્ટ હોય તેવી પૃથ્વીનો ગોળો, નકશા, એટલાસ, સિક્કા, ટપાલ ટિકિટ, સમાચાર પત્રો, સામયિકો, બાળ વિશ્વકોશ, શિક્ષક આવૃત્તિ, સ્વાધ્યાય પોથી, સ્થાનિક સ્રોત (સાહિત્ય) જન સમુદાયનો સમાવેશ થાય છે. જેનો અભ્યાસ કરીએ.

1. પૃથ્વીનો ગોળો :

પૃથ્વીનો ગોળો સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણનું અગત્યનું સાધન છે. પૃથ્વીનો ગોળો, પૃથ્વીનું સૌથી વધુ અને શ્રેષ્ઠ પ્રતિનિધિત્વ કરે છે. પૃથ્વીનો ગોળો એ પૃથ્વીની પ્રતિકૃતિ છે. પૃથ્વી ગોળાકાર હોઈ તેની સપાટીને સમતલ નકશાઓમાં રજૂ કરવામાં તેના આકાર, કદ અને દિશામાનમાં કોઈ ને કોઈ ખામી રહેવા પામે છે. એને કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં ખોટા ખ્યાલો બંધાવાનો ભય રહે છે. પૃથ્વીની સપાટીનો વાસ્તવિક ખ્યાલ તો પૃથ્વીના ગોળા દ્વારા જ આપી શકાય. માટે પૃથ્વીના ગોળાની સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણમાં ઉપયોગીતા વધી જાય છે.

❖ પૃથ્વીના ગોળાની ઉપયોગીતા :

- પૃથ્વીની સપાટી પરના દેશો અને ખંડોનો સાચા સ્વરૂપમાં અભ્યાસ કરાવવા માટે ઉપયોગી છે.
- પૃથ્વીના ગોળાની મદદ વડે પૃથ્વીની દૈનિક અને વાર્ષિક ગતિ, દિવસ-રાત્રિ, અક્ષાંશ - રેખાંશ, કટિબંધો, ઋતુચક્ર, મહાસાગરના પ્રવાહો, સૂર્ય અને ચંદ્રગ્રહણ, ભરતી-ઓટ. જેવી બાબતોનું સચોટ જ્ઞાન આપવા માટે સહાયક બને છે.
- પૃથ્વીની સપાટી પરની જમીન અને જળની વહેંચણી સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા માટે ઉપયોગી છે.
- પૃથ્વીના વિવિધ દેશો અને સ્થળો વચ્ચેનું અંતર અને તેમનું એકબીજાથી દિશામાન જાણવા માટે પૃથ્વીનો ગોળો સર્વોત્તમ સાધન છે.
- પૃથ્વીને એક ઉત્તમ મોડેલ તરીકે રજૂ કરવા માટે પૃથ્વીનો ગોળો એક મહત્ત્વનું સાધન બને છે.
- પૃથ્વીના ગોળાનું વાચન, અર્થઘટન, દેશ, શહેર શોધવાં, વર્તમાન બનાવો સાથે જોડવા વગેરે બાબતો આધારિત કૌશલ્ય કેળવવામાં સહાયક બને છે.

❖ પૃથ્વીના ગોળાની પસંદગી :

શાળામાં સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણ માટે પૃથ્વીનો ગોળો ખરીદવો હોય ત્યારે પસંદગી ચોક્કસ રીતે કરવી, જેથી તેનો અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં અસરકારક ઉપયોગ થઈ શકે. આ માટે નીચેની બાબતો ધ્યાને લઈ પસંદગી કરવી.

- વર્ગખંડમાં તમામ વિદ્યાર્થીઓ નિહાળી શકે અને તેમાંની વિગતો વાંચી શકે એ માટે 30 સે.મી./40 સે.મી. ના વ્યાસવાળા પૃથ્વીના ગોળાની પસંદગી કરવી જોઈએ.
- પૃથ્વીના ગોળા પર છાપેલી ઐતિહાસિક/ભૌગોલિક વિગતોની રજૂઆત સ્પષ્ટ અને આકર્ષક હોવી જોઈએ, વિગતો જરૂરિયાત મુજબ સુવાચ્ય હોવી જોઈએ. વિદ્યાર્થીઓ સહેલાઈથી તેમાંની વિગતોનો અભ્યાસ કરી શકે તેવી હોવી જોઈએ.
- સામાન્ય રીતે નકશાઓમાં વપરાતા અને માન્ય રંગોનો ઉપયોગ થયો હોય તેવા પૃથ્વીના ગોળાની પસંદગી કરવી, જેથી રંગોના અર્થઘટનનું કૌશલ્ય વિકસાવવામાં તે ઉપયોગી થાય.
- પૃથ્વીના ગોળા પર દર્શાવેલ પ્રત્યેક વિગતો /માહિતી ચોકસાઈથી નિર્દેશિત કરેલ હોવી જોઈએ. ચોક્કસ સ્કેલમાપનો તેમાં ઉપયોગ થયેલ હોય તે જરૂરી છે.
- પૃથ્વીનો ગોળો બજારમાં વિવિધ પ્રકારના પૃથ્વીના ગોળા ઉપલબ્ધ છે. આ ગોળા લાકડાના, પ્લાસ્ટિકના, પતરાના, રબરના અને કાગળના માવામાંથી બનાવેલ હોય છે આમાંથી પ્લાસ્ટિકના કે રબરના લેમિનેટેડ પૃથ્વીના ગોળાની પસંદગી કરવી. જે લાંબા સમય સુધી ઉપયોગમાં લઈ શકાય.

2. નકશા :

નકશો એક વક્રાકાર પૃથ્વી કે તેનો કઇ એક ભાગનું સપાટ કાગળ પરનું નાના કદનું આલેખન છે. આ સમતલ આલેખનને નકશો કહેવાય છે. નકશાને અંગ્રેજીમાં Map કહેવાય છે. નકશાના બે પ્રકાર છે :

- (1) માપને ધ્યાનમાં લઇને સર્વે નકશા, એટલાસના નકશા અને ભીંત નકશા
- (2) વિગતોને ધ્યાને લઇને પ્રાકૃતિક નકશા, સાંસ્કૃતિક અને રૈખાંકિત નકશાઓ.

❖ નકશાનાં અંગો :

નકશા સંબંધિત વિવિધ કૌશલ્ય કેળવવા માટે વિદ્યાર્થીઓને નકશાનાં મહત્ત્વનાં અંગોનો ખ્યાલ આપવો જરૂરી છે. નકશાનાં મુખ્ય છ અંગ છે : (i) અક્ષાંશ-રેખાંશ (ii) સ્કેલ માપ (iii) પ્રક્ષેપ (iv) ચિહ્નો (v) ચિહ્નોની ઓળખચાવી અને (vi) રંગ.

(i) **અક્ષાંશ-રેખાંશ** : પૃથ્વી પરના સ્થળ/ પ્રદેશને ચોક્કસ જગ્યાએ દર્શાવવા અક્ષાંશ અને રેખાંશનો આધાર લેવો પડે છે. આથી અક્ષાંશ અને રેખાંશ નકશાનાં અનિવાર્ય અંગ બની રહે છે.

(ii) **સ્કેલ માપ (પ્રમાણ માપ)** : બે સ્થળો વચ્ચે નકશાઓમાંના અંતર અને વાસ્તવિક અંતર વચ્ચેના ગુણોત્તરને સ્કેલ માપ કહે છે. સ્કેલ માપ વિનાના આલેખન કે રેખાંકનને ચાર્ટસ કહેવાય છે. દરેક નકશામાં ચોક્કસ સ્કેલ માપ દર્શાવેલું હોવું જોઇએ.

(iii) **પ્રક્ષેપ** : પૃથ્વીની વક્રાકાર સપાટીને સમતલ સપાટી પર આલેખવાની પદ્ધતિને નકશામાં 'પ્રક્ષેપ' કહે છે. પ્રક્ષેપ દ્વારા પૃથ્વીના ભાગોને નકશામાં આલેખતાં તેના આકાર, કદ અને દિશામાનમાં ઓછી ભૂલો આવે છે.

(iv) **ચિહ્નો** : નકશામાં કેટલીક માહિતી દર્શાવવા માટે કેટલાંક પ્રમાણભૂત ચિહ્નો વપરાય છે. જેથી નકશાનું અર્થઘટન કરવામાં સરળ બને છે. તે માટે નકશામાં ઉપયોગમાં લેવાયેલી સંજ્ઞાઓ નકશામાં સંજ્ઞાસૂચિ રૂપે મૂકેલ હોવી જોઇએ.

(v) **ચિહ્નોની ઓળખચાવી** : નકશાઓમાં કેટલીક ભૌગોલિક/ઐતિહાસિક બાબતો રજૂ કરવા માટે પ્રમાણભૂત ચિહ્નો નથી. આ માહિતી દર્શાવવા જે ચિહ્નોનો ઉપયોગ કરેલ હોય તેની નકશામાં અલગ ઓળખચાવી આપવી જોઇએ. જે અર્થઘટનમાં મદદરૂપ થાય છે.

(vi) **રંગ** : નકશાઓ સામાન્ય રીતે રંગીન હોય છે. રાજકીય નકશાઓમાં વપરાતા રંગોનું કોઇ ચોક્કસ અર્થઘટન નથી, પરંતુ તેનો હેતુ એક દેશથી બીજાને અલગ દર્શાવવાનો હોય છે. જ્યારે પ્રાકૃતિક/ ભૌગોલિક નકશાઓમાં વપરાતા રંગ અર્થસૂચક હોય છે. આ રંગ આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણે પ્રમાણિત હોય છે. પૃથ્વીની સપાટીની જુદી-જુદી ઊંચાઇ માટે જુદા-જુદા રંગ વપરાય છે. મેદાન પ્રદેશ માટે લીલો, ઉચ્ચ પ્રદેશ માટે પીળો, પર્વતીય પ્રદેશ માટે કથ્થાઇ અને પાણી માટે વાદળી રંગ વપરાય છે. નકશામાં વપરાયેલ રંગોની ઓળખચાવી પણ નકશાની એક બાજુએ દર્શાવેલી હોવી જોઇએ.

❖ **નકશાનું અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં મહત્ત્વ :**

સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં નકશો શિક્ષકનું હાથવગું હથિયાર છે. તે શિક્ષકનો સાચો સાથી છે. નકશા વિનાનું સામાજિક વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ અધૂરું છે. નકશાનું મહત્ત્વ નીચે મુજબ વર્ણવી શકાય.

- નકશાની મદદથી વિષયવસ્તુ સમજવામાં સરળતા રહે છે.
- સામાજિક વિજ્ઞાનનાં વિવિધ કૌશલ્યો જેવાં કે - નકશાવાચન, નકશાપૂર્તિ, નકશા દોરવા, નકશાનું અર્થઘટન કરવું... વગેરે કૌશલ્યોનો વિકાસ કરી શકાય છે.
- વિદ્યાર્થીઓ સાંકેતિક ચિહ્નો, રંગોનું અર્થઘટન કરતાં શીખે છે.
- વિદ્યાર્થીઓને દિશા, બે સ્થળ વચ્ચેનું અંતર, સીમાઓનો ખ્યાલ વધુ સ્પષ્ટ બને છે.
- નકશાઓ ઐતિહાસિક ઘટનાઓનાં કારણો સમજવામાં ઉપયોગી બને છે.
- કાર્યકારણ સંબંધ સમજવામાં ઉપયોગી બને છે.
- પ્રવાસના આયોજન માટે વર્તમાનપત્રોમાં આવતી વિવિધ ઘટનાઓ, બનાવો, પ્રવૃત્તિઓને યોગ્ય રીતે સમજવામાં ઉપયોગી થાય છે.
- નકશાકાર્ય દરમિયાન વિદ્યાર્થીઓ વધુ સક્રિય રહે છે. પરિણામે વિષયવસ્તુ રસમય બને છે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં તુલના શક્તિ, અનુમાન, કાર્યકારણ સંબંધ, અર્થઘટન કરવાની શક્તિ વગેરેનો વિકાસ થાય છે.
- બાળકોને અધ્યયનમાં ઊંચા પ્રકારનો રસ અને પ્રેરણા પૂરાં પાડે છે.

❖ **નકશાની પસંદગી સમયે ધ્યાનમાં રાખવાની બાબતો :**

- નકશાની વિગતો અદ્યતન અને માહિતીદોષ વગરની હોવી જોઈએ.
- નકશાની વિગતો વિદ્યાર્થીઓ સ્પષ્ટ રીતે વાંચી શકે તેવી હોવી જોઈએ.
- હેતુઓ અને વિષયવસ્તુને અનુરૂપ નકશાની પસંદગી કરવી.
- નકશામાં સમાયેલી વિગતો પ્રમાણસર હોવી જોઈએ.
- અર્વાચીન નકશાનો ઉપયોગ પ્રાચીન વિષયવસ્તુના સંદર્ભમાં ન કરવો.
- નકશાના ઉપયોગ સમયે શિક્ષણની પ્રક્રિયા દ્વિધ્રુવી બનવી જોઈએ.
- પસંદ કરેલ નકશામાં નકશાનાં તમામ અંગો દર્શાવેલ હોય તે ખાસ ધ્યાને રાખવું.

નકશાની પસંદગી કર્યા બાદ અધ્યયન-અધ્યાપનમાં તેનો મહત્તમ ઉપયોગ વિદ્યાર્થીઓમાં નકશા વાચન, નકશા પૂર્તિ, નકશા દોરવા, નકશાનું અર્થઘટન કરવું... જેવાં કૌશલ્ય વિકસાવવા કરવો જોઈએ ઉપરાંત, વર્ગખંડમાં જ નકશાઓ લટકાવી રાખવા, રેખાંકિત નકશાઓ, કલમ અને ચોક વિદ્યાર્થીઓ માટે ઉપલબ્ધ કરાવવા, જેથી પ્રવૃત્તિ દ્વારા કૌશલ્ય વિકસાવી શકે. શિક્ષકે આ માટે વારંવાર મહાવરો આપવો, નકશાપૂર્તિનું ગૃહકાર્ય આપવું તેમજ સમયાંતરે ચકાસવું જોઈએ.

3. એટલાસ :

ભાષા શિક્ષણના હેતુ સિદ્ધ કરવા જોડણીકોશ જેટલો મદદરૂપ થાય છે તેટલો જ એટલાસ સામાજિક વિજ્ઞાનના હેતુઓ સિદ્ધ કરવામાં થાય છે. એક સારો એટલાસ પૃથ્વીના ગોળા અને જુદા-જુદા નકશાઓની ગરજ સારે છે. કોઇપણ સ્થાનની વિસ્તૃત જાણકારી, બે પ્રદેશની તુલના કે ભૌગોલિક સમસ્યાઓનો ઉકેલ, કાર્યકારણ સંબંધની સમજૂતી માટે એટલાસ સોથી વધુ સહાયક સામગ્રી છે. નકશા કે પૃથ્વીનો ગોળો દરેક સ્થળે ઉપલબ્ધ થઇ શકતો નથી કે તેને સહેલાઇથી લઇ પણ જવાતો નથી. જ્યારે એટલાસ એવું સાધન છે જેને કોઇપણ સ્થળે લઇ જવું સહેલું છે. વાસ્તવમાં સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણ એટલાસના પ્રયોગ-ઉપયોગ વગર હેતુ સિદ્ધ કરવા અશક્ય બની જાય છે. પણ આપણી શાળાઓમાં વર્ગખંડમાં એટલાસ પ્રત્યે હજુ સભાનતા કેળવાઇ નથી અને તેનો જૂજ ઉપયોગ થાય છે. એટલાસ વિદ્યાર્થીઓને પોતાના દેશ, પાડોશી દેશો, દુનિયાના દેશો, ખંડો, મહાસાગરો, ભૂપૃષ્ઠ, પર્વતો, નદીઓ, સરોવર, વરસાદ, તાપમાન, કુદરતી સંસાધનો, શહેરો, ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિઓ, વગેરે જાણવા માટે ખૂબ જ મહત્ત્વનું સાધન છે.

❖ ઉત્તમ એટલાસનાં લક્ષણો :

એટલાસ એ સામાજિક વિજ્ઞાનનું એક વિશિષ્ટ સાધન છે. પરંતુ વિદ્યાર્થી કે શાળા માટે એટલાસની પસંદગી કરવા માટે ઉત્તમ એટલાસનાં લક્ષણોની સમજ હોવી ખૂબ જરૂરી છે. ઉત્તમ એટલાસનાં લક્ષણો નીચે પ્રમાણે છે :

- એટલાસ માતૃભાષામાં છપાયેલા હોવા જોઇએ.
- એટલાસમાં વિદ્યાર્થીઓની વય, માનસિક વિકાસ, યોગ્યતા અને અવસ્થાને અનુરૂપ નકશાઓનો સમાવેશ થયેલ હોવો જોઇએ.
- એટલાસમાં છાપવામાં આવેલ નકશા સ્પષ્ટ અને આકર્ષક હોવા જોઇએ. નકશામાં દર્શાવેલી તમામ વિગતો વાંચી શકાય તેવી સ્પષ્ટ હોવી જોઇએ.
- એટલાસમાંના નકશા વાસ્તવિકતાને યથાર્થ સ્વરૂપે પ્રતિબિંબિત કરતા હોવા જોઇએ.
- એટલાસનું કદ અને આકાર વિદ્યાર્થીઓ તેનો સરળતાથી ઉપયોગ કરી શકે, લાંબા સમય સુધી ટકે તેવા અને ભાર વગરના ભણતરને સાર્થક કરે તેવું હોવું જોઇએ.
- એટલાસમાંના નકશાઓ નકશાનાં તમામ લક્ષણો ધરાવતા હોવા જોઇએ.
- દરેક નકશામાં એક જ મુખ્ય વાત દર્શાવેલી હોવી જોઇએ.
- એટલાસમાં સ્થાનિક પ્રદેશના નકશાઓ વધુ હોવા જોઇએ.
- એટલાસમાં વિવિધ પ્રકારના નકશાઓનો સમાવેશ થયેલ હોવો જોઇએ.
- એટલાસમાં અંતે સૂચી હોવી જોઇએ.

એટલાસ ઘણાં પ્રકાશનો પ્રસિદ્ધ કરે છે પણ તેમાં ઇટલી અને બ્રિટનમાંથી પ્રકાશિત એટલાસ ઉત્તમ હોય છે. ગિલ, ફિલિપ, ઓક્સફર્ડ યુનિવર્સિટી, રીડર ડાયજેસ્ટના એટલાસ સારા ગણાય છે. ભારત માટે સર્વેયર જનરલ ઓફ ઇન્ડિયા દ્વારા પ્રકાશિત 'સ્કૂલ એટલાસ' અને 'નેશનલ એટલાસ ઓફ ઇન્ડિયા' સારા એટલાસ છે.

❖ એટલાસના ઉપયોગ :

એટલાસનો ઉપયોગ પ્રાથમિક શાળાએથી જ શરૂ થવો જોઈએ. તેનો નીચેની બાબતો માટે ઉપયોગ કરી શકાય.

- સામાજિક વિજ્ઞાનની મહત્ત્વની વિગતો સંક્ષિપ્ત સ્વરૂપે સમજવા અને સમજાવવામાં ઉપયોગી છે.
- સામાજિક વિજ્ઞાનમાં આવતાં નવાં નામ, સ્થળ, ભૌગોલિક અને ઐતિહાસિક સંબંધો શીખવવા માટે ઉપયોગી છે.
- જુદા-જુદા પ્રદેશો-દેશોના વિવિધ તુલનાત્મક અભ્યાસ કરવા માટે ઉપયોગી છે.
- વિવિધ સ્થળ, દેશ વચ્ચેનું અંતર, દિશા, સ્થળનો વિસ્તાર, આકારનું સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે ઉપયોગી છે.
- સામાજિક વિજ્ઞાનનાં વિવિધ કૌશલ્યો ખીલવવા માટે ઉપયોગી છે.
- પ્રવાસનું આયોજન કરવામાં ઉપયોગી થાય છે.
- આબોહવા, તાપમાન, વરસાદ, વનસ્પતિ અને ખનિજ વગેરેની સમજ આપવા માટે ઉપયોગી છે.
- ઐતિહાસિક ઘટનાઓનાં સ્થળ દર્શાવવા અને તેનું મહત્ત્વ સમજાવવા માટે ઉપયોગી થાય છે.
- સ્વાધ્યાય અને ગૃહકાર્યની પ્રવૃત્તિઓ કરાવવા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે.

4. સિક્કા :

સામાજિક વિજ્ઞાનમાં આધાર પદ્ધતિથી અધ્યાપન કાર્ય કરવા માટેનો સરળ સ્રોત એટલે ચલણમાં વપરાતા સિક્કાઓ. આ સિક્કાઓ જુદી-જુદી ધાતુઓના બનેલા હોય છે. તેના પરથી રોજિંદા જીવનમાં વપરાતી અને મૂલ્યવાન ધાતુની સમજ વિકસે છે. સિક્કાઓ ઉપર રાષ્ટ્રમુદ્રા, રાજા/રાણી કે અન્યની છાપ, વિવિધ ઘટનાની આકૃતિ કે લખાણ, વર્ષ/સાલની નોંધ જાણવા મળે છે.

❖ સિક્કાઓની ઉપયોગીતા :

ભારતમાં પ્રાચીન સમયથી વર્તમાન સમય સુધી જુદા-જુદા સિક્કાઓ ચલણ તરીકે આવ્યા છે. મૌર્યકાલીન, ગુપ્તકાલીન, શક, ક્ષત્રપ, કુષાણ, દિલ્હી, સલ્તનત, મુઘલ, વગેરે સમયના સિક્કાઓ ઉપલબ્ધ છે. આ સિક્કાઓની ઉપયોગીતા નીચે પ્રમાણે છે.

- ઐતિહાસિક માહિતી કે ઘટનાઓનું અર્થઘટન કરવામાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

- સિક્કાઓ પરથી જે તે સમયની માહિતી આપી શકાય.
- સિક્કાઓમાં વપરાયેલી ધાતુ પરથી રાજ્યની આર્થિક સ્થિતિ વિશે અનુમાન કરાવી શકાય.
- સિક્કાઓ પરની આકૃતિ, તેની વેશભૂષા, કલા વગેરે પરથી સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિનું અનુમાન કરાવી શકાય.
- વિદ્યાર્થીઓમાં અવલોકન, તર્ક, સંગ્રહ શક્તિનો વિકાસ કરી શકાય.
- વિદ્યાર્થીઓને ઐતિહાસિક કલ્પનાઓ કરતા કરી શકાય.

5. ટપાલ ટિકિટ :

દેશ-વિદેશના મહાન વ્યક્તિઓની જન્મજયંતી કે જન્મશતાબ્દી પ્રસંગ, રાષ્ટ્રની વિશિષ્ટ સિદ્ધિના સંદર્ભે કે રાષ્ટ્રીય વિચારસરણીના પ્રસાર-પ્રચાર અર્થે પ્રતીકો સાથે ટપાલ ટિકિટો બહાર પાડે છે. સંદેશા વ્યવહારમાં ઉપયોગમાં લેવાતી આ ટપાલ ટિકિટ ઐતિહાસિક સંદર્ભમાં ખૂબ જ ઉપયોગી છે.

6. બાળ વિશ્વકોશ :

શિક્ષકને અધ્યયન-અધ્યાપન માટે વિશેષ માહિતી આપવામાં બાળ વિશ્વકોશ ઉપયોગી થશે. બાળ વિશ્વકોશમાં સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયવસ્તુ સંબંધી સંકલ્પનાઓને સચિત્ર સમજાવવામાં આવી છે. વિદ્યાર્થીઓમાં પણ સામાજિક વિજ્ઞાન પ્રત્યે રસ અને રૂચિ કેળવાય તેવું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ છે.

7. સામયિકો :

સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણ માટે સામયિકો મહત્વનો સ્રોત છે. સામયિકોમાં દેશ-વિદેશમાં બનતા બનાવો, વિવિધ ક્ષેત્રમાં થતાં સંશોધનો અને નવી નવી શોધ, સમસ્યાઓ અને તેના ઉકેલ માટેનું ચિંતન, ભૂતકાળમાં બનેલી ઘટનાઓ, ભવ્ય વારસો, આબોહવાકીય ફેરફારો, ભૌગોલિક ઘટનાઓ, રાજકીય પ્રવાહો અને સરકાર, અર્થશાસ્ત્ર સંબંધિત માહિતી... સામયિકોના માધ્યમથી જનસમૂહ વિદ્યાર્થીઓ સુધી પહોંચાડે છે. સામયિકો પાઠ્યપુસ્તકના જ્ઞાનને વર્તમાન અને અદ્યતન ઉદાહરણો સાથે સમજવામાં અને તાદાત્મ્ય જોડવામાં ઉપયોગી છે.

જેમ કે, કુદરતી આપત્તિઓના શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન કુદરતી આપત્તિઓની સમજ આપવા માટે વર્તમાન સમયનાં સામયિક -લેટેસ્ટ હેડર ઇન જનરલ નોલેજ, પ્રતિયોગિતા દર્પણ, ઇન્ડિયા ટુડેઝ જેવાં સામયિકોના ઉપયોગથી ભૂકંપ, પૂર, દુષ્કાળ, વાવાઝોડું, હિમવર્ષા વગેરે ઘટનાઓની માહિતી ચિત્રો, નકશા, કોઠા સાથે રજૂ થાય છે. આવી માહિતીના વર્ગકાર્ય વખતે ઉચિત ઉપયોગ કરવાથી શિક્ષણકાર્ય રસપ્રદ અને જીવંત બને છે.

8. સમાચાર પત્રો :

સામાજિક વિજ્ઞાનનાં પાઠ્યપુસ્તકો જેટલું જ મહત્ત્વ સમાચાર પત્રોનું પણ છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણને જીવંત બનાવવામાં સમાચાર પત્રોનો સિંહફાળો છે. બાળકોને વિષયમાં રસ, રૂચિ અને વલણનો વિકાસ કરવામાં સહાયરૂપ બને છે. સમાચાર પત્રો દિન-પ્રતિદિન ઘટતી ભૌગોલિક કે ઐતિહાસિક ઘટનાઓ, પુનઃજીવંત બનાવવામાં મદદરૂપ બને છે. સમાચાર પત્રો વિધાનસભા કે સંસદની કાર્યપ્રણાલી, પ્રજા માટેની જન સુખાકારી યોજનાઓ પાઠ્યપુસ્તકના મુદ્દાઓને વધારે રસપ્રદ અને માહિતીસભર બનાવે છે. જુદા-જુદા સમાચાર પત્રોમાં લખાતી તજજ્ઞોની કલમો અને તૈયાર થયેલ ફોટા ખૂબ જ ઉપયોગી પુરવાર થાય છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના પ્રોજેક્ટ કાર્યને સાકાર કરવામાં પણ સમાચાર પત્રો માહિતી, માર્ગદર્શન અને પ્રેરણા આપે છે.

9. સમાજ અને સ્થાનિક સંસાધનો :

જે તે ધોરણના અભ્યાસક્રમની વિષયવસ્તુને લગતી પાઠ્યપુસ્તકમાં આપવામાં આવેલી માહિતી ઉપરાંત વધારાની પૂરક માહિતી શિક્ષકોને મળે તે સંદર્ભ સાહિત્ય બને છે. શિક્ષક અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં પાઠ્યપુસ્તક ઉપરાંત સમાજ અને સ્થાનિક સંસાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણ માટે સ્થાનિક નાગરિકો, ગ્રામ પંચાયત, નગર પાલિકાના વડાઓ વગેરેને બોલાવી વિષયને રસપ્રદ બનાવી શકાય. જે તે વિસ્તારમાં ઉપલબ્ધ સંસાધનોનો પણ વિષયવસ્તુને અસરકારક રજૂઆત માટે ઉપયોગ કરી શકાય. ઉદા. તરીકે ‘અડાલજની વાવ’. અડાલજની આસપાસના ગામના વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ ભવ્યતાનાં દર્શન માટે લઈ જવાં કે ગામ બહાર આવેલ પાળિયા, નદીઓ, ડુંગરા, વિવિધ પાકો, ખનીજો વગેરેની સમજ ઉપલબ્ધ સંસાધનથી વધારે સમૃદ્ધ રીતે રજૂ કરી શકાય.

10. પૂરક સાહિત્ય :

સામાજિક વિજ્ઞાનનું મહત્ત્વનું અધ્યયન-અધ્યાપન સાહિત્ય જી.સી.ઇ.આર.ટી., ગાંધીનગરના માર્ગદર્શન તળે જિલ્લા શિક્ષણ અને તાલીમ ભવનો દ્વારા ‘મારો જિલ્લો’ પાઠ્યપુસ્તકોને અનુરૂપ સ્થાનિક પૂરક સાહિત્ય જરૂરી વિગતો સાથે પ્રકાશિત કરવામાં આવ્યું છે. શિક્ષક આ સંદર્ભ પુસ્તકનો શિક્ષણકાર્યમાં ઉપયોગ કરે તો વિદ્યાર્થીઓને પોતાના તાલુકા અને જિલ્લાનો ઇતિહાસ અને ભૂગોળની સમજ આપવામાં અને મૂળભૂત સંકલ્પનાઓ સ્પષ્ટ કરવામાં સહાયરૂપ બની શકે.

: પ્રવૃત્તિ :

- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ પાસે વિવિધ અખબારો અને તેમાં આવતી કોલમના ઇતિહાસ અને ભૂગોળના વિષય અનુબંધિત લેખોનું સંકલન કરાવવું.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ પાસે સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણને ઉપયોગી સામયિકોની યાદી તૈયાર કરાવવી.

3.6 સામાજિક વિજ્ઞાન અભ્યાસક્રમમાં વર્ગ-વ્યવહારને સમજવા માટે વર્ગખંડનું અવલોકન :

શિક્ષકે સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય ભણાવવા માટે અભ્યાસક્રમના પેટા વિષયોને ધ્યાને રાખી, સંકલિત અભિગમથી વર્ગવ્યવહારને સમૃદ્ધ તથા જીવંત બનાવવા માટે આગોતરું-પૂર્વ-આયોજન કરવું જરૂરી છે. શિક્ષકે વિષયને રસપ્રદ બનાવવા તથા વિદ્યાર્થીઓને પ્રવૃત્તિમય રાખવા માટે આયોજન કરીને હેતુ સિદ્ધિ તરફ આગળ વધવાનું છે. વિષયવસ્તુ તથા હેતુ સિદ્ધિ અર્થે અસરકારક વર્ગવ્યવહાર થઈ રહ્યો છે તેની ખાતરી અવલોકનકર્તાને થવી જરૂરી છે. અધ્યાપન કાર્ય દરમિયાન વર્ગખંડમાં સર્જાયેલા વાતાવરણનું અવલોકન કરતી વખતે નીચે જેવા મુદ્દાઓને ધ્યાને રાખીશું :

- બાળકોની વય-કક્ષા અનુસાર વિષયવસ્તુ સંબંધિત અધ્યયન અનુભવો પૂરા પાડવા માટેનું આયોજન કરેલું હોવું જોઈએ.
- આયોજન મુજબ વર્ગ-વ્યવહાર દરમિયાન શૈક્ષણિક સાધનો, પ્રવૃત્તિઓ, પ્રયુક્તિઓ અને પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ.
- વિદ્યાર્થીઓના સ્થાનિક પર્યાવરણથી જાત રહી તે મુજબના વિદ્યાર્થીઓના પૂર્વજ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી શિક્ષણ પ્રક્રિયા હાથ ધરવી.
- વિષયવસ્તુ સંદર્ભે મુખ્ય મુદ્દાઓ તથા પેટા મુદ્દાઓની સમજ વિદ્યાર્થીઓ મેળવી શકે છે કે કેમ તેની ચકાસણી વચ્ચે-વચ્ચે કરતા જવું.
- બાળકો જ્ઞાનનું સર્જન કરે તેવી તકોનું નિર્માણ કરવું. તેમાં શિક્ષકે માર્ગદર્શક ભૂમિકા ભજવવી.
- કુતૂહલ તથા જિજ્ઞાસાવૃત્તિ કેળવવા માટે પ્રશ્નોત્તર, સમસ્યા-ઉકેલ, કાર્યકારણ સંબંધનો ઉપયોગ કરવો.
- વિશિષ્ટ બાળકો, વિશિષ્ટ સમસ્યા કે વિશિષ્ટ શારીરિક અસમાનતાવાળાં બાળકોને ધ્યાને રાખી વર્ગ વ્યવહારનું આયોજન કરવું.
- વિષયવસ્તુ સંદર્ભે દરેક બાળકમાં પૂર્વજ્ઞાન હોય છે. આ જ્ઞાનનો વધુમાં વધુ ઉપયોગ કરી અધ્યયન પ્રક્રિયા આયોજિત કરવી.
- મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયા એકથી વધુ પ્રયુક્તિ થકી કરી બાળક જે મુદ્દા ન શીખી શક્યા હોય તેના માટે ઉપચારાત્મક કાર્ય કરવું.

સામાજિક વિજ્ઞાનમાં સમાવિષ્ટ પેટા વિષયોને ધ્યાને રાખી તે વિષયોના હેતુઓની સિદ્ધિ અર્થે તે વિષય શિક્ષણ માટેની વિશિષ્ટ પદ્ધતિઓનું આયોજન કરવું. દા.ત. : ઇતિહાસના એકમો ભણાવતી વખતે, આધાર પદ્ધતિ, નાટ્યીકરણ, જીવન વૃતાંત, વાર્તા જેવી પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ અંગેનાં ઉદાહરણ સમજાવે.

❖ ધોરણ-6, પ્રથમ સત્ર, એકમ -1 : ઇતિહાસ જાણવાના સ્રોત :

- આ એકમની સમજ આપવા માટે શિક્ષકે વર્ગખંડમાં જૂના સમયના સિક્કા, ઓજારો, વાસણો, તામ્રપત્રો, ભોજપત્રો, શિલાલેખો, વગેરેનાં ચિત્રો-ચાર્ટસનો ઉપયોગ કરવો.
- પ્રાચીન સમયની વસ્તુઓ અને વર્તમાન સમયની વસ્તુઓની સરખામણી સંદર્ભે જૂથકાર્ય, ચર્ચા અને નિદર્શન પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરી અધ્યયન સારી રીતે કરાવી શકાય.
- આ ઉપરાંત, શિક્ષણ દરમિયાન જયાં-જયાં સ્થળ સંબંધિત ઉલ્લેખ છે ત્યાં-ત્યાં પ્રાચીન નકશાનો પણ ઉપયોગ કરવો.

❖ ધોરણ-8 એકમ -14 : ખંડ પરિચય : આફ્રિકા અને એશિયા :

સામગ્રી : આફ્રિકા અને એશિયા ખંડના નકશા, દુનિયાનો નકશો, ખંડની વિશેષતા દર્શાવતાં ચિત્રો, નદીઓ, સરોવર તથા ભૌગોલિક બાબતો દર્શાવતો પ્રાકૃતિક નકશો.

પદ્ધતિ : નિદર્શન પદ્ધતિ, ચર્ચા પદ્ધતિ, પ્રશ્નોત્તર પદ્ધતિ

ઉપર્યુક્ત ત્રણે પદ્ધતિઓને સંમિલિત કરી ચર્ચા સંદર્ભે બાળકોને વિચાર કરતાં કરવા આ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂછી શકાય :

1. નકશા અવલોકનના આધારે ખંડમાંથી પસાર થતાં વૃત્તની સંખ્યા જણાવો.
2. વિષયવૃત્ત પર આવેલ હોવા છતાં આફ્રિકાના પર્વત કિલિમાન્જારોનાં શિખર બરફથી છવાયેલ શા માટે રહે છે ?

❖ ધોરણ-6, બીજું સત્ર, એકમ -11 : હક્ક અને ફરજ (સિક્કાની બે બાજુ)

સામગ્રી : હક્ક અને ફરજ દર્શાવતો ચાર્ટ

પદ્ધતિ : હક્ક અને ફરજ સંદર્ભે વર્ગમાં વિવિધ વિષય આપી ડિબેટ કે ચર્ચાનું આયોજન.

દા.ત. : હક્ક જરૂરી કે ફરજ ?

તમને શું ગમે ? હક્ક કે ફરજ ?

- નાટ્યીકરણ દ્વારા પણ હક્ક અને ફરજ ખૂબ અસરકારક અને જીવંત બનાવી શકાય.
- રોજિંદા જીવનમાં અનુભવેલા પોતાના હક્ક અને ફરજ અંગેના અનુભવોનું વિદ્યાર્થીઓમાં આદાન-પ્રદાન કરાવવું.

ઉપર્યુક્ત કાર્ય આધારિત બાળકમાં હક્ક અને ફરજની સંકલ્પના સ્પષ્ટ થઈ કે નહીં તેની અવલોકન નોંધ અને ચર્ચાના મુદ્દા આધારે ચકાસી મૂલ્યાંકન કરવું.

3.7 એકમનો સારાંશ :

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં આપણે બાળકની ઉંમર, સામાજિક-સાંસ્કૃતિક સંદર્ભમાં ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાનાં બાળકોનો જ્ઞાનાત્મક વિકાસ અને સંકલ્પનાની રચના વિશે અભ્યાસ કર્યો છે. જ્ઞાનાત્મક વિકાસની સમજ માટે એક વ્યક્તિ અભ્યાસ મૂકવામાં આવ્યો છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના પાઠ્યપુસ્તકની સમીક્ષા ઉદાહરણ સાથે સમજવવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રી અંતર્ગત તેમનાં લક્ષણો અને ઉપયોગીતા વિષયક સમજ આપવા પણ પ્રયત્ન કર્યો છે. અંતે સામાજિક વિજ્ઞાન અભ્યાસક્રમમાં વર્ગવ્યવહારને સમજવા માટે વર્ગખંડ અવલોકનની આવશ્યકતા ઉદાહરણ સાથે સમજાવવામાં આવી છે.

3.8 સ્વાધ્યાય :

પ્રશ્ન - 1 માઝ્યા મુજબ ઉત્તર લખો.

1. ઉચ્ચ પ્રાથમિક શાળાનાં બાલકોના જ્ઞાનાત્મક વિકાસને ઉદાહરણ સાથે સમજાવો.
2. પિયાજ અને વિગોટસ્કીના સિદ્ધાંતોનો સમાજિક વિજ્ઞાન વિષયને અનુલક્ષીને શૈક્ષણિક ફલિતાર્થ જણાવો.
3. સામાજિક વિજ્ઞાન ધોરણ-6ના પ્રથમ સત્રના પાઠ્યપુસ્તકની સમીક્ષા કરો.
4. સામાજિક વિજ્ઞાનના ધોરણ-8ના દ્વિતીય સત્રના પાઠ્યપુસ્તકની સમીક્ષા કરો.
5. 'પૃથ્વીના ગોળો વિના સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણ અધૂરું છે.' વિધાન સમજાવો.
6. નકશાનું અધ્યયન-અધ્યાપન પ્રક્રિયામાં મહત્ત્વ સ્પષ્ટ કરો.
7. ઉત્તમ એટલાસનાં લક્ષણો અને ઉપયોગ જણાવો.

પ્રશ્ન - 2 ટૂંકનોંધ લખો.

1. સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં સિક્કાઓનું મહત્ત્વ
2. નકશાનાં અંગો
3. સિક્કાની ઉપયોગીતા
4. અધ્યયન-અધ્યાપન સામગ્રીની સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં ઉપયોગીતા
5. સામાજિક વિજ્ઞાનનો વર્ગ વ્યવહાર સમજવા અવલોકનની જરૂરિયાત

• પ્રવૃત્તિ :

સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણ માટે ધોરણવાર કયાં-કયાં શૈક્ષણિક સાધનોની જરૂરિયાત છે ? તેની યાદી બનાવો.

3.9 સંદર્ભ સાહિત્ય :

1. ત્રિવેદી એસ.બી. અને અન્ય, 'સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણ', દ્વિતીય વર્ષ, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર, 2010
2. પાઠક યુ.બી. અને અન્ય 'ભૂગોળ અધ્યાપનનું પરિશીલન' બી.એસ. શાહ પ્રકાશન, અમદાવાદ, 1990
3. પટેલ સી.કે. અને અન્ય 'ભૂગોળ અધ્યાપન પ્રકૃતિ', અનડા બૂક ડિપો, અમદાવાદ, 1995
4. પંડ્યા પી.બી. અને અન્ય 'ઇતિહાસ પ્રકૃતિ', અનડા પ્રકાશન, અમદાવાદ, 1995
5. પાલીવાલ રશ્મિ અને અન્ય 'આયા સમજ મેં', સંદર્ભ - નવેમ્બર, ડિસેમ્બર, 1994
6. બત્રા પૂનમ 'સોશિયલ સાયન્સ લર્નિંગ ઇન સ્કૂલ્સ', સેગ પબ્લિકેશન, 2010
7. લેવ તોલસ્તાય, 'તરીકો કી ખોજ ઇતિહાસ પઢાને મેં.', સંદર્ભ-નવેમ્બર, ડિસેમ્બર, 1997
8. પાલીવાલ રશ્મિ, 'એક કિતાબ નઇ ભી પુરાની ભી', સંદર્ભ - એપ્રિલ, 1996
9. પાલીવાલ રશ્મિ, 'જો ગૌરીશંકર કી સમઝ મેં ન આયા', સંદર્ભ - સપ્ટેમ્બર, ઓક્ટોબર, 1995
10. અમન મહત, 'નાગરિકશાસ્ત્ર કી પુસ્તકો મેં નાગરિકો કી છવિ', મે-જૂન, 1995

* * *

પ્રકરણ - 4
પદ્ધતિશાસ્ત્ર અને મૂલ્યાંકન

- 4.1 પ્રસ્તાવના
- 4.2 ઉદ્દેશો
- 4.3 સામાજિક વિજ્ઞાનની અધ્યાપન પદ્ધતિઓ
 - 4.3.1 સંશોધનાત્મક પદ્ધતિ
 - 4.3.2 પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ
 - 4.3.3 વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ
 - 4.3.4 તુલના પદ્ધતિ
 - 4.3.5 અવલોકન પદ્ધતિ
 - 4.3.6 ચર્ચા પદ્ધતિ
 - 4.3.7 સંવાદ પદ્ધતિ
 - 4.3.8 આધાર પદ્ધતિ
- 4.4 સામાજિક વિજ્ઞાનમાં માહિતીની સંકલ્પના
 - 4.4.1 માહિતીની સંકલ્પના
 - 4.4.2 માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોત અને તેના પુરાવા
 - 4.4.3 વાસ્તવિકતા અને અભિપ્રાયોનો તફાવત
 - 4.4.4 પૂર્વગ્રહ અને પક્ષપાતની ઓળખ
- 4.5 વિવેચનાત્મક ચિંતનનો અર્થ
 - 4.5.1 વિવેચનાત્મક ચિંતનમાં શિક્ષકની ભૂમિકા
 - 4.5.2 અનુભવજન્ય જ્ઞાનનો શિક્ષણમાં વિનિયોગ
- 4.6 મૂલ્યાંકનની પ્રવિધિઓ
 - 4.6.1 મૂલ્યાંકનનો અર્થ, મૂલ્યાંકનની વિભાવના
 - 4.6.2 મૂલ્યાંકનની પ્રવિધિઓ અને પ્રશ્નોના પ્રકાર
 - 4.6.3 ઓપન-બૂક એક્ઝામ (Open Book Exam)
- 4.7 એકમનો સારાંશ
- 4.8 સ્વાધ્યાય
- 4.9 સંદર્ભ સૂચિ

4.1 પ્રસ્તાવના :

શિક્ષણ ધ્યેયલક્ષી પ્રક્રિયા છે. અભ્યાસક્રમમાં નિર્ધારિત હેતુઓ કેટલા અંશે સિદ્ધ થઈ શકે તે જાણવાની પ્રક્રિયાને મૂલ્યાંકન કહે છે. જાણીતા શિક્ષણવિદ્ ડૉ. રવીન્દ્ર દવેના શબ્દોમાં, “કેળવણી દ્વારા અધ્યેતાનો જ્ઞાનાત્મક, સર્જનાત્મક, ભાવાત્મક, મૂલ્યાત્મક તેમજ કૌશલ્યાત્મક વિકાસ થવો આવશ્યક છે. આ માટે શિક્ષણ પ્રક્રિયા એવી હોવી જોઈએ કે, અધ્યેતા જે તે ધોરણના આવશ્યક નિર્ધારિત હેતુઓ અને અધ્યયન નિષ્પત્તિઓ (Learning Outcomes) માં નૈપુણ્ય પ્રાપ્ત કરે. આ માટે સમય-સમયે મૂલ્યાંકન કરતા રહેવું જોઈએ.”

આ પ્રકરણમાં સામાજિક વિજ્ઞાનની કેટલીક અધ્યાપન પદ્ધતિઓ જેવી કે- ચર્ચા, સંવાદ, વર્ણનાત્મક, તુલના, અવલોકન, પ્રોજેક્ટ તથા આધાર પદ્ધતિઓની સમજૂતિ આપવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત સામાજિક વિજ્ઞાનમાં માહિતીની સંકલ્પના, તેના સ્ત્રોત અને પુરાવા વિશે છણાવટ કરવામાં આવી છે તેમજ માહિતીની વાસ્તવિકતા અને અભિપ્રાયોનો તફાવત સમજાવવામાં આવ્યો છે. સામાજિક વિજ્ઞાનમાં વિવેચનાત્મક ચિંતનમાં શિક્ષકની ભૂમિકા સમજાવવામાં આવી છે. શિક્ષક દ્વારા વિવેચનાત્મક ચિંતનનો શિક્ષણમાં વિનિયોગ કેવી રીતે કરવો તે અહીં પ્રસ્તુત કરેલ છે. છેલ્લે સામાજિક વિજ્ઞાનમાં મૂલ્યાંકનની વિવિધ પ્રવિધિઓ વિશે ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવવાનો પ્રયાસ કરેલ છે.

4.2 ઉદ્દેશો :

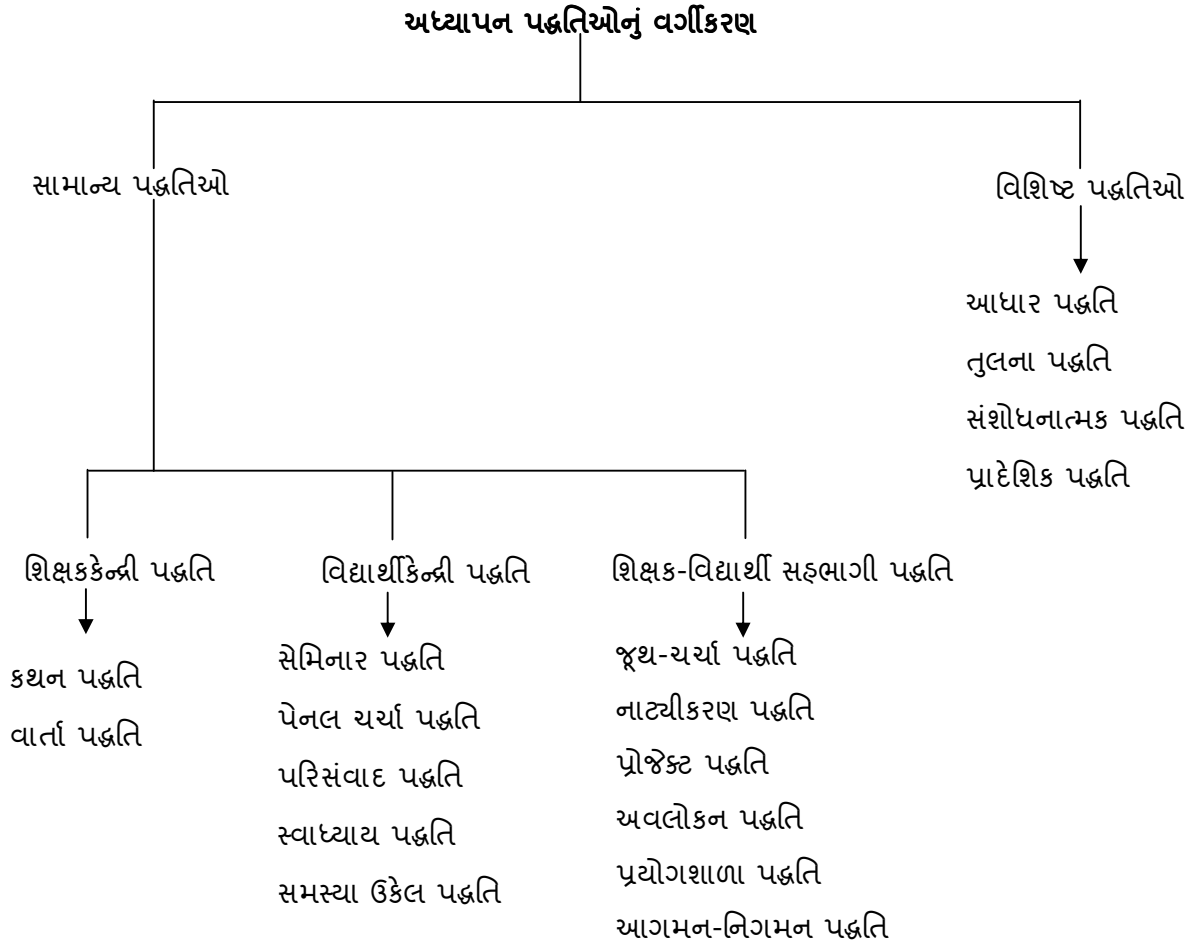
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સામાજિક વિજ્ઞાનની વિવિધ અધ્યાપન પદ્ધતિઓની જાણકારી મેળવી શિક્ષણકાર્યમાં વિનિયોગ કરે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સામાજિક વિજ્ઞાનમાં માહિતીની સંકલ્પના, માહિતીના સ્ત્રોત, પુરાવા વિશેની માહિતી પ્રાપ્ત કરે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ માહિતીની વાસ્તવિકતા અને અભિપ્રાયોનો તફાવત સમજે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ માહિતીમાં પૂર્વગ્રહ અને પક્ષપાતી વલણથી પરિચિત બને.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ વિવેચનાત્મક ચિંતનનો અર્થ જાણી તેમાં શિક્ષકની ભૂમિકાની સમજ પ્રાપ્ત કરે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ શિક્ષણકાર્યમાં વિવેચનાત્મક ચિંતનનો વિનિયોગ કરતાં શીખે.
- પ્રશિક્ષણાર્થીઓ સામાજિક વિજ્ઞાનમાં મૂલ્યાંકનની વિવિધ પ્રવિધિઓની જાણકારી મેળવી તેનો અધ્યાપન કાર્યમાં વિનિયોગ કરતાં શીખે.

4.3 સામાજિક વિજ્ઞાનની અધ્યાપન પદ્ધતિઓ :

રવીન્દ્રનાથ ટાગોર કહે છે, “પ્રકૃતિના વાતાવરણમાં બાળકો જીવન જરૂરિયાતની પૂર્તિને શોધે, પોતાની મુશ્કેલીઓ અને સમસ્યાઓનું સમાધાન સ્વયં મેળવે અને જીવન વિતાવવાને બદલે જીવન જીવતાં શીખે. ત્યાં તેઓ વૃક્ષો, લતાઓ, પુષ્પો સાથે મૈત્રી કરે, આકાશના તારાઓની ગણતરી કરે,

ચંદ્રમાની કળા અને ઋતુ અનુસાર રાત-દિવસના પરિવર્તનોની નોંધ દ્વારા ભૂગોળ અને ખગોળ શીખે. પક્ષીઓ સાથે ગાન કરે, ભમરાઓ સાથે નાચે, નદી-ઝરણાંઓનાં સંગીત સાંભળે અને એ રીતે વિશ્વના અસ્તિત્વ સાથે એકરૂપતાની પરાકાષ્ટા સુધી પહોંચે.” આ રીતે પ્રકૃતિ દ્વારા અપાતું શિક્ષણ બાળકોની ચેતનામાં જડાઈ જાય છે. એ ક્યારેય ભૂલાતું નથી. ટાગોરના મંતવ્ય અનુસાર આ સાચી શિક્ષણ પદ્ધતિ છે.

અહીં, સામાજિક વિજ્ઞાનની કેટલીક અધ્યાપન પદ્ધતિઓની વિગતવાર ચર્ચા કરવામાં આવી છે. જે સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણને ગુણવત્તાસભર બનાવવામાં મદદ કરે છે. શિક્ષકની વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણકાર્યમાં સામેલ કરવાની આવી રીતને ‘અધ્યાપન પદ્ધતિઓ’ કહે છે. નીચેના કોઠા દ્વારા અધ્યાપન પદ્ધતિઓને સમજીએ.

શી શીખવવું ? શા માટે શીખવવું ? અને કઈ રીતે શીખવવું ? આ ત્રણ કેળવણીની પ્રક્રિયાના પાયાના પ્રશ્નો છે. એ પૈકી કઈ રીતે શીખવવું ? (How to teach ?) જે અધ્યાપનની પદ્ધતિનો નિર્દેશ કરે છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષક બનવા માટે વિવિધ અધ્યાપન પદ્ધતિઓનું જ્ઞાન હોવું અત્યંત જરૂરી છે. હવે આપણે અધ્યાપનની મહત્ત્વની પદ્ધતિઓની ઉદાહરણ દ્વારા સમજ મેળવીએ.

4.3.1 સંશોધનાત્મક પદ્ધતિ :

સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય માટે સંશોધનાત્મક પદ્ધતિ એ વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે. આ પદ્ધતિને 'શોધ અધ્યયન અન્વેષણાત્મક પદ્ધતિ' પણ કહે છે. શોધ અધ્યયનનું મહત્ત્વ લંડનના પ્રખ્યાત પ્રોફેસર આર્મસ્ટ્રોંગે પ્રસ્થાપિત કર્યું. આ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓના અનુભવલક્ષી જ્ઞાનને આધાર માનીને શિક્ષકે પ્રયોગાત્મક રીતે આગળ વધવાનું છે અને વિદ્યાર્થીઓને પ્રશ્નો કે મુદ્દા સંદર્ભે કંઈક શોધ કરવા પ્રેરિત કરવાના છે. પ્રવૃત્તિ સંદર્ભે અંતે વિદ્યાર્થી જાતે જ કોઈ પરિણામ સુધી પહોંચે છે. આ રીતે જાતે શોધીને મેળવેલું જ્ઞાન વિદ્યાર્થી આત્મસાત કરી શકે છે. આ પદ્ધતિમાં શિક્ષણના મનોવૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો મુજબ બાળક સમક્ષ કોઈ એવી સમસ્યા રજૂ કરવાની છે કે તેઓ રસ અને ઉત્સાહ સાથે તેને સમજવા અને હલ કરવા માટે પ્રેરિત થાય છે. એક અન્વેષણકાર કે શોધકની જેમ આપેલ મુદ્દા સંદર્ભે વિદ્યાર્થીઓએ ખોજ કરવાની હોય છે. વિદ્યાર્થીને તે માટે વિચારવા, સમજવા, લખવા, વાંચવા અને પ્રશ્ન પૂછવા માટે સ્વતંત્રતા આપવામાં આવે છે.

□ શોધ અધ્યયન પદ્ધતિનાં સોપાનો :

- (i) જાતે કાર્ય કરીને શીખવું : જાતે કાર્ય કરી અનુભવ મેળવવો.
- (ii) ક્રિયાશીલતા : શારીરિક - માનસિક સક્રિય રહેવું.
- (iii) મનોવૈજ્ઞાનિકતા : બાળકની રુચિ, જિજ્ઞાસા, જરૂરિયાત, ઉત્સાહ અને સ્વાભાવિક ક્રિયાને પ્રાધાન્ય આપવામાં આવે છે.

દા.ત. : • પિગ્મીઓ ઝાડ પર ઝૂંપડાં બાંધીને કેમ રહે છે ?

• દરિયા કિનારાની આબોહવા સમ કેમ હોય છે ?

જેવા જિજ્ઞાસાપ્રેરક પ્રશ્ન અને ફૂતુરલપ્રેરક પ્રશ્નોને પ્રોત્સાહન આપવામાં આવે છે.

□ લાભ :

- શિક્ષક પ્રશ્ન પૂછતાં-પૂછતાં ઊંડાણમાં લઈ જાય તેમ-તેમ મુદ્દાનો સમગ્ર સંપૂર્ણ અભ્યાસ વિદ્યાર્થીઓ કરે છે.
- વિદ્યાર્થીઓની તર્કશક્તિનો વિકાસ થાય છે.
- બૌદ્ધિક કુશાલતા વધે છે.
- વિવિધ ઉદાહરણો દ્વારા પ્રશ્નનો જવાબ શોધવાનું સરળ બને છે.
- વિદ્યાર્થીઓની શીખવાની તત્પરતા વધે છે.
- અધ્યેતા જાતે જ્ઞાનનું સર્જન કરવાનો આનંદ, સંતોષ અનુભવે છે. વિષયવસ્તુનો રસાસ્વાદ માણી શકે છે.
- વૈચારિક પ્રક્રિયાના કારણે માનસિક શક્તિ ખીલે છે.
- સ્વ-અધ્યયનની ટેવ વિકસે છે.

4.3.2 પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ :

પ્રથમ વર્ષના પર્યાવરણ અભ્યાસમાં આપણે પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ વિશે શીખ્યા છીએ. જેનો વિગતે અભ્યાસ કરીએ. ઘણીવાર સામાજિક વિજ્ઞાનનો શિક્ષક ખૂબ માહિતી લઈને વર્ગમાં અધ્યાપન કાર્ય કરે છે, છતાં સફળ થતો નથી. એવું કેમ બનતું હશે ? વર્ગમાં જઈને વિષયવસ્તુનું પોટલું ગમે તેમ છોડી નાખવાથી શિક્ષણ થઈ જતું નથી. વિષયવસ્તુ કઈ રીતે બાળકો સુધી પહોંચાડાય છે તે પર તેની સફળતાનો આધાર છે.

□ અર્થ :

- સામાજિક વિજ્ઞાનનો શિક્ષક એ તો દેશનું રાષ્ટ્રીય ચારિત્ર્ય ઘડનાર ઇજનેર છે. જે શ્રમ, બુદ્ધિ અને હૃદય એ ત્રણેયનો સમન્વય કરી શકે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ આ વિચારને સાર્થક બનાવે છે.
- “પ્રોજેક્ટ એ કુદરતી વાતાવરણમાં થતું સમસ્યા ઉકેલ શોધવાનું એક કાર્ય છે.” - સ્ટીવન્સન
- “શાળામાં આયાત થયેલો વાસ્તવિક જીવન પ્રકૃતિનો એક નાનકડો અંશ એટલે પ્રોજેક્ટ” - બેલાઈ
- જ્યારે બાળકને કોઈ સમસ્યા મહત્ત્વની અને જરૂરી લાગે છે ત્યારે, તે તેને સિદ્ધિ કરવા કે ઉકેલવા માટે મુક્ત અને નૈસર્ગિક વાતાવરણમાં સ્વ-પ્રયત્ને કાર્ય કરી એ સમસ્યાને પૂર્ણ કરે છે, ત્યારે એ પ્રોજેક્ટ બને છે.
- પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ 6 (છ) સિદ્ધાંતો પર આધારિત છે. હેતુનો સિદ્ધાંત, ક્રિયાશીલતાનો સિદ્ધાંત, વાસ્તવિકતાનો સિદ્ધાંત, સ્વતંત્રતાનો સિદ્ધાંત, અનુભવનો સિદ્ધાંત, ઉપયોગિતાનો સિદ્ધાંત. આ ઉપરાંત પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિને નિર્દેશિત સોપાનોમાં વહેંચવામાં આવે છે :
 - (i) યોગ્ય પરિસ્થિતિનું નિર્માણ (ii) પ્રોજેક્ટ પસંદગી (iii) આયોજન (iv) અમલ (v) જૂથ અહેવાલની રજૂઆત (vi) મૂલ્યાંકન યોજના

□ ઉદ્દેશ :

- વિદ્યાર્થીઓ કોઈપણ એક સમસ્યા કે વિષયવસ્તુના મુદ્દાની અથવા સમગ્ર એકમની સ્વ-પ્રયત્ન દ્વારા માહિતી મેળવે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં સર્જનાત્મકતાનો વિકાસ થાય.
- વિદ્યાર્થી લોકશાહીયુક્ત જીવન જીવવાનું વલણ કેળવે.
- શૈક્ષણિક સાધન સામગ્રી તથા સંદર્ભોનો મહત્તમ ઉપયોગ કરે.
- આત્મવિશ્વાસ વધે.

□ મહત્ત્વ :

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનું મહત્ત્વ ઘણું છે. આ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીને વ્યક્તિગત રીતે કંઈક કરવાની, શિક્ષણ મેળવવાની તક મળે છે. તેની સ્વ-અધ્યયન કરવાની ટેવનો વિકાસ થાય છે. વિદ્યાર્થીએ મેળવેલી માહિતી મૌખિક, લેખિત કે કઈ રીતે રજૂ કરવી જેથી સુરુચિવાળી બને અને અન્યને ભોગ્ય બને તેની તાલીમ મળે છે. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં વિદ્યાર્થીઓ અરસ-પરસ સહકારથી જૂથ કાર્યમાં ભાગ લે છે, જેથી પરસ્પર એકતા જેવાં પાયાનાં મૂલ્યોનો વિકાસ થાય છે.

□ પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનો નમૂનો :

- ધોરણ : 8
- વિષય : સામાજિક વિજ્ઞાન
- એકમ : પર્યાવરણીય પ્રદૂષણ
- સમય : 4/5 તાસ
- પ્રોજેક્ટ સંદર્ભે વિદ્યાર્થીઓનાં જૂથની રચના કરવી. પ્રસ્તુત પ્રોજેક્ટ માટે 6 (છ) જૂથ રચવાં. દરેક જૂથ માટે એક નવા નેતા અને એક રીપોર્ટર પસંદ કરવા. આ પસંદગી લોકશાહી ઢબે કરવી જોઈએ. પ્રત્યેક જૂથમાં નેતા અને રીપોર્ટર સહિત 6 સભ્યો રાખવા.
- દરેક જૂથને નીચેની દર્શાવ્યા પ્રમાણેની પ્રવૃત્તિ કે કાર્યોની વહેંચણી કરવી.

જૂથ - 1 : સમગ્ર એકમનું સંદર્ભ સાહિત્ય એકત્ર કરવું.

જૂથ - 2 : પ્રદૂષણ એ વૈશ્વિક સમસ્યા છે, તે સ્પષ્ટ કરવું. પ્રદૂષણના પ્રકારો, પ્રદૂષણના વિવિધ પ્રકારોના આધારે ફોટોગ્રાફ, સમાચાર એકઠા કરવા. ચાર્ટસ તૈયાર કરવા.

જૂથ - 3 : પ્રદૂષણની સજીવ સૃષ્ટિ પર થતી અસરો અને તેનાથી ફેલાતા રોગો અંગે માહિતી એકઠી કરવી, સંવાદ તૈયાર કરવા, સૂત્રો, વાક્યો, શેરી નાટકો, કાવ્યો, ચિત્રો તૈયાર કરવાં અને તેના વિશે ચર્ચા કરવી.

જૂથ - 4 : પ્રદૂષણ અટકાવવાના ઉપાયો, નાગરિક ધર્મ અંગેનું સંદર્ભ સાહિત્ય, ટી.વી., રેડિયો પરના વાર્તાલાપો, સામયિકોમાં રજૂ થતા લેખો, ટી.વી. જાહેરાતો વગેરેને આધારે યાદી તૈયાર કરવી.

જૂથ - 5 : નાટ્યીકરણ જેમ કે, ભવાઈ, સંવાદ, વાર્તાભિનય, શેરી નાટકો જેવાં કે, ‘વૃક્ષો મારાં મિત્રો’, ‘જંગલમાં મંગલ’, ‘જળ એ જ જીવન’ વગેરે તૈયાર કરવાં.

જૂથ - 6 : પ્રદૂષણને અટકાવવાના ઉપાયો ભીંતપત્રો પર લખવા, ચોંટાડવા, જેમ કે, નદીમાં ફેલાતા પ્રદૂષણને અટકાવીએ, લોકમાતા તરીકે નદીને સ્વચ્છ રાખીએ.

□ મર્યાદાઓ :

પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિમાં મર્યાદાઓ પણ રહેલી છે. જેમ કે, બધા જ વિદ્યાર્થીઓ જૂથકાર્યમાં સક્રિય બની શકતા નથી. આ પદ્ધતિ પ્રવૃત્તિકેન્દ્રી હોવાથી એમાં વિવિધ સાધન સામગ્રીની આવશ્યકતા રહે છે, જે દરેક સ્થળે યોગ્ય રીતે પ્રાપ્ત થાય તે શક્ય નથી. આ પદ્ધતિના ઉપયોગથી શાળાના સમયપત્રકમાં અવ્યવસ્થિતતા આવે છે. જ્ઞાન ખ્યાલાત્મક સ્તર સુધી પહોંચતું નથી. આ પદ્ધતિમાં પ્રત્યક્ષ અનુભવ પર જ ઝોક અપાય છે. આથી વિદ્યાર્થીઓ મૂર્ત વસ્તુઓથી ટેવાઈ જાય છે.

4.3.3 વર્ણનાત્મક પદ્ધતિ :

□ અર્થ :

અંગ્રેજી શબ્દ Narration નો અર્થ થાય છે - વિગતવાર હકીકત કહેવી, કથન, બયાન કે કમબદ્ધ વર્ણન. આ પદ્ધતિ શિક્ષકકેન્દ્રી છે. જેમાં શિક્ષકે બોલવાનું હોય છે અને વિદ્યાર્થીઓએ શ્રવણ કરવાનું હોય છે. આ પદ્ધતિમાં વર્ણન રોચક અને હૃદયસ્પર્શી હોય તે અનિવાર્ય છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણ દરમિયાન વર્ણન પદ્ધતિ દ્વારા શિક્ષક અસરકારક રસપ્રદ શૈલીમાં વર્ણન કરે તો વિદ્યાર્થીઓમાં રસ ઉત્પન્ન કરી શકાય છે.

"A well prepared and a well delivered Lecture can make interesting teaching." - s.k. kochhar

□ ઉદ્દેશ :

- વિદ્યાર્થીઓ મહાપુરુષોના મહત્ત્વ તેમજ ચારિત્ર્યને સમજે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં અસરકારક રીતે વર્ણન દ્વારા સમજ કેળવાય. આથી તેઓમાં દેશદાઝ, રાષ્ટ્રપ્રેમ, ત્યાગ જેવાં મૂલ્યો જગાડી શકાય.
- વિદ્યાર્થીઓની ગ્રહણ શક્તિ વધે.
- વિદ્યાર્થીની વિચાર શક્તિને ઉત્તેજીત કરી શકાય.

□ મહત્ત્વ :

ઐતિહાસિક વ્યક્તિનું વ્યક્તિચિત્ર ઉપસાવવાનું હોય, પાત્રાલેખન કરવું હોય, એકાંકી કરવાની હોય, કોઈ પ્રસંગ કે ઘટનાને હૂબહૂ રજૂ કરવાની હોય, કોઈ વ્યક્તિના આંતરભાવને રજૂ કરવાનું હોય, લડાઈ કે યુદ્ધનું વર્ણન કરવું હોય, પાત્રનું મનોમંથન રજૂ કરવાનું હોય ત્યાં વર્ણન પદ્ધતિ ઘણી સફળ બની રહે છે. આ પદ્ધતિ દ્વારા વિષયવસ્તુના સંદર્ભમાં એક પછી એક એમ ઘણા વિચારો વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરી શકાય છે. વર્ણન વિદ્યાર્થીઓમાં ઉમદા અભિવ્યક્તિની ટેવ વિકસાવે છે. તો બીજી તરફ શિક્ષક ઉત્તમ વક્તા બની શકે છે. પ્રાથમિક કક્ષાના વિદ્યાર્થીઓ માટે મનગમતી પદ્ધતિ છે. આયોજનપૂર્વક રજૂ થયેલું વર્ણન વિષયવસ્તુને રસપ્રદ બનાવી શકે છે.

□ નમૂનો :

ધોરણ : 7 મા 'મુઘલ સામ્રાજ્યની સ્થાપના અને વિસ્તરણ' એકમનું આ પદ્ધતિ દ્વારા અધ્યયન કરાવી શકાય છે. મુઘલ શાસનની સમજ, તેની ઘટનાઓ, બાબર, હુમાયુ, શેરશાહ અને અકબરના વ્યક્તિત્વના ખ્યાલો તથા મુઘલોનો અન્ય શાસકો સાથેનો સંબંધ, ગાદી વારસા માટેની પરંપરા વગેરે જેવા મુદ્દાઓ અસરકારક વર્ણનથી રજૂ કરીએ તો સામાજિક વિજ્ઞાનના વિષયને રસપ્રદ બનાવી શકાય છે. વર્ણન દ્વારા વિષયવસ્તુના ઘણા ચિંતનાત્મક મુદ્દા જેવા કે, મોઘલ સામ્રાજ્યના સંદર્ભે ભારતની રાજનૈતિક બાબતોની તુલના વર્ગ સમક્ષ રજૂ કરવાની તક મળી શકે છે. પરિણામે સામાજિક સંદર્ભે આવેલાં પરિવર્તનો અને તેની આગામી અસરો પરત્વે વિદ્યાર્થીને વિચાર કરતો કરી શકાય છે.

ભારતની કુદરતી સંપત્તિનું અસરકારક વર્ણન કરી શકાય છે અને તેના દ્વારા કુદરતી સંપત્તિનું થઈ રહેલું નુકસાનનું વર્ણન બતાવવું જોઈએ. જેથી આ પદ્ધતિ દ્વારા વિદ્યાર્થીઓમાં જાગૃતિ લાવી કુદરતી સંપત્તિની જાળવણી વિષયક મૂલ્યો કેળવવાની શિક્ષકને ઉત્તમ તક મળે છે. જો કે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે શિક્ષકે માત્ર પાઠ્યપુસ્તકોનો આધાર લેવાને બદલે સંદર્ભ પુસ્તકોનું પણ વાચન કરવું.

વર્ણન પદ્ધતિમાં બનાવોની યથાર્થતા, વિશ્વસનીયતા, સાતત્ય અને ક્રમબદ્ધતા જળવાય એ રીતે વર્ણન કરવાથી અસરકારકતા વધે છે. તેમજ વર્ણનના અંતે પ્રશ્નોત્તર માટે સમયનું આયોજન કરવું પડે છે. શિક્ષકે વિવિધ ઉદાહરણો દ્વારા વિષયવસ્તુના કઠીન મુદ્દાઓનું સ્પષ્ટીકરણ કરવું.

□ મર્યાદાઓ :

- આ પદ્ધતિ શિક્ષકકેન્દ્રી હોવાથી વિદ્યાર્થી નિષ્ક્રિય રહે છે.
- કંટાળાજનક વર્ણન વિદ્યાર્થીમાં શિક્ષક પ્રત્યે અણગમો પેદા કરે છે. તેનાથી શિક્ષણ પરસ્ત્વે અરુચિ ઉત્પન્ન થાય છે.
- શિક્ષક - વિદ્યાર્થીની આંતરક્રિયાને અવકાશ મળતો નથી.
- યોગ્ય આયોજનના અભાવે વિષયાંતર થવાની શક્યતા વધે છે.
- અધ્યેતાના વૈયક્તિક તફાવતો સંતોષાતા નથી.

4.3.4 તુલના પદ્ધતિ :

□ અર્થ :

- તુલનાત્મક શબ્દનો અર્થ છે- “જેની તુલના કરવામાં આવે છે તે અથવા જેની સાથે તુલના કરવામાં આવે છે તે.”
- અંગ્રેજીમાં પ્રયોજાતો 'Comparative' શબ્દ મૂળ લેટિન શબ્દ 'Comparativus' માંથી ઉતરી આવ્યો છે. લેટિન ભાષામાં પ્રયોજાતો 'Comparativus' શબ્દ 'તુલનાત્મક' વિશેષણ પદ તરીકે જ પ્રયોજાય છે.
- તુલના પદ્ધતિ એ વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે. જેમાં બે એકમની તુલના કરવામાં આવે છે. એટલે કે વિષયવસ્તુના મુદ્દાને આધારે એકબીજા સાથે તુલના કરી તફાવત અને સામ્યતાનાં તારણોનું મૂલ્યાંકન કરવામાં આવે છે. એ રીતે શિક્ષક વિદ્યાર્થીને બે મુદ્દા એક સાથે સમજાવી, બંનેની તુલના કરી, તેની સમાનતા ભિન્નતાઓનો પણ ખ્યાલ આપે છે. આ પદ્ધતિ દ્વારા અધ્યાપન કાર્ય કરવામાં સાહિત્યનો પૂરતો ઉપયોગ કરવામાં આવે તે ખૂબ જરૂરી છે. જેથી તે મુદ્દાની ઊંડાણથી ચર્ચા કરી તુલના કરવામાં આવે તો મુદ્દાને વધારે સારો ન્યાય મળી શકે છે.

□ ઉદ્દેશ :

- હકીકતો તારવે.
- બની ગયેલી ઘટનાઓનો ઝીણવટભર્યો અભ્યાસ કરીને જવાબદાર પરિબળો તારવી શકાય.
- વિષયવસ્તુના અનુસંધાને સમસ્યા ઉકેલ તરફ જઈ શકાય.
- તુલના પદ્ધતિ દ્વારા અન્ય સંદર્ભો વાંચવાની રુચિ પેદા થાય.

□ મહત્ત્વ :

આજના આધુનિક જીવનમાં ખાસ કરીને વિજ્ઞાન તથા ટેકનોલોજીના વિકાસના કારણે મનુષ્ય જીવન ધરમૂળથી બદલવા માંડ્યું છે ત્યારે એક કરતાં વધુ સાહિત્ય કે શાસ્ત્રોની તુલના કરવી જરૂરી છે.

- પ્રાયોગિક પદ્ધતિનો ઉપયોગ શક્ય ન થાય ત્યારે આ પદ્ધતિ ઉપયોગી થઈ પડે છે.
- જટિલ સામાજિક સમસ્યાઓ કે જેનો યોગ્ય અભ્યાસ માત્ર સ્વભાવિક પરિસ્થિતિમાં શક્ય હોય ત્યારે આ પદ્ધતિ વિશેષ ઉપયોગી છે.
- સામાજિક સમસ્યાઓ માટે આ પદ્ધતિ સૌથી વધુ ઉપયોગી છે.
- વિદ્યાર્થીઓમાં જ્ઞાન વધે છે.

દા.ત. 'કુદરતી આપત્તિ' માં પૂર આવવું. જેમાં પૂરનાં કારણોની વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી તુલના કરી કારણો અને ત્યારબાદ તારણો તારવવામાં આવે છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓ પૂર આવવાની ઘટનાનાં યોગ્ય કારણોથી પરિચિત થશે અને ત્યારબાદ શિક્ષકે તે તારણોના આધારે તેના ઉપાયોની ચર્ચા કરવી.

□ મર્યાદાઓ :

- કોઈ એક સમયે એક ઘટના અમુક કારણોથી ઉદ્ભવતી હોય અને બીજી વખતે તે જ ઘટના અન્ય કારણોથી ઉદ્ભવતી હોય તેવું તુલનાત્મક અધ્યયનમાં બની શકે છે.
- ઘટનાઓ ઉદ્ભવવા પાછળનું જવાબદાર ગણાતું પરિબળ ચોકસાઈથી નક્કી કરવું મુશ્કેલ છે.
- આ પદ્ધતિમાં પ્રાપ્ત પરિણામો મર્યાદિત નમૂના પર આધારિત હોય છે.

4.3.5 અવલોકન પદ્ધતિ :

□ અર્થ :

સામાજિક વિજ્ઞાનમાં અવલોકન દ્વારા અધ્યયન કરાવવું તે વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી પદ્ધતિ છે. જેમાં વિદ્યાર્થીની સૂઝશક્તિ ખીલે છે. જિજ્ઞાસા સંતોષવાની, કંઈક નવું જાણવાની અને ચોક્કસ નક્કર તથ્યો તારવવાની આ ઉત્તમ પદ્ધતિ છે.

અંગ્રેજીમાં to see (જોવું) અને to observe (અવલોકન કરવું) એ બે ક્રિયાપદો છે.

to see કોઈ વસ્તુને, વ્યક્તિને જોવું એટલે કે તેની બાહ્ય અને શારીરિક બાબતોને જોવી. જ્યારે to observe શારીરિક કે બાહ્ય બાબતો ઉપરાંત આંતરિક બાબતો સાથે સંકળાયેલ વર્તનનો પણ અભ્યાસ કરવો એવો અર્થ થાય છે.

“અવલોકન આંખો દ્વારા વિચારપૂર્વક થયેલ અધ્યયન પદ્ધતિના રૂપમાં ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. તેનાથી સામૂહિક વ્યવહાર તથા સામાજિક સમસ્યાઓની સાથે-સાથે સમગ્રતાનું નિર્માણ કરનાર તમામ અલગ-અલગ એકમોનું અધ્યયન થઈ શકે છે.” - પી.વી. યંગ

□ ઉદ્દેશ :

- વિદ્યાર્થીમાં સ્વ-અધ્યયનની ટેવ વિકસે.
- આસપાસના જગતને જોવા જાણવાની સમજ વિકસે.
- પોતાના સ્વતંત્ર વિચારોને અભિવ્યક્તિની તક મળે.
- આત્મવિશ્વાસ અને જવાબદારીનું ભાન કરાવી શકાય.
- વિદ્યાર્થી વાતાવરણ સાથે પ્રત્યક્ષ સંપર્કમાં રહીને શીખે.

□ મહત્ત્વ :

અવલોકન પદ્ધતિમાં સૌથી મહત્ત્વની બાબત એ છે કે, આ પદ્ધતિ પ્રત્યક્ષ અનુભવ મેળવીને જ્ઞાનપ્રાપ્તિ તરફ લઇ જતી પ્રક્રિયા છે. આ પદ્ધતિ દ્વારા અભ્યાસ હેઠળનાં પાત્રો વ્યક્તિગત રીતે અથવા જૂથમાં રહી તટસ્થતાપૂર્વક પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરે છે. વિદ્યાર્થી ઘટનાનું પ્રત્યક્ષ અવલોકન કરી તારણો પર આવે છે, જેથી માન્યતાઓને અવકાશ રહેતો નથી. વિદ્યાર્થીની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ સંતોષાય છે. પોતાની ઇન્દ્રિયોના ઉપયોગ દ્વારા પોતાના વ્યક્તિત્ત્વમાં રહેલી તમામ શક્તિને તે કામે લગાડી શકે છે. જેટલું અવલોકન સૂક્ષ્મ તેટલી આ પદ્ધતિ વધુ સફળ બને છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને એકમના મુદ્દાની સામાન્ય સમજ આપી વિદ્યાર્થીને જાતે સક્રિય બનવા તરફ પ્રેરણા પૂરી પાડે છે.

□ નમૂનો :

સામાજિક વિજ્ઞાનના એવા એકમો જે સમાજ સાથે સંકળાયેલા છે, તેવા એકમોનું આ પદ્ધતિ દ્વારા અવલોકન કરી અધ્યયન કરાવી શકાય છે. ઉદાહરણ તરીકે ધોરણ-6ના 'સ્થાનિક સરકાર' (ગ્રામીણ) ના એકમમાં ગામમાં ભરાતી ગ્રામસભા, તેનાં કાર્યો અને કાર્યપ્રણાલીનું અવલોકન કરાવવું. અવલોકન દ્વારા માહિતીની નોંધ કરવામાં આવે અને જૂથમાં અથવા વ્યક્તિગત રીતે તેનો અહેવાલ તૈયાર કરવો. આ રીતે પોતાની ઇન્દ્રિયો દ્વારા મેળવેલ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન ચિરંજીવ બની રહે છે તથા ગોખણપટ્ટીની મર્યાદામાંથી વિદ્યાર્થીને બહાર લાવી શકાય છે. સમજ શક્તિને વિકસાવવાનો પૂરો અવકાશ આ પદ્ધતિ દ્વારા મળે છે.

□ મર્યાદાઓ :

- આ પદ્ધતિમાં જો અવલોકનકાર પાસે ખંત, નિષ્ઠા અને ધીરજના ગુણોનો અભાવ હોય તો આ પદ્ધતિ નિષ્ફળ નિવડે છે.
- અવલોકનમાં વ્યક્તિગત અભિપ્રાયોને વધુ અવકાશ રહેતો હોવાથી ક્યારેક તટસ્થતા જોખમાય તેવું બની શકે છે.
- અવલોકનકાર દરેક મુદ્દાને આવરી લઇ તેની વ્યવસ્થિત નોંધ ન રાખે તો એકમના વિષયવસ્તુના મુદ્દાને પૂરતો ન્યાય મળતો નથી.

4.3.6 ચર્ચા પદ્ધતિ :

□ અર્થ :

“કોઈ એક પ્રશ્ન, સમસ્યા કે મુદ્દાને વિવિધ દષ્ટિકોણથી વિચારવો, તપાસવો કે તેનું વિશ્લેષણ કરવું તે ચર્ચા કહેવાય. જ્યારે આ ચર્ચા વિદ્યાર્થીના એક અથવા એકથી વધુ જૂથ દ્વારા કરવામાં આવે ત્યારે તે જૂથ ચર્ચાનું સ્વરૂપ પકડે.” - વેડસર

આ પદ્ધતિ વિદ્યાર્થી શિક્ષક સહભાગી અને સમૂહગત છે. આ પદ્ધતિ સિક્કાંતને અનુસરે છે. શિક્ષક ચર્ચા માટેની આછી-પાતળી રૂપરેખા રજૂ કરી, ભૂમિકા બાંધી આપે છે. ત્યારબાદ તરત જ વિદ્યાર્થીઓને જે તે સમસ્યા કે વિષયવસ્તુના મુદ્દાની ચર્ચા તરફ દોરી જાય છે. શિક્ષક ચર્ચા પદ્ધતિના મુખ્ય સંચાલક છે. તે સમગ્ર જૂથને કે જૂથના દરેક સભ્યને તેમની શક્તિ મુજબ ચર્ચામાં સામેલગીરી વધારવાની મહત્ત્વપૂર્ણ કામગીરી બજાવે છે. તેથી વર્ગમાં તમામ વિદ્યાર્થીઓ સક્રિય બને છે.

□ ઉદ્દેશ :

- વિદ્યાર્થીની સક્રિયતા વધે.
- દરેક વિદ્યાર્થીની સામેલગીરી થાય.
- વિષયવસ્તુનાં ભિન્ન-ભિન્ન પાસાંઓની માહિતી મેળવે.
- પોતાના વિચારોની અભિવ્યક્તિ કરે.
- સ્વ-અધ્યયન અને સામૂહિક કાર્ય કરવાની ટેવ વિકસે.

□ મહત્ત્વ :

આ પદ્ધતિથી એકમનું વધુ ઊંડાણપૂર્વક અને તલસ્પર્શી અધ્યયન થઈ શકે. વિદ્યાર્થીને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાની તક મળે છે તથા તે પરસ્પરના સહકારથી વિચારોનું આદાન-પ્રદાન કરે છે. સંદર્ભ સાહિત્યના ઉપયોગથી ચર્ચાના વિષયને રસપ્રદ અને અસરકારક બનાવે છે. વિદ્યાર્થીમાં આત્મવિશ્વાસ વધે છે. અન્યના વિચારોને સહિષ્ણુતાપૂર્વક સાંભળવાની, વિચારોનો આદર કરવાની અને તેનાથી અલગ મત રજૂ કરવાની ટેવ વિકસે છે. ઉત્તમ નાગરિકના ગુણો આપણી લોકશાહીને મજબૂત બનાવે છે. ચર્ચા પદ્ધતિના કારણે વિદ્યાર્થીઓમાં વાચન અભિમુખતા વિકસે છે. વિદ્યાર્થીઓ સંદર્ભ સાહિત્ય, સામયિકો, વર્તમાનપત્રોનું વાચન કરતા થાય છે.

□ સીપાન :

જૂથ ચર્ચામાં સમગ્ર વર્ગને સમસ્યાના મુદ્દાની જરૂરિયાત પ્રમાણે જૂથોમાં વહેંચવામાં આવે છે. દરેક જૂથમાં લગભગ 6 થી 8 જેટલા સભ્યો રાખી શકાય. દરેક જૂથમાં એક જૂથનેતા નક્કી કરવા. જે વિષયાંતર ન થાય તેનું ધ્યાન રાખે. એક અહેવાલ લખવા માટે નીમવા. શિક્ષક સમયને ધ્યાનમાં રાખીને સમગ્ર એકમનો સંક્ષિપ્તમાં ખ્યાલ આપે અને દરેક જૂથને ચર્ચા માટે એકમના મુદ્દાઓ સોંપે. આમ, એક મુખ્ય એકમના વિવિધ પેટા એકમોનું અધ્યયન એક સાથે વિવિધ જૂથો દ્વારા અસરકારક રીતે કરી શકાય છે.

□ નમૂનો :

- એકમ : 'ભારતની સમસ્યા અને ઉપાયો', ધોરણ : 8
- સૌ પ્રથમ જૂથચર્ચા માટે વર્ગમાં વાતાવરણ સર્જવું. ત્યારબાદ શિક્ષકે જૂથની રચના કરવી. શિક્ષક જૂથ રચના બાદ એકમના પેટા મુદ્દાઓની ચર્ચા માટે સોંપણી કરે છે.

જૂથ - 1 : ભારતની સમસ્યાનું સ્વરૂપ

જૂથ - 2 : આંતરિક સમસ્યાઓ

જૂથ - 3 : પ્રાદેશિક સમસ્યાઓ

જૂથ - 4 : સીમાવર્તી સમસ્યાઓ

જૂથ - 5 : કુદરતી સમસ્યાઓ

- જૂથ - 2 ભારતની આંતરિક સમસ્યાઓના મુદ્દામાં સમાવિષ્ટ બાબતો :

- વસ્તી વધારો
- બેકારી, શહેરીકરણ
- નિરક્ષરતા
- સાંપ્રદાયિકતા
- મોંઘવારી
- ભ્રષ્ટાચાર
- ગરીબી
- આતંકવાદ

- જૂથ - 1 એક મુદ્દાની ચર્ચા કરે તો જૂથ - 2 બીજા મુદ્દાની ચર્ચા કરે છે. ચર્ચાનું વિષયાંતર ન થાય તેનું ખાસ ધ્યાન રાખવું જરૂરી છે. જૂથ-રિપોર્ટર સર્વસંમત મુદ્દાઓની નોંધ કરે અને અહેવાલ તૈયાર કરે. બધાં જૂથોનો અહેવાલ સમગ્ર વર્ગ સમક્ષ રજૂ થાય અને તેની ચર્ચા વિચારણા થાય. માહિતીનું સંકલન કરી ચર્ચાનું સમાપન કરવું.

□ મર્યાદાઓ :

- વર્ગમાં બધા જ વિદ્યાર્થીઓ સક્રિય હોતા નથી.
- સંદર્ભ સાહિત્યનો અભાવ અથવા ઉપયોગ ન કર્યો હોય તો ચર્ચા ઉપરછલ્લી નીરસ બની રહે છે.
- કેટલીકવાર જૂથની રચના અને મુદ્દાની સમજના આયોજનમાં કચાશ હોય તો આ પદ્ધતિ નિરર્થક બની રહે છે. ઘણીવાર વિષયાંતર થવાની શક્યતા રહે છે.

4.3.7 સંવાદ પદ્ધતિ (સિમ્પોઝિયમ) :

□ અર્થ :

- “એક જ વિષયવસ્તુના મુદ્દાનાં જુદાં-જુદાં પાસાંઓ ઉપર પરિસંવાદમાં ભાગ લેનાર સભ્યો પોતાનું જ્ઞાન, વિચારો અને સમજ વિશે વર્ગ સમક્ષ રજૂઆત કરે છે.”

- પરિસંવાદ એ વિદ્યાર્થીકેન્દ્રી પદ્ધતિ છે. જેમાં સંવાદમાં ભાગ લેનારના વિચારો, જ્ઞાન અને સમજ પ્રતિબિંબિત થાય છે. ઇતિહાસના કોઈ એક જ મુદ્દાને કોઈપણ ઐતિહાસિક ઘટનાને વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી મૂલવવાની આ શ્રેષ્ઠ પદ્ધતિ છે. સામાન્યતઃ નાના મોટા ગમે તેટલી સંખ્યા ધરાવતા વર્ગમાં યોજી શકાય છે. આમ છતાં સહ-સંવાદમાં ભાગ લેનાર વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા ત્રણથી પાંચ સભ્યોની જ હોય છે. બધા જ સભ્યોની ચર્ચા બાદ અધ્યક્ષ અંતે સમાલોચના કરે છે.

□ **ઉદ્દેશ :**

- વિદ્યાર્થીઓની સક્રિયતા વધે.
- નેતૃત્વ ખિલવવાની તક મળે.
- વિષયવસ્તુના મુદ્દા અસરકારક રીતે સમજી શકાય.

□ **મહત્ત્વ :**

આ પદ્ધતિ દ્વારા સભામાં વક્તવ્ય આપવાની તાલીમ મળે છે. નેતૃત્વ ખિલવવાની તક મળે છે, વિદ્યાર્થીઓને સભામાં બોલવા માટેની તૈયારી કરવાની હોય છે. તેથી વિશેષ વાચન-અધ્યયન કરવા તરફ પ્રેરે છે. આ લોકશાહી પદ્ધતિ છે. સભ્ય અને વક્તાઓને વિચારોની ક્રમબદ્ધ રજૂઆતની તાલીમ મળે છે. વિવેકપૂર્ણ રીતે વિચારોને રજૂ કરવાનું શિક્ષણ મળે છે.

□ **નમૂનો :**

- ❖ **એકમ :** અંગ્રેજ શાસનની ભારત પર અસર
- આ માટે શિક્ષક સર્વ પ્રથમ વર્ગમાં એકમની વાત કરશે. આ એકમ સંવાદ દ્વારા શીખવવામાં આવશે તેમ પણ કહેશે.
- ત્યારબાદ એકમને ત્રણ મુખ્ય વિભાગોમાં વિભક્ત કરશે. (1) કારણો (2) બનાવો અને (3) પરિણામો
- વર્ગમાંથી ત્રણ તેજસ્વી વિદ્યાર્થીને એક એક મુદ્દો આપશે અને તે અંગે તૈયાર થવાનું કહેશે. તેમને તૈયારી માટે જરૂરી સંદર્ભ પુસ્તકો અપાશે.
- શિક્ષક અધ્યક્ષ સ્થાન લેવાનું નક્કી કરશે.
- આખો વર્ગ શ્રોતા તરીકે સાંભળશે, કાર્યની વ્યૂહરચના નક્કી થશે.
- ત્યારબાદ નક્કી કરેલા દિવસે કા.પા. પર સંવાદના મથાળા નીચે એકમનું નામ, અધ્યક્ષ, સભ્યોનાં નામ અને બોલવાના મુદ્દાઓનો નિર્દેશ થશે.
- શિક્ષક અધ્યક્ષ સ્થાન લેશે, સભ્યો અધ્યક્ષની બાજુમાં સ્થાન લેશે.
- ત્યારબાદ એકમના આપેલ મુદ્દા ઉપર સંવાદની શરૂઆત કરવામાં આવશે. તેમાં તેનાં કારણો, બનાવો અને પરિણામો સંદર્ભે ચર્ચા કરી પ્રશ્નોત્તર કરવામાં આવશે.
- સમગ્ર સંવાદને અંતે શિક્ષક સમાલોચના કરી જરૂરી મુદ્દાની કા.પા. પર નોંધ કરશે.

□ મર્્યાદાઓ :

- સંવાદ પદ્ધતિમાં ભાગ લેનાર વિદ્યાર્થી સિવાયના વિદ્યાર્થીઓ નિષ્ક્રિય હોય છે.
- વિદ્યાર્થીની રજૂઆત છીછરી બની જવા સંભવ છે.
- નીરસ રજૂઆતને પરિણામે કંટાળો આવે છે.
- સંવાદ પછીની પ્રશ્નોત્તર અસરકારક ન બને તો હેતુ માર્યો જાય છે.
- સાધન સામગ્રી અને સંદર્ભ પુસ્તકો પૂરતા પ્રમાણમાં ન મળે તો પણ સંવાદ જામે નહીં એમ બની શકે છે.

4.3.8 આધાર પદ્ધતિ :

સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય માટે આધાર પદ્ધતિ એ શિક્ષણની વિશિષ્ટ પદ્ધતિ છે.

ઇતિહાસ શિક્ષણમાં સાચી પ્રમાણભૂત માહિતીની જરૂર પડે છે. આ માહિતી એવા સમયની હોય છે કે જેને વર્ષો વીતી ગયાં હોય. ઇતિહાસ જાણવા ભૂતકાળ વિશેની બની ગયેલી ઘટનાઓની શુદ્ધ, સાચી અને સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવી અનિવાર્ય છે. આ ભૂતકાળના ઇતિહાસની પ્રમાણભૂત માહિતી મેળવવા માટે કેટલાક આધાર મેળવવા જરૂરી બને છે.

ઇતિહાસનું લેખન વિદ્વાનો (ઇતિહાસકારો) પ્રમાણભૂત ઐતિહાસિક સાધન સામગ્રીના આધારે કરે છે. આ સાધન સામગ્રી (અસલ ખતપત્રો, દસ્તાવેજો)ના આધારે ઇતિહાસ લખાય છે. લેખક પોતે ભૂતકાળમાં જઈ શકતો નથી પણ જેમણે તે સમયના બનાવો જોયા હોય, અનુભવ્યા હોય તેઓની નોંધ મળી આવેલી હોય તેના પર લેખક આધાર રાખતા હોય છે. તેમાં માન્યતા કે ઇર્ષા, પક્ષપાત વગેરે માનવ સહજ નબળાઇઓનું અસ્તિત્વ સંભવત માનીને જ તે ઐતિહાસિક સામગ્રીનું પરીક્ષણ કરી નિર્ણયો બાંધી, મૂળ આધારોને આધારે ઇતિહાસ લખવો પડે છે.

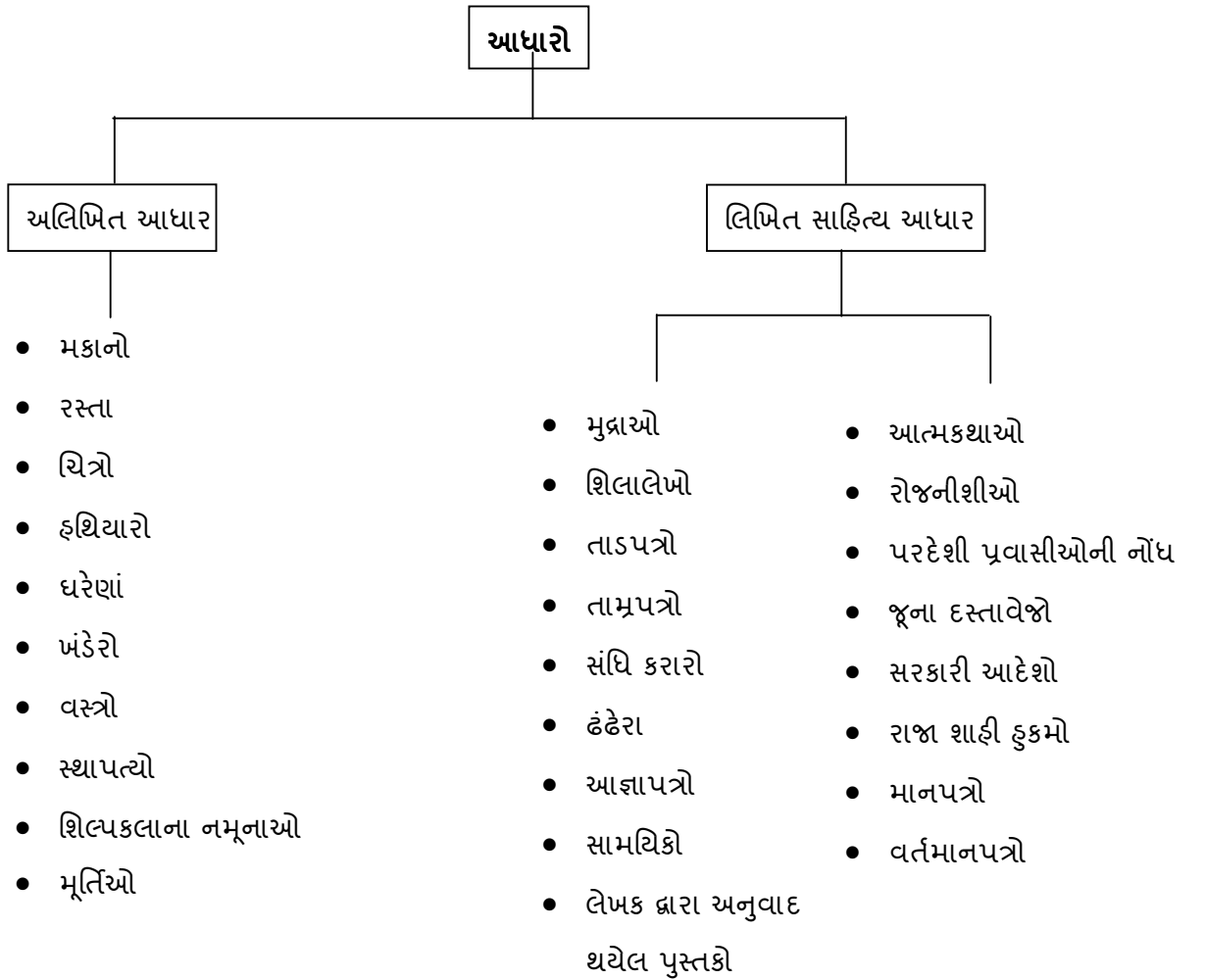
સામાજિક વિજ્ઞાનના અભ્યાસુઓ અને લેખકો ભૂતકાળની વિવિધ સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક, રાજકીય, ઐતિહાસિક કે ભૌગોલિક ઘટનાઓનું આલેખન કરતાં પહેલાં તેની સત્યતા ચકાસી પ્રાપ્ય વિવિધ આધારોનો અભ્યાસ કરે છે, અનુમાન બાંધે છે, અર્થઘટન કરે છે અને તેના દ્વારા તારણો મેળવે છે. આ આધાર સામગ્રી સાચી છે કે ખોટી તે ચકાસવી પડે છે. વિવિધ આધાર સામગ્રીનાં કારણોની તુલના કરે છે અને પછી તે ઘટનાઓનું આલેખન કરે છે. આમ, સામાજિક વિજ્ઞાનની માહિતી લખવા જે આધાર સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે તે આધાર બને છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનની વિવિધ આધાર સામગ્રી ઐતિહાસિક, ધાર્મિક, આર્થિક, સામાજિક, સાંસ્કૃતિક, રાજકીય, ભૌગોલિક ઘટનાની તર્કબદ્ધ અને ક્રમબદ્ધ રજૂઆત માટે ઉપયોગી બને છે.

જે બનાવ બની ગયે સદીઓ વીતી ગઈ છે એવી ભૂતકાલીન બાબતો વિષેની માહિતી પ્રાપ્ત કરવી કેવી રીતે ? પ્રાચીનકાળમાં તાંબાનાં પતરાં કે શિલાઓ ઉપર લખાયેલા લેખો ઇતિહાસના મુખ્ય

આધારો છે. આધુનિક યુગમાં કાગળ પર લખાયેલા લેખો મુખ્ય આધારો છે. આ સિવાયના સિક્કાઓ, સ્તંભો, ઇમારતો, ખંડેરો, હથિયારો, ઘરેણાં, મકાનો, વાસણો વગેરે ઇતિહાસ લેખનમાં ઉપયોગી બને છે. સિક્કાઓ ઉપરથી કઇ સાલમાં ક્યા રાજા તે વખતે રાજ કરતા હતા તેની માહિતી મળે છે. સિંધુખીણની સંસ્કૃતિ, મોહે-જો-દડો જેવાં સ્થળોએથી મળી આવેલા પ્રાચીન અવશેષો પરથી પણ પ્રાચીન સંસ્કૃતિ વિશેનાં અનુમાનો દ્વારા માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે.

આધાર પદ્ધતિમાં રોજનીશીનાં પાનાં, અવતરણો, મુદ્રાઓ, સિક્કાઓ, સંદર્ભ ફકરા, લેખપત્રો અને અન્ય દસ્તાવેજો સાહિત્યનો પણ આધાર તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. આથી આ પદ્ધતિને દસ્તાવેજી પદ્ધતિ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. આધાર પદ્ધતિમાં નિર્દેશિત આધાર સામગ્રીનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

ટૂંકમાં, આધારોનો ઉપયોગ પૂર્વભૂમિકા માટે, વિષયવસ્તુના નિરૂપણ માટે, દઢીકરણ માટે, સ્વાધ્યાયકાર્ય માટે કરી શકાય. આધારોના ઉપયોગથી શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં વિદ્યાર્થીઓની જિજ્ઞાસા, તત્પરતા અને સક્રિયતા વધે છે અને અસરકારક શિક્ષણની સાથે સાથે વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિકોણ વિકસાવી શકાય છે.

□ ઇતિહાસના આધારો :

(અ) પ્રાચીન અવશેષો :

જેમાં ચિત્રકામના નમૂના, પૂતળાં, મકાનનાં ખંડેર, રમકડાં, સ્મારકો, શણગારવાનાં સાધનો, શસ્ત્રો, હથિયારો, કબરો, મંદિર, મસ્જિદ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(બ) લેખિત દસ્તાવેજો કે નોંધો :

જેમાં પ્રાચીન તવારીખો, ખરડાઓ, રાજ્ય બંધારણો, કાયદાઓ, પ્રવાસીઓનાં લખાણ, આત્મકથાઓ, જીવન ચરિત્રો, રોજનીશીઓ, પત્ર વ્યવહાર, સમાચારપત્રો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

(ક) પથ્થર કે ધાતુ પર કોતરેલા જૂનાં લખાણ :

જેમાં શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, તાડપત્રો, ઐતિહાસિક વિવિધ મકાનો (મંદિર, મસ્જિદ) કબરો અને પાળિયા પરનાં લખાણ, સિક્કાઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

ઉપર્યુક્ત સાધનસામગ્રીની મદદથી ઇતિહાસ રજૂ કરવામાં આવે તો ઇતિહાસનું શિક્ષણ વધારે રસપ્રદ અને અસરકારક બની શકે, પરંતુ ઇતિહાસના શિક્ષકે ધ્યાન રાખવું જરૂરી બને છે કે જે સાધન વર્ગખંડમાં અધ્યાપન કાર્ય માટે તે ઉપયોગ કરે તેની સ્પષ્ટ સમજ વિદ્યાર્થીઓને તેમની કક્ષાને ધ્યાનમાં રાખીને આપવી ઘણી જરૂરી બને છે.

□ આધાર પદ્ધતિનું મહત્ત્વ :

- આધાર પદ્ધતિના ઉપયોગથી વિદ્યાર્થીઓમાં માનવ સમાજના વિકાસ દરમિયાન બનેલી ઘટનાઓનું વૈજ્ઞાનિક દ્રષ્ટિબિંદુથી સમજવાનું વલણ વિકસે છે.
- સામાજિક વિજ્ઞાનના વિવિધ આધારોના ઉપયોગને પરિણામે અધ્યયન-અધ્યાપન વધુ વાસ્તવિક અને પ્રત્યક્ષ બને છે.
- વિદ્યાર્થીઓ ભૂતકાળની ઘટનાઓને જીવંત વાસ્તવિક સ્વરૂપે જુએ છે.
- આધારોનું કે ઐતિહાસિક અવશેષોનું મહત્ત્વ વિદ્યાર્થી સમજતો થશે અને પરિણામે તે જાળવી રાખવાની વૃત્તિ તેનામાં સહજ રીતે જ કેળવાશે.

□ આધાર પદ્ધતિની સફળતા માટેનાં પગલાં :

આધાર પદ્ધતિને અસરકારક બનાવવા માટે એક સફળ શિક્ષકે નિર્દેશિત પગલાં વિચારવાં જોઈએ :

- વર્ગખંડમાં અધ્યયન-અધ્યાપનના વિવિધ શૈક્ષણિક મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખીને ઇતિહાસનાં મૂળ સાધનો-આધારો, દસ્તાવેજોનો ઉપયોગ કરી શકાય. એકમની પ્રસ્તાવના માટે, એકમની વિશદ્ ચર્ચા માટે, પુનરાવર્તન માટે તેમજ મૂલ્યાંકન માટે આધારનો ઉપયોગ કરી શકાય.

- સામાજિક વિજ્ઞાનનાં પ્રમાણભૂત પુસ્તકો અને ગ્રંથોમાંથી ફકરાઓના આધાર દ્વારા માહિતી આપી શકાય.
- લેખિત આધારની મદદથી શિક્ષણકાર્ય કરતી વખતે શિક્ષકે ઘણી તકેદારી રાખવી જરૂરી બને છે. શિક્ષક પાસે ચોક્કસ માહિતી હોવી જોઈએ કે, આધાર લખાણ કોનું છે ? ક્યા પુસ્તકમાંથી તે લેવામાં આવ્યું છે ? જે વિગતો નોંધાઈ છે તે લેખકની વ્યક્તિગત છાપ વિનાની છે ? તેની પણ શિક્ષકે ચકાસણી કરવી.
- આજે સામયિકો, વર્તમાનપત્રો, કેલેન્ડરો વગેરેમાં પ્રાચીન-ભૂતકાલીન સમયના અવશેષો, નાણું, શિલ્પ-સ્થાપત્ય, સ્થળ વિશેષ અને વ્યક્તિ વિશેષ, લિપિ વગેરેનાં ચિત્રો, ફોટોગ્રાફ્સ આવે છે. આ બધા જ પ્રકારના આધારોને કાપીને કે આધાર ફકરા દ્વારા ફોટો, ચાર્ટ્સ બનાવીને વર્ગખંડમાં બતાવી શકાય છે.
- શિક્ષકે પોતે આધાર લખાણો માટેની સ્પષ્ટ સમજ કેળવવી જરૂરી બને છે. આ માટે તેનું વાચન ઘણું વિશાળ હોવું જોઈએ. શિક્ષક ઇતિહાસમાં રસ લેતો હોવો જોઈએ અને ઇતિહાસનો અભ્યાસ હોવો જોઈએ.
- કોઈવાર શિક્ષકે બીજી ભાષામાં લખાયેલા આધારોનું અનુવાદ કે ભાષાંતર કરવાની ફરજ પડે તો તેણે તેના મૂળ લખાણ અંગે વફાદારી રાખવી જોઈએ.
- શિક્ષકે કોઈ આધારોનું અર્થઘટન કરતી વખતે પોતાના ખ્યાલો કે પોતાના અભિપ્રાય તેમાં સાંકળવા જોઈએ નહીં, જો વિરોધાભાસી આધાર લખાણો મળે તો તે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ મૂકી એ લખાણોમાં શું કહેવામાં આવ્યું છે ? તે તારવવાનું વિદ્યાર્થીઓને જ કહેવું જોઈએ.
- વિવિધ આધારો જ્યારે મળી આવેલા હોય ત્યારે શિક્ષકે પ્રદર્શન ગોઠવવું જોઈએ. તેમાંથી ઘણીવાર પ્રદર્શન દરમિયાન ટેપ, વિવિધ ઓડિયો કેસેટ વગેરે દ્વારા વિવિધ માહિતી આપવી. જેનાથી આધારની રજૂઆત શૈલી અસરકારક બનાવી શકાય.
- આધાર પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરનાર શિક્ષકે પ્રશ્નઊડાણ કૌશલ્ય કેળવવું જરૂરી છે.
- આધાર પદ્ધતિના ઉપયોગ દરમિયાન શિક્ષકે માત્ર લેખિત આધારનો આગ્રહ ન રાખતાં દૃશ્ય સાધનો જેવાં કે - પ્રાચીન અવશેષો કે તેની પ્રતિકૃતિઓનો તેમજ તે પ્રાપ્ત ન હોય તો તેનાં ચિત્રોનો ઉપયોગ પણ કરવો. પ્રાચીન અવશેષોનો વર્ગખંડમાં ઉપયોગ કરીને શિક્ષક સામાજિક વિજ્ઞાનને જીવંત બનાવી શકે અને વર્ગખંડમાં ઐતિહાસિક વાતાવરણ સર્જી શકે.

□ આધાર પદ્ધતિનો નમૂનો :

એકમ : પ્રાચીન નગરો

સિંધ અને પંજાબમાં ઇ.સ. 1920-'21ના સમયે ખોદકામ કરતાં અચાનક જ ટેકરીઓની નીચે દટાઇ ગયેલાં બે નગરોના કેટલાક અવશેષો દેખાયા. વધુ ખોદકામ કરતાં આખાં ને આખાં નગરો મળી આવ્યાં. આ નગરો પ્રથમ નગરીય સંસ્કૃતિના અવશેષો તરીકે ઓળખાય છે. પછી તો ભારતમાં લગભગ 1000 જેટલાં નગરો શોધવામાં આવ્યાં. જેમાંનાં મુખ્ય નગરો (1) સિંધમાં લારખાનાનું હડપ્પા નગર (2) પંજાબ પ્રાંતનું મોહે-જો-દડો નગર (3) રાજસ્થાનનું કાલિબંગન નગર (4) કચ્છ જિલ્લાનું ઘોળાવીરા નગર. આ નગરો મોટે ભાગે સિંધુ નદીની ખીણમાં વિસ્તરેલાં હોવાથી તેને 'સિંધુ ખીણની સંસ્કૃતિ' અથવા 'હડપ્પન સંસ્કૃતિ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

- (1) સિંધ અને પંજાબમાં કઈ સાલમાં ખોદકામ કરવામાં આવ્યું ?
- (2) ભારતમાં લગભગ કેટલાં નગરો શોધવામાં આવ્યાં ?
- (3) ખોદકામ કરતાં ભારતમાં મુખ્ય કયાં નગરો મળી આવ્યાં ?
- (4) આ પ્રાચીન નગરો કયા નામથી ઓળખવામાં આવે છે ?

4.4 સામાજિક વિજ્ઞાનમાં માહિતીની સંકલ્પના :

શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં બાળક પછી બીજું મહત્ત્વનું પાસું શિક્ષક છે. ઉત્તમ શિક્ષક બાળમાનસને સમજીને એવી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરે છે, જેમાંથી બાળકો આપોઆપ શીખે. સામાન્ય શિક્ષક માહિતી આપે, સારો શિક્ષક જ્ઞાન આપે, પરંતુ ઉત્તમ શિક્ષક શીખવા માટેનું વાતાવરણ આપે છે. શિક્ષક વિદ્યાર્થીને સાચા અર્થમાં શિખવવા માંગતા હોય તો તેણે પાઠ્યક્રમની બહાર જવું પડે અને આ માટે અનેક માધ્યમોનો ઉપયોગ કરવો પડે છે. આ વિવિધ માધ્યમોના માહિતીના સ્રોત મહત્ત્વનું અંગ ગણાય.

4.4.1 માહિતીની સંકલ્પના :

- માહિતીની કોઈ એક ચોક્કસ વ્યાખ્યા આપવી મુશ્કેલ છે. સરળ શબ્દોમાં માહિતીની વ્યાખ્યા જોઈએ તો... “કોઈ એક વિષય વિશે જેની મદદથી વિવિધ સ્વરૂપે, અલગ અલગ રીતે ભાર મૂકી તેમજ વિવિધ ઊંડાણથી સ્પષ્ટતા મેળવવામાં આવે છે તેને ‘માહિતી’ કહે છે. અર્થાત્ માહિતી એ કોઈપણ વિષય, વસ્તુ, વ્યક્તિ, પ્રસંગ, ઘટના કે પ્રક્રિયા અંગેની ઊંડાણપૂર્વકની સ્પષ્ટતા મેળવવાનું એક સાધન છે.”
- “માહિતી એ પ્રત્યાયનની મદદથી સંચારણ કરવામાં આવેલ હકીકતો છે.”
- માહિતી એ જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ છે જે જ્ઞાન મેળવવું હોય તેની માહિતી આપવી.
- અમૂર્ત જ્ઞાનને મૂર્ત સ્વરૂપે રજૂ કરવા વિવિધ ઉપકરણોનો આધાર લેવામાં આવે છે. જેને ‘માહિતી’ અથવા ‘સાધન સામગ્રી’ કહેવામાં આવે છે. જેમ કે, પ્રાચીન નગરો એકમ શીખવવા માટે લોથલ જેવા પ્રાચીન નગરોના અવશેષો મળી આવેલ સ્થળની મુલાકાત ગોઠવી શકાય.

- વિદ્યાર્થી પોતાના ગામના ઇતિહાસ કે ભૂગોળ દ્વારા જ વિશ્વનો ઇતિહાસ કે ભૂગોળ શીખે છે. સ્થાનિક કક્ષાએ ઉપલબ્ધ સ્મારક, સ્થાપત્ય, કુદરતી સંસાધન, ઉત્સવ કે મેળાની સમજ મેળવે તો તે અન્ય જગ્યાએ આવેલાં સ્મારકો, સ્થાપત્યો, વ્યક્તિ વિશેષ, કુદરતી સંસાધનો વિશેની સમજ જીવંત બનાવી શકે છે. પોતાની આસપાસ સરળતાથી મળી રહેલા કસબીઓ, કલાકારો, વિષય નિષ્ણાતો કે માહિતીસભર સંદર્ભ ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. આ સ્રોતમાંથી મળેલ માહિતીનો ઉપયોગ વર્ગખંડમાં કરી શકાય.

હવે આપણે સામાજિક વિજ્ઞાનમાં માહિતીના વિવિધ સ્રોત અને તેના પુરાવાઓની સમજ મેળવીશું.

4.4.2 માહિતીના વિવિધ સ્રોત અને તેના પુરાવા :

શિક્ષણના ક્ષેત્રમાં માહિતી વિદ્યાર્થી માટે મહત્ત્વની છે, તેમ શિક્ષક માટે શિક્ષણકાર્ય કરવા માટે પણ જરૂરી છે. શિક્ષક પાસે શીખવવાના અભ્યાસના મુદ્દાઓ સંબંધિત જેટલી વધુ માહિતી તેટલા પ્રમાણમાં તેના ખ્યાલો વધુ સ્પષ્ટ બને અને તે પ્રમાણમાં વધુ અસરકારક શિક્ષણકાર્ય કરી શકે. આથી શિક્ષક પાસે માહિતી હોવી જરૂરી છે.

શિક્ષણની પ્રક્રિયાને અસરકારક બનાવવા વૈવિધ્યપૂર્વક પ્રત્યક્ષ અને હેતુલક્ષી અનુભવો પૂરા પાડવા જરૂરી છે. પ્રાપ્ત માહિતીના ઉપયોગ દ્વારા માનવ સંસ્કૃતિનો ઉદ્ભવ અને વિકાસ, લોકજીવન, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, કલા અને સાહિત્યનો વિકાસ, અર્થતંત્ર, રાજ્યશાસન અને સામાજિક પરિસ્થિતિ વગેરેની સમજ વિદ્યાર્થીઓમાં જીવંતપણે વિકસાવી શકાય છે. માહિતીના જેટલા પ્રાપ્ય થઈ શકે તેટલા સ્રોત મેળવીને ઇતિહાસ, ભૂગોળ શિક્ષણને વાસ્તવિક અને ચિરંજીવ બનાવી શકાય છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનમાં માહિતીના સ્રોતમાં રોજનીશીનાં પાનાં, અવતરણો, સંદર્ભ ફકરા, લેખપત્રો, અભયારણ્ય, મ્યુઝિયમ તેમજ અન્ય દસ્તાવેજી સાહિત્યનો પણ આધાર તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. શિક્ષણ, સંશોધન કે વ્યવસાયમાં એમ જીવનના દરેક તબક્કે માહિતી માનવ જીવનનું અભિન્ન અંગ બની ગઈ છે. તેનો જથ્થો એટલો બધો વિપુલ છે કે તેને પૂરેપૂરી સમજવા માટે તેનું વર્ગીકરણ કરવું જરૂરી છે. સામાજિક વિજ્ઞાનમાં માહિતીનાં જે વિવિધ સાધનોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, તેનું વર્ગીકરણ નીચે મુજબ છે :

□ આધારનું વર્ગીકરણ :

સમાજના વિકાસની વિવિધ ભૂતકાલીન ઘટનાઓનો અભ્યાસ અને તેની સત્યતા કે તથ્યતાને ચકાસવા માટે પ્રાચીન કાળથી અવશેષો-પુરાવાઓ કે સાબિતીનો આધાર તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

આ આધારનું વર્ગીકરણ ત્રણ રીતે કરવામાં આવેલ છે :

(1) પુરાતાત્વિક આધાર (2) સાહિત્યિક આધાર અને (3) મૌખિક પરંપરાઓ, આ આધાર વિશે સમજીએ.

1. પુરાતાત્વિક આધાર :

ઇતિહાસના વિભિન્ન સમયના જુદા-જુદા યુગોના અવશેષો-વસ્તુઓને પુરાતાત્વિક આધાર તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. પુરાતાત્વિક આધારોમાં મુખ્યત્વે શિલાલેખો, સ્મારકો અને મુદ્દાઓનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જેની ચર્ચા પ્રકરણ-2માં કરવામાં આવી છે તે જોઈ લેવી. આ ઉપરાંત પુરાતાત્વિક માહિતીમાં સ્મારક અને અભિલેખનો સમાવેશ થાય છે. તે વિશે સંક્ષેપમાં સમજીએ.

● સ્મારક :

પ્રાચીન સમયનાં મળી આવતાં મકાનો, વાસણો, મૂર્તિઓ 'સ્મારકો' તરીકે ઓળખાય છે. દા.ત. હડપ્પા, મોહેં-જો-દડો, લોથલ, કોસામ્બી, સારનાથ, જેવાં સ્થળોના ખોદકામને પરિણામે મળેલા અવશેષો ભારતની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, મોહેં-જો-દડોની નગરરચના, પ્રજાની ધાર્મિક માન્યતાઓ, ચલણી નાણું વગેરેનો ખ્યાલ આપે છે.

● અભિલેખ :

ઘણીવાર પથ્થરો, મકાનની દીવાલો, ખડકો, તામ્રપત્રો પર પ્રાચીન સમયની કેટલીક વિગતો લખાયેલી જોવા મળે છે. આવા લખાણને 'અભિલેખ' કહેવામાં આવે છે. અશોકના સમયના શિલાલેખો તે સમયની રાજકીય, ધાર્મિક અને આર્થિક બાબતો પર પ્રકાશ ફેંકે છે.

2. સાહિત્યિક આધાર :

માનવ સમાજના ઇતિહાસને સંહિતા સાથે ગાઢ સંબંધ છે. જે તે સમયની સાહિત્યિક કૃતિઓમાં ઇતિહાસ પ્રતિબિંબિત થાય છે. લેખિત નોંધ અને છાપકામના વિકાસને કારણે ઐતિહાસિક સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થયું છે. આ સાહિત્યમાં આત્મકથાઓ, રોજનીશીઓ, જીવનચરિત્રો, પરદેશી પ્રવાસીઓની નોંધ, જૂના દસ્તાવેજો, સંધિ કરારો, સરકારી આદેશો (ફરમાનો) રાજાશાહી દુકમો, ઢંઢેરા, આજ્ઞાપત્રો, માનપત્રો, સામયિકો તેમજ વર્તમાનપત્રોના લેખો, વગેરેનો સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

3. મૌખિક પરંપરાઓ :

લોકમુખે સાંભળેલ અને પ્રાચીન સમયની પરંપરા એક પેઢીથી બીજી પેઢીથી સચવાયેલી જોવા મળે છે, તે મૌખિક પરંપરાઓ છે. જેમાં લોક સાહિત્ય, લોક માન્યતાઓ, સંસ્કૃતિ અને લોક પરંપરાનો સમાવેશ થાય છે. મૌખિક પરંપરાઓ એટલે કોઈ સમાજ, કુટુંબ કે વ્યક્તિ માટે બોલવામાં આવતી એક માન્યતા કે તથ્ય. જેમ કે, વનરાજ યાવડાના પિતા જયશિખરી યાવડાનું યુદ્ધના મેદાનમાં લડતાં-લડતાં માથું કપાઈ ગયું હતું, છતાં પણ આ ધડ બે દિવસ લડ્યું હતું, એવું કહેવાય છે.

4.4.3 વાસ્તવિકતા અને અભિપ્રાયોનો તફાવત :

સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં માહિતીના સ્રોતનું ઘણું જ મહત્ત્વ છે. તેના દ્વારા વિદ્યાર્થી ઇતિહાસ, ભૂગોળની માહિતીને તેના વાસ્તવિક સ્વરૂપમાં સમજી શકે અને તેના વિશેનો વાસ્તવિક ખ્યાલ તેના માનસમાં સ્પષ્ટ થઈ શકે છે.

પરંતુ, અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે માહિતીના વિવિધ સ્રોતમાં વાસ્તવિકતા અને અભિપ્રાયોની સ્પષ્ટ સમજણ પણ વિદ્યાર્થીને આપવી. દા.ત. જે તે એકમને સમજાવવા માટે આપણે જે તે માહિતીના આધાર વિદ્યાર્થી સમક્ષ રજૂ કરીએ છીએ. તેની સચ્ચાઈ, વાસ્તવિકતા શું છે ? તેમાં વ્યક્તિના અથવા સંશોધનકારના વ્યક્તિગત અભિપ્રાયોનો કેટલો સમાવેશ થયો છે ? તેની પણ સમજ આપવી જરૂરી છે. અર્થાત્ હડપ્પા સંસ્કૃતિનો ખ્યાલ આપવા આપણે વિદ્યાર્થીને હડપ્પીય સંસ્કૃતિના નમૂના બતાવી શકીએ. તેમાં જે પ્રાચીન બાંધકામના નમૂના મળેલ છે, જે વાસ્તવિક પુરાવો છે. જ્યારે તેના આધારે તે સંસ્કૃતિનાં વાસણોના નમૂના, ખેત ઓજારોના નમૂના, શણગાર-શુંગારના નમૂનામાં કેટલેક અંશે અભિપ્રાયો એટલે કે સંશોધનકારનાં વ્યક્તિગત અનુમાનો રહેલાં હોય તે શક્ય છે. આ રીતે વાસ્તવિકતા શું છે અને અભિપ્રાય કેટલે અંશે રહેલા છે ? તેની સમજ સામાજિક વિજ્ઞાનમાં વિદ્યાર્થીને અપાય તે ખૂબ જ જરૂરી છે. આમ કરવાથી વિદ્યાર્થીનું જ્ઞાન ચિરંજીવ બનવાની સાથે સાથે પૂર્વગ્રહ અને પક્ષપાતથી મુક્ત બને છે.

આ માટે મૂળ સાધનોનું અર્થઘટન કરવું, તેના આધારે અનુમાનોની તારવણી કરવી, અનુમાનો, તથ્યો અને સત્યની ચકાસણી કરવી - વિષયક કૌશલ્યોના વિકાસની તાલીમ અપાય તે ઇચ્છનીય છે. પરિણામ સ્વરૂપે વિદ્યાર્થીઓ ઐતિહાસિક, ભૌગોલિક, આર્થિક અને સાંસ્કૃતિક તથ્યોને, વિવિધ પ્રકારના આધારો કે પુરાવાઓ વગેરેને તટસ્થ રીતે મૂલવતાં કે સમીક્ષા કરતાં શીખે છે. જે સામાજિક વિજ્ઞાનના વિદ્યાર્થીઓ માટે ઘણું મહત્ત્વ ધરાવે છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનમાં માહિતીના વિવિધ સ્રોતોને એકમના સંદર્ભે સમજવામાં પૂર્વગ્રહ અને પક્ષપાતના વલણથી પર રહેવું આનિવાર્ય છે.

4.4.4 પૂર્વગ્રહ અને પક્ષપાતની ઓળખ :

વિવિધ વિષયને કેન્દ્રમાં રાખીને અભ્યાસક્રમની રચના કરવામાં આવે છે. જેમાં વિવિધ એકમોને તેના તટસ્થ સ્વરૂપે મૂલવવામાં આવે તો ભાવિ નાગરિકો પૂર્વગ્રહ અને પક્ષપાત રહિત તૈયાર કરી શકાય. તેથી જ અભ્યાસક્રમમાં પણ જે તે વિષયવસ્તુ પૂર્વગ્રહ અને પક્ષપાત રહિત હોય તેવી જ સામગ્રીને અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન આપવું.

પૂર્વગ્રહ એટલે કોઈ વ્યક્તિ કે લોકોના સમૂહ માટે કોઈપણ જાતની પૂર્વ જાણકારી વિના બાંધી લેવામાં આવેલો ગેરવાજબી અભિપ્રાય. પૂર્વગ્રહ એક વ્યક્તિ કે વસ્તુ પરત્વે અન્યાયકારી વલણ કે જે

વાસ્તવિક અનુભવ આધારિત નથી. જ્યારે પક્ષપાત એટલે તટસ્થ દષ્ટિકોણનો અભાવ અથવા ખુલ્લું મન કર્યા વગરની લાગણી. પૂર્વગ્રહ અને પક્ષપાત સામાન્ય રીતે નજીકથી સંબંધિત માનવામાં આવે છે. પક્ષપાત અને પૂર્વગ્રહ સામાજિક વિજ્ઞાનના વિષય માટે જોખમી લેખી શકાય. કેમ કે, આવનારી પેઢીને એક તટસ્થ નાગરિક તરીકે તૈયાર કરવામાં પૂર્વગ્રહ અને પક્ષપાત આધારિત ખ્યાલોનો અભ્યાસક્રમમાં સમાવેશ ન થાય તે ખૂબ જ અનિવાર્ય છે.

સામાજિક વિજ્ઞાનના વિષય શિક્ષકને માહિતીના સ્રોતના ઉપયોગ દ્વારા શિક્ષણકાર્ય પૂર્વગ્રહ કે પક્ષપાતથી રહિત અને અભિપ્રાય તથા વાસ્તવિકતાના સંપૂર્ણ ખ્યાલ સાથે અપાય તે ખૂબ જરૂરી છે. સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણકાર્યથી વિદ્યાર્થી વાસ્તવિક, પ્રત્યક્ષ, સચોટ, વૈજ્ઞાનિક અને આધારભૂત માહિતી દ્વારા માનવસમાજ કેવી રીતે વિકસ્યો તેની સમજ મેળવે છે. વિદ્યાર્થીને પ્રાથમિક કક્ષાએથી જ સ્વ-અધ્યયન, શોધ અને તપાસ માટે તૈયાર કરવામાં આવે તો માહિતીના સ્રોતનો મહત્તમ ઉપયોગ કરી શકે અને તેનાં ફળદાયી અને અસરકારક પરિણામો મળી શકે.

4.5 વિવેચનાત્મક ચિંતનનો અર્થ :

શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં જણાવ્યું છે કે, "ન હિ જ્ઞાનેન સદૃશં પવિત્રામિહ વિદ્યતે ।" અર્થાત્ આ જગતમાં જ્ઞાનથી પવિત્ર બીજું કંઈ નથી. આ જ પ્રકારના વિચારો મહર્ષિ શ્રી અરવિંદના છે. તેઓ કેળવણી વિશે કહે છે કે, "વિદ્યાર્થીને જ્ઞાન અને ચિંતનનો મહેલ ચણી આપનાર વસ્તુઓ તો જુદી જ છે. એ છે સ્મૃતિ, નિર્ણયશક્તિ, કલ્પના, તત્ત્વદષ્ટિ, તર્કબુદ્ધિ આ બધાં જ બુદ્ધિનાં સર્જક તત્ત્વોને સક્રિય કરવા માટેની સામગ્રી પૂરી પાડવી એ કેળવણીનું મુખ્ય કાર્ય છે.

“કોઈપણ વસ્તુ, ઘટના, વિચાર, પરિસ્થિતિ, પરિણામને સર્વે પાસાંઓથી હકારાત્મક, નકારાત્મક અને ઊંડાણપૂર્વકના વિચાર કરી નિષ્પન્ન થતું ચિંતન એટલે વિવેચનાત્મક ચિંતન.”

ચિંતન પ્રક્રિયાથી વિદ્યાર્થીઓ સામાજિક વિજ્ઞાનની વિષયવસ્તુને સમજીને તેનો અર્થ જાણી શકે છે. તે વિષયવસ્તુનું જીવનમાં મહત્ત્વ શું છે ? આપણે શા માટે ભૂગોળ, પર્યાવરણ, વસ્તી શિક્ષણ, અર્થશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર, ભણીએ છીએ તે સમજી શકે છે. વિષયવસ્તુમાંથી પ્રાપ્ત થતું મૂલ્ય જીવન ઉપયોગી ભાથું બને તે માટે શિક્ષણમાં આ અભિગમ અપનાવવામાં આવ્યો છે. ઉદાહરણ દ્વારા તે સમજીએ.

ડૉ. ફેરિયર બાળકોને લઈને એક પ્રાચીન ગુફા તરફ ગયા. ગુફા ચિત્રોને જોઈને બાળકોની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ જાગૃત થઈ. બાળકોએ ગુફાચિત્રો જોઈને ફેરિયરને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા. પર્યટનથી પાછા ફરી લગભગ બે અઠવાડિયા સુધી આ અંગે વિદ્યાર્થીઓએ પ્રશ્નોની વણઝાર ચલાવી, ચર્ચા કરી, તો ક્યારેક વિદ્યાર્થીઓએ પોતાનાં મંતવ્યો આપ્યાં. વિદ્યાર્થીઓના ઉત્સાહને જોઈને ફેરિયરને આ પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિ વધુ રસપ્રદ લાગી અને તેમણે આ અંગે વધુ સંશોધન હાથ ધર્યાં.

4.5.1 વિવેચનાત્મક ચિંતનમાં શિક્ષકની ભૂમિકા :

વિવેચનાત્મક ચિંતનના આધારે શિક્ષણકાર્ય કરવા માટે શિક્ષકની ભૂમિકા ખૂબ જ મહત્વની છે. શિક્ષકને સૌ પ્રથમ તો વિદ્યાર્થીને નવીન પદ્ધતિથી શીખવા માટે કે સહભાગી થવા માટે તૈયાર કરવા પડશે. આ પ્રકારની શિક્ષણ પદ્ધતિથી થતા લાભ વિશે કહેવું પડશે. વિષયવસ્તુની રજૂઆત અને એકમનું આયોજન એવી રીતે કરવાનું કે વિદ્યાર્થીઓ જાતે જ પ્રશ્ન પૂછતા થાય અને એકમનો વિકાસ આગળ વધે. શિક્ષકે ચહેરા ઉપર સ્મિત, ઉત્સાહ અને પ્રેરણાભાવ રાખીને ચર્ચા, પ્રશ્નો, મંતવ્યો, નિવેદન, તારણ જેવી પ્રક્રિયામાં વિદ્યાર્થીઓ સાથે સહભાગી બનવું પડશે. તે માટે શિક્ષકે પોતાના વિચારો વિદ્યાર્થી ઉપર ઠોકી બેસાડવાના નથી, પણ તેને તેની બેઠક ઉપરથી ઊભા થઇને પ્રશ્ન પૂછતો કરી સક્રિય રીતે વર્ગખંડમાં માનસિક હાજર રહે તે માટે જાગૃત કરવાનો છે.

આપણા સામાજિક વિજ્ઞાન વિષયની વિષયવસ્તુમાં 'વિચારો' કરીને બ્લોક મૂકવામાં આવ્યા છે. તેમાં ચિંતનાત્મક અને વિવેચનાત્મક વિચારોને પ્રેરણા મળે તેવા પ્રશ્નો પૂછીને વિદ્યાર્થીને ચિંતનયાત્રામાં સહભાગી કરવા પ્રોત્સાહિત કરવાના છે.

4.5.2 અનુભવજન્ય જ્ઞાનનો શિક્ષણમાં વિનિયોગ :

- જીવનના અનુભવથી જ માનવીનું ઘડતર થાય છે. ઘડાયેલો માનવી જ જિંદગીના પડકારો ઝિલવામાં સફળ થાય છે.
- અનુભવજન્ય જ્ઞાન મેળવવાનાં ઘણાં પગથિયાં છે. જેમાં વિદ્યાર્થીને વ્યક્તિગત અનુભવો, પોતાની કાર્યશીલતા અને બીજાંઓ સાથે સહકારથી કામ કરવું. પરિણામે જે જ્ઞાન મળે તે તદ્દન નવું હશે, નવા વિચારોવાળું હશે અને નવાં કૌશલ્યો તરફ દોરી જનાર હશે.
- શિક્ષકે વિષયાંતર ન થાય તે માટે સતત સતર્કતા રાખવી પડશે. તે અંગે સૂચન કે સલાહની જરૂરિયાત જણાય તો તે પણ પૂરાં પાડવાં પડશે.
- વિદ્યાર્થી શિક્ષણકાર્યમાં માહિતીની જરૂરિયાત અંગે સભાનતા કેળવી ક્રિયા-પ્રતિક્રિયા અન્યો સાથે કરશે. વિદ્યાર્થી ક્રિયા કરીને વસ્તુનું નિર્માણ કરે, નમૂના બનાવે, PPT બનાવે, નાટ્યીકરણ, સમસ્યા ઉકેલ કરવી... આ બધી જ પ્રક્રિયાની ચાવી અનુભવજન્ય જ્ઞાનની ગુરુચાવી છે.
- વિદ્યાર્થીઓ ક્રિયા આધારિત તારણો કાઢશે, વિચારોની, પરિણામોની, અનુભવોની આપ લે કરી પોતાના નવીન અનુભવોને ગૌરવપૂર્ણ આત્મવિશ્વાસથી અભિવ્યક્ત કરે છે. તેઓ જૂના અનુભવો અને નવીન અનુભવ વચ્ચે તુલના કરતાં શીખે છે. આ માટે ચર્ચા કરશે, વિચારો અભિવ્યક્ત કરતાં પહેલાં પૂર્વતૈયારી કરશે.
- વિષયવસ્તુ મૂલ્યબિંદુ, ઉપયોગિતા, ભયસ્થાન, આ બધી જ બાબતો તેમની અભિવ્યક્તિમાં મુખ્ય મુદ્દા રહેશે. તે આ અનુભવો માટે મુશ્કેલીઓ, સમસ્યા અંગે પણ મુક્ત મને રજૂઆત કરશે અને તેનું વ્યક્તિત્વ નૈતિકતાભર્યું, નિર્ભય બનવામાં આ વસ્તુ હૃદયસ્થાન જેવી છે.

આમ, અનુભવજન્ય જ્ઞાનનો વિનિયોગ વિદ્યાર્થી વિવિધ પરિસ્થિતિમાં કરી સ્વસૂઝથી વિકાસ કરતો થાય તેવું આપણું ધ્યેય છે.

- ધોરણ -6, એકમ : વિવિધતામાં એકતા

- ઉદાહરણ :

હેતુ :

- વિદ્યાર્થીઓ રાજ્યોની વિવિધતાઓમાં એકતા અંગેની માહિતી એકત્રિત કરતાં શીખે.
- વિદ્યાર્થીઓ રાજ્યોની વિવિધતામાં એકતા વિશેની સંકલ્પના સમજે.
- વિદ્યાર્થીઓ નાટક તેમજ વેશભૂષા કરવા માટે ઉત્સાહી બને.

- પ્રવૃત્તિ : વિદ્યાર્થીઓ વિષયવસ્તુની સમજ દ્વારા વેશભૂષા અને નાટ્યીકરણ દ્વારા વિષયવસ્તુની સમજ મેળવે.

- પૂર્વતૈયારી :

- વર્ગખંડના વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પ્રમાણે જૂથ વિભાજન કરવું.
- દરેક જૂથને એક રાજ્યના લોકજીવનનું નાટક ભજવવા વહેંચવું.
- વિષયવસ્તુ આધારિત નાટકની પૂર્વતૈયારી તથા સ્ક્રિપ્ટની રચના કરવી.
- નાટકની પૂર્વતૈયારી માટે સમય અગાઉથી નક્કી કરવો.
- નાટકની સમય મર્યાદા પણ નક્કી કરવી.
- વર્ગખંડમાં નાટક ભજવવું.

(ભારતમાં રાજ્યનું સ્થાન, નામ, પહેરવેશ, બોલી, ખાન-પાન, નૃત્ય, તહેવારો, રાષ્ટ્રીય તહેવારો, ખેતી, રાજ્યની મુખ્ય વિશેષતા જેવા મુદ્દાઓ આધારિત નાટકની સ્ક્રિપ્ટ તૈયાર કરવી.)

- સમગ્ર પ્રવૃત્તિ વિદ્યાર્થી જ કરે તે જરૂરી છે.

- પ્રવૃત્તિ આધારિત ચર્ચા અને તારણો :

- શિક્ષક ભજવાયેલ નાટકના આધારે વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ચર્ચા યોજી તેનાં તારણો કાઢશો.
- તમે ભજવેલા નાટકની કેવી રીતે તૈયારી કરી ?, તમને નાટકના આયોજન વખતે કેવી મુશ્કેલી પડી ?, તમે મુશ્કેલીઓ કેવી રીતે દૂર કરી ? આ પ્રશ્નો દ્વારા વિદ્યાર્થીઓ સાથે ચર્ચા કરી અને સુધારા અંગે યોગ્ય માર્ગદર્શન, સલાહ અને પ્રેરણા પૂરાં પાડશે.

પ્રવૃત્તિ

- નાટ્યીકરણથી શીખવી શકાય તેવા એકમોની યાદી તૈયાર કરો.
- તે એકમોની સ્ક્રિપ્ટ તૈયાર કરી પ્રાર્થના સભા કે ઇન્ટર્નશીપ દરમિયાન ભજવો.

4.6 મૂલ્યાંકનની પ્રવિધિઓ :

મૂલ્યાંકન એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે. શિક્ષણ પ્રક્રિયામાં તેનું આગવું મહત્ત્વ હોઈ તેથી એક પ્રશિક્ષણાર્થી તરીકે મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયા અંતર્ગત મૂલ્યાંકનનો અર્થ અને તેની વિભાવના, મૂલ્યાંકનની પ્રવિધિઓ અને તેમાં સમાવિષ્ટ પ્રશ્નો તથા ઓપન બૂક એકઝામીનેશન વિશે સમજ મેળવીએ.

4.6.1 મૂલ્યાંકનનો અર્થ, મૂલ્યાંકનની વિભાવના :

શિક્ષણમાં જ્યારે અભ્યાસક્રમની રચના કરવામાં આવે છે, ત્યારે વિદ્યાર્થીના સર્વાંગી વિકાસ માટે જુદાં-જુદાં કૌશલ્યો કેળવવા ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે. નિર્ધારિત કરેલ હેતુઓની સિદ્ધ ચકાસણી વિવિધ રીતે મૂલ્યાંકન કરીને કરવામાં આવે છે.

જે તે વિષયના હેતુઓ વિદ્યાર્થીઓ કેટલા અંશે સિદ્ધ કરી શક્યા અને કેટલા પ્રમાણમાં હેતુ સિદ્ધિ નબળી સાબિત થઈ તે જોવા જાણવાની પ્રક્રિયા એટલે મૂલ્યાંકન.

કોઠારી શિક્ષણ પંચે (1964-'66) મૂલ્યાંકનની સંકલ્પનાની સ્પષ્ટતા આ પ્રમાણે કરી છે : “મૂલ્યાંકન એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે, જે સંપૂર્ણ શિક્ષણ પ્રણાલીનું મહત્ત્વનું અંગ છે. તેને શિક્ષણના હેતુઓ સાથે ઘનિષ્ઠ સંબંધ છે. તે માત્ર શૈક્ષણિક સિદ્ધિનું માપન કરવામાં મદદરૂપ થાય છે એમ નથી, પરંતુ તેમાં સુધારો પણ કરે છે.” આ રીતે મૂલ્યાંકન એ શૈક્ષણિક પ્રક્રિયાનું ઔચિત્ય ચકાસતી એક મહત્ત્વની પ્રક્રિયા છે.

શિક્ષકે દરેક પાઠના અંતે રચનાત્મક મૂલ્યાંકન કસોટીનું આયોજન કરવું. કસોટીના અંતે તમામ વિદ્યાર્થીઓએ પ્રાપ્ત કરેલ અનિવાર્ય હોય એટલી અપેક્ષિત અધ્યયન ઉપલબ્ધિઓ (Expected learning outcomes) પ્રાપ્ત થઈ છે કે કેમ તેની નોંધ લેવી. કેટલી સમજણ કેળવાઈ અને કેટલી ક્યાશ રહી છે તેનું નિદાન અને મૂલ્યાંકન શિક્ષકે કરવું, વિદ્યાર્થીઓની ક્ષતિ શોધી, કારણો તપાસી, લર્નિંગ ગેપને જાણીને ઉપચારાત્મક શિક્ષણ આપવું જરૂરી છે શિક્ષકે ઉપચારાત્મક શિક્ષણ દ્વારા નિશ્ચિત થયેલ શૈક્ષણિક સિદ્ધિના સ્તર સુધી વિદ્યાર્થીઓને પહોંચાડવાનો પ્રયત્ન કરવો.

વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહ અને રસથી આ કસોટીમાં જોડાય, તેમાં ઉત્તીર્ણ થાય એવું ભય વિનાનું, ભાર વિનાનું, હળવું વાતાવરણ સર્જવાનું કાર્ય શિક્ષકે અદા કરવાનું છે. શિક્ષકે વિવિધ પ્રકારની નીચે દર્શાવેલી પ્રવિધિઓ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક રીતે અપનાવવાની રહેશે. અહીં હવે પછી મૂલ્યાંકનની કેટલીક અગત્યની પ્રવિધિઓ અને તેમાં સમાવિષ્ટ પ્રશ્નો વિશે વિસ્તૃત માહિતી આપવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે તે જોઈએ.

4.6.2 મૂલ્યાંકનની પ્રવિધિઓ અને પ્રશ્નોના પ્રકાર :

(A) લેખિત મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- ખાલી જગ્યા પૂરો. (વિકલ્પ આપીને કે વિકલ્પ આપ્યા વગરની)

- જોડકાં જોડો. (A ને B ના જવાબ સાથે જોડો.) (A ને B અને C ના સાચા જવાબો સાથે જોડો.)
- એક શબ્દ, એક વાક્યમાં ઉત્તર લખો.
- કારણ કે... (કૌંસમાં - A.B.C.D માંથી કોઈ એક સાચા કારણ સાથે વાક્ય પૂર્ણ કરો.)
- ક્રમ નિર્ણાયક પ્રશ્નો. આપેલા બનાવ-વાક્યને સાચા ક્રમમાં ગોઠવો.)
- ખોટી જોડણીવાળા શબ્દની નીચે લીટી દોરો અને સાચી જોડણી લખો.

(B) એક-બે શબ્દોના ઉત્તરવાળા પ્રશ્નો :

- રાંચી કયા રાજ્યનું પાટનગર છે ?
આવા પ્રકારના પ્રશ્નો મૌખિક સ્વરૂપે અથવા ક્વિઝ સ્વરૂપે પણ પૂછી શકાય.

(C) નકશા વાચન અને સમયરેખા દોરવી :

ભારતના નકશામાં નીચેની વીગતોનાં સ્થાન દર્શાવવા જણાવી શકાય :

- વરસાદી જંગલનો પ્રદેશ
- શ્રીનગર, હૈદરાબાદ
- દિલ્હીથી કોલકત્તાના રેલવે માર્ગનાં બે અટક સ્થાન
- કેરળ અને પોંડેચરી
- કાઝીરંગા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યાન
- ચલણી નાણું છાપવાનું કેન્દ્ર, સોનાના પ્રદેશની ખાણો
- સરદાર સરોવર બંધ
- શેરડી અને ચા પકવતા પ્રદેશો
- ઉચ્ચ કક્ષાનાં વૈચારિક કૌશલ્યો વિકસે તે માટે નકશાનો કોઈપણ એક ભાગ વિદ્યાર્થીઓને આપવો. જેમાં આવતી તમામ વસ્તુઓ વિદ્યાર્થી દર્શાવે અને તેના આધારે વિદ્યાર્થીનું મૂલ્યાંકન થાય. દા.ત. અત્રે આપેલા નકશામાં સૌથી વધુ સાક્ષરતા ધરાવતા રાજ્યનો નિર્દેશ કરવા વિદ્યાર્થીને જણાવી શકાય.
- નકશાપૂર્તિમાં અગાઉથી શિક્ષકે અંકિત કરેલી હોય, જેને નંબર આપેલ હોય, તે નંબર કયું સ્થાન અથવા કઈ બાબત દર્શાવે છે તેવી કસોટી આપી શકાય.

(D) ચિત્રો ઓળખ મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- ભારતના નકશાનો રેખાંકિત ભાગ કયા જંગલોનો પ્રદેશ છે ?
- કોઈ શિલ્પ, મંદિર, સ્થાપત્યનાં ચિત્રો દર્શાવીને તેની વિગત લખવા જણાવવું.

(E) યાદી બનાવવી કે ફરો લખવો મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- મૂળભૂત હક્કોની યાદી બનાવો.
- ગ્રાહકના અધિકારો તેમજ ફરજોની યાદી તૈયાર કરો.

- કઇ ઘટનાએ સમ્રાટ અશોકનું હૃદય પરિવર્તન કર્યું ? (ઘટનાનું વર્ણન કરો.)
આ યાદીને ચાર્ટના સ્વરૂપે શિક્ષણકાર્યમાં ઉપયોગમાં લઇ શકાય.

(F) મૌખિક મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- કાથો કઇ વનસ્પતિમાંથી મળે છે ?
- ગંગા-યમુના-સરસ્વતીનો સંગમ કયાં થાય છે ?
જો શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન કોઇ સેમિનાર, વક્તવ્ય અથવા મુલાકાત યોજવામાં આવી હોય તો તેને આધારિત મૌખિક પ્રશ્નો પણ પૂછી શકાય.

(G) વિધાનો ખરાં છે કે ખોટાં તે જણાવો :

- ગોપાલકૃષ્ણ ગોખલે ગાંધીજીના રાજકીય ગુરુ હતા. (ખરું)
- 'ચંડીગઢ' પંજાબ અને હરિયાણા રાજ્યની રાજધાની છે. (.....)

(H) ક્વિઝ રમડી શકાય : (વર્ગખંડને બે-ચાર-છ ગ્રુપમાં વહેંચીને સ્પર્ધા :

- બહુવિકલ્પ પ્રકારના પ્રશ્નો, એકમ આધારિત ટ્રાન્સપરન્સી કાર્ડ, સ્લાઇડ બનાવીને ICT ના ઉપયોગથી વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નોની રચના કરી શકાય.
- ચિત્રોની ઓળખ, અવાજની ઓળખ, વિડિયો ક્લિપીંગ દર્શાવીને સાચો ઉત્તર પૂછી શકાય.
- નકશા વાચન કરાવી શકાય.
- ચેકલિસ્ટ (ટૂંકા પ્રશ્નોની યાદી. 'હા' કે 'ના' પ્રકારના પ્રશ્નો) '√' (ખરું) કે 'x' (ખોટું) કરી શકાય.
- 'હા' કે 'ના' માં જવાબ આપો.
- સૂત્રો, સિદ્ધાંતો, સંકલ્પના, વ્યાખ્યાની મૌખિક રજૂઆત કરવા કહી શકાય.
- ચિત્રો પરથી ઓળખ કરાવવી.
- ખાલી જગ્યા પૂરો.
- વિધાન કોણ બોલે છે ? ક્યારે ? પૂર્વાપર સંબંધ પ્રકારના પ્રશ્નો.
- કારણ કે... પ્રકારના પ્રશ્નો મૌખિક કસોટીમાં લઇ શકાય.

(I) ક્રિયાત્મક મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- વિદ્યાર્થીઓ પાસે તેમની વયકક્ષાને અનુરૂપ વિષયાંગ આધારિત, રસ પડે તેવા વિષયો પર ઘરની આસપાસના વિસ્તારમાં સ્વયં ફરીને મોજણી કરાવી શકાય.
- પ્રાયોગિક ધોરણે ચકાસી શકાય એવાં નાનકડાં સંશોધનકાર્ય કરાવીને ઉચ્ચ પ્રાથમિકના વિદ્યાર્થીઓમાં સંશોધનાત્મક અભિગમ કેળવી શકાય.
- વર્ગીકરણ, તારણ, અર્થઘટન, નિષ્કર્ષ પર આવવું... વગેરે શીખવી શકાય.
દા.ત. સંલગ્ન વિસ્તારના બાળ મજૂરોની સ્થિતિની મોજણી કરાવવી.

- (1) શેરી, મહોલ્લામાં વસતાં લોકોની જાતિ, વ્યવસાય, શિક્ષણ, ઉંમર, કુટુંબ સભ્ય સંખ્યા, વૈવાહિક દરજ્જો, આવક, શોખ વગેરેને આધારે મોજણી કરાવી શકાય.
- (2) નજીકના જંગલોની પેદાશની-તેની ઉપયોગિતાની માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવું.

(J) વર્ગીકરણ દ્વારા મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- શોધ અને સંસ્કૃતિ
- બનાવો-ઘટના અને સાલ
- ખેતીના પ્રકાર
- વિવિધ પ્રકારના પાકોનું વર્ગીકરણ
- વિવિધ ધાતુઓને અલગ કરાવવી
- જમીનના પ્રકારો

દા.ત. વર્ગીકૃત માહિતીને બોર્ડ પર અથવા ચાર્ટ સ્વરૂપે દર્શાવી વિદ્યાર્થીઓ પાસે ખૂટતી માહિતી પૂર્ણ કરાવી શકાય અથવા તો વધારાની માહિતી કઈ જગ્યાએ સમાવવી તે પૂછી શકાય.

(K) પ્રાયોગિક કાર્ય મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- વિષયના જે એકમમાં પ્રયોગ કાર્યને પ્રાધાન્ય આપ્યું હોય તેવા વિષયવસ્તુ આધારિત પ્રયોગો વિદ્યાર્થી પાસે કરાવવા અને તેણે કરેલ પ્રયત્નોના આધારે મૂલ્યાંકન કરવું. જેમ કે,
 - વિજ્ઞાનમાં વિવિધ વનસ્પતિઓ પર પ્રયોગ હાથ ધરવો.
 - ઘરગથ્થું ઉપચારો, ધરેલું ઔષધિઓનું એકત્રીકરણ અને ઉપયોગો.

(L) વર્ગકાર્ય મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- શિક્ષણકાર્ય દરમિયાન વિદ્યાર્થીની સક્રિય ભાગીદારીને પ્રોત્સાહિત કરવી. વિષયવસ્તુની સાચી દિશાની સમજ છે કે કેમ તેનું પ્રશ્નોત્તર દ્વારા મૂલ્યાંકન કરવું. વિદ્યાર્થીઓના વર્ગકાર્યની નોટબુકની જાળવણી અને વર્ગશિક્ષણ દરમિયાન સામેલગીરીના આધારે મૂલ્યાંકન કરવું. રચનાત્મક મૂલ્યાંકનના ભાગરૂપે સ્વ-અધ્યયન કાર્ય સોંપવું.

(M) સ્વ-અધ્યયન મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- સ્વ-અધ્યયન કાર્યનું મૂલ્યાંકન કરતી વખતે સ્વ-અધ્યયન કાર્યમાં નિયમિતતા, સ્વચ્છતા, મૌલિકતા જેવા મુદ્દાઓને ધ્યાનમાં રાખવા.
- ગોખણપટ્ટીને ઉત્તેજન મળે, કંટાળાજનક અને બિનજરૂરી સમજણ વિનાનું, ભારરૂપ લખાણ કે ઉતારા કરે એવું સ્વ-અધ્યયન કાર્ય વિદ્યાર્થીને બોજારૂપ અને માનસિક તણાવ સર્જનારું બને છે. તેથી આ પ્રકારના સ્વાધ્યાય ટાળવા.

- સ્વ-અધ્યયન કાર્યના પ્રશ્નો પ્રમાણસરના, બૌદ્ધિક શક્તિ, સમજણ શક્તિ, તર્ક શક્તિ, વિચાર શક્તિ, મૌલિક શક્તિ ખીલવે તેવા પસંદ કરવા.
- દૃઢીકરણ કરવા પ્રેરાય એવા પ્રકારના પ્રશ્નો આધારિત ગૃહકાર્ય સોંપવું.
- વિષય શિક્ષકે સંકલન સાધીને સપ્તાહવાર પ્રમાણસર, વય-કક્ષાને અનુરૂપ સ્વયં વિદ્યાર્થી જ કરી શકે એવા પ્રકારનું ઉત્સાહપ્રેરક બની રહે એવું ગૃહકાર્ય સોંપવું જોઈએ.
- સ્વ-અધ્યયન કાર્યમાં પ્રશ્નોત્તર ઉપરાંત અન્ય પ્રવૃત્તિઓ જેવી કે, ચાર્ટ દોરવા, આલ્બમ બનાવવું, ફોટા, ચિત્રો, કટિંગ્સ ચોટાડીને સ્કેચબૂક બનાવવી, વગેરે આપી શકાય.
- પોસ્ટર દોરવાં, સ્લોગન તૈયાર કરવાં, ચિત્રોમાં રંગપૂરણી કરવી, સ્લાઇડ તૈયાર કરવી, હેન્ડબૂક બનાવવી, હસ્તલિખિત અંક તૈયાર કરવો.
- અહેવાલ લેખન માટે ઘટના કે પ્રસંગનું વર્ણન પણ સોંપી શકાય.
- કોઈ વિષય કે ઘટના પર માહિતીનું એકત્રીકરણ કરવું, વર્ગીકરણ કરવું, અર્થઘટન કરવું, તારણ કરી નિષ્કર્ષ પર પહોંચવું.
- કોઈ પ્રક્રિયાના આઘાત-પ્રત્યાઘાત વર્ણવવા કે પ્રતિક્રિયા જણાવે તેવા પ્રશ્નો સ્વ-અધ્યયન કાર્યમાં સોંપવા. જેમાં વિદ્યાર્થી સંદર્ભ-સાહિત્ય, મુલાકાત, ઇન્ટરવ્યૂ, ઇન્ટરનેટ વગેરેનો ઉપયોગ કરીને માહિતી મેળવે, અભ્યાસ કરે, સમજણ કેળવે અને અહેવાલની રજૂઆત કરે. આ તમામ તબક્કે શિક્ષક મૂલ્યાંકન કરે છે.

(N) અવલોકન મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- અવલોકન એ શાળાકીય સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકનની એક આધારભૂત પ્રવિધિ છે. વ્યક્તિગત કે જૂથમાં વિદ્યાર્થીઓના કાર્યનું મૂલ્યાંકન નિરીક્ષણ દ્વારા થઈ શકે છે. અવલોકન દ્વારા વિદ્યાર્થીના વ્યક્તિત્વનાં વિવિધ પાસાંઓનું મૂલ્યાંકન થઈ શકે. શિક્ષકના પૂર્વગ્રહ કે પક્ષપાત અને અનુમાન આધારિત કરેલ અવલોકન એ આ પદ્ધતિની મુખ્ય મર્યાદા છે. તેથી શિક્ષક દ્વારા તટસ્થ, અનાત્મલક્ષી, પૂર્વગ્રહરિત, અવલોકન દ્વારા મૂલ્યાંકન થાય તે ખૂબ જરૂરી છે.

(O) રૂપક, નાટક, એકપાત્રીય અભિનય મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- વિષયાંગ આધારિત જીવંત પાત્રો, ઐતિહાસિક પાત્રો, ઘટના કે વર્ણન, વિવિધ સામાજિક અને પર્યાવરણની સમસ્યાઓ, આર્થિક સમસ્યાઓ જેવા વિષયો પર સુંદર, સચોટ સંવાદોની રચના કરીને, રમૂજી પ્રકારના નાનકડા નાટક કે એકપાત્રીય અભિનય કરાવતાં જાગૃતિ અભિયાનને સ્પર્શતાં શેરી નાટકોનું સર્જન કરીને વિષયાંગોને રસપ્રદ અને ચિરંજીવ બનાવે તેવી રીતે રજૂ કરાવીને, તેમાં વિદ્યાર્થીની ભૂમિકા, અભિનય કે સામેલગીરીના આધારે મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે.
- દા.ત. 'હું ઝાંસીની રાણી છું.' જેવા વિષયોનું પાત્ર અભિનય કરાવવું.

- બંધ, યોજના, સરોવરો, નદીઓ, બહુહેતુક યોજના, પાકો, ઉદ્યોગો, વિવિધ પ્રદેશના લોકો અને તેનું જીવનધોરણ, સંસ્કૃતિ, ઐતિહાસિક ઘટના કે પ્રસંગનું વર્ણન.
- પર્યાવરણ, વસ્તી વધારો, બેકારી, આતંકવાદ, વૃક્ષ બચાવો, જળ બચાવો, બેટી બચાવો જેવા વિષયો પર શેરી નાટકો, રૂપકો કે એકપાત્રીય અભિનય વગેરે યોજીને વ્યક્તિગત તથા સમૂહમાં મૂલ્યાંકન થઈ શકે છે.

(P) પોસ્ટર, સૂત્ર સ્પર્ધા, સ્લોગન સ્પર્ધા :

- વર્તમાન સમસ્યાઓને વાચા આપવા, સામાજિક પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપે વિષયના એકમ આધારિત બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને પોસ્ટર, ચાર્ટ, સૂત્ર લેખન કે સ્લોગન બનાવવાની સ્પર્ધાઓ યોજી શકાય. જેવી કે, 'બેટી બચાવો', 'વૃક્ષ એ સાચા મિત્રો છે', 'જળ એ જ જીવન છે', 'જાગો ગ્રાહક જાગો', 'ઊર્જા બચાવો', 'પ્રદૂષણ અટકાવો', 'રક્તદાન મહાદાન', 'મૃત્યુ સમયે ચક્ષુદાન' અને 'મૃત્યુ બાદ દેહદાન' વગેરે.

(Q) વિવિધ ક્લબો, વિષય વર્તુળની કામગીરી :

- શાળામાં વિવિધ વિષયોની ક્લબ કે વર્તુળો દ્વારા શાળામાં કે શાળા બહાર યોજાતી શૈક્ષણિક, સામાજિક કે સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓમાં વિદ્યાર્થીની સામેલગીરી, સમૂહકાર્ય, જીવનમૂલ્યો વગેરેનું મૂલ્યાંકન કરી શકાય.
- ગ્રાહક સુરક્ષા ક્લબ, ઇકો ક્લબ, ઊર્જા ક્લબ, સેવાકીય સંસ્થાઓના સહયોગથી શાળા કક્ષાએ થતા ગણિત ક્લબ, વિજ્ઞાન ક્લબ, ભાષા વર્તુળ જેવાં મંડળોની રચના કરવી. તે અંતર્ગત વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ, સ્પર્ધાઓ, શૈક્ષણિક પ્રદર્શનો યોજવાં.
- પ્રવાસ, પર્યટનો, મુલાકાતો યોજવી.
- રાષ્ટ્રીય પર્વોની, વિશિષ્ટ દિનોની ઊજવણી કરવી. સેમિનાર, વ્યાખ્યાનો, પરિસંવાદો, વક્તવ્યો યોજીને તેમાં થયેલ ચર્ચા, પ્રશ્નોત્તર અને રજૂઆતને આધારે રચનાત્મક મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે.
- બુલેટિન બોર્ડ, ભીંત ચિત્રો કે નોટિસ બોર્ડ પર નવીન જાણવા જેવી અવનવી વાતોને ચિત્રો, કાવ્ય, અહેવાલ લેખન કે વાર્તાઓ દ્વારા રજૂ કરી તેના આધારે રચનાત્મક મૂલ્યાંકન કરી શકાય.

(R) ક્રમ નિર્ણાયક મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- વિવિધ વેદોની ઉત્પત્તિ, વિવિધ આક્રમણો, બનાવોને સમયના ક્રમમાં ગોઠવવા.
- પ્રયોગની કાર્ય પદ્ધતિને સાચા ક્રમમાં રજૂ કરવી.
- માહિતીને યોગ્ય ક્રમમાં ગોઠવવા જણાવવું.
- હકીકતો, બનાવો અને ઘટનાઓને ચઢતા કે ઊતરતા ક્રમમાં ગોઠવવા કહેવું. ઉદાહરણ મૂકવાં.

(S) પ્રોજેક્ટ કાર્ય મૂલ્યાંકન પ્રવિધિ :

- પ્રોજેક્ટ દ્વારા શિક્ષણ વિદ્યાર્થીને વાસ્તવિક અને પ્રવૃત્તિકેન્દ્રી બનાવે છે.
- કુદરતી સાંનિધ્ય પ્રવૃત્તિ આધારિત શિક્ષણની પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થીમાં ક્રિયાશીલતા વધે છે અને વર્ગ બહારની પ્રવૃત્તિઓમાં પ્રત્યક્ષ દર્શનની તક મળે છે.
- વિદ્યાર્થીને તેના રસ અને રુચિ પ્રમાણે સ્વયં વિચાર કરવા પ્રેરે અને કાર્ય કરવા તત્પર બનાવે એવો પ્રોજેક્ટ હોવો જોઈએ.
- પ્રોજેક્ટ કાર્ય જૂથમાં કે વ્યક્તિગત આપી શકાય.

(T) ખંડિત વાર્તા :

- કોઈ વાર્તા, ઘટના કે બનાવની પૂર્વભૂમિકા બાંધી તેના મુદ્દાઓ આપીને હવે આગળ પૂર્ણ કરો... જેવી કસોટી રચી શકાય, જે દ્વારા વિદ્યાર્થીની ચિંતન શક્તિ, મૌલિકતા, સર્જનાત્મકતા જાણી શકાય છે. જેમ કે, “એ ઘટનાએ... સમ્રાટ અશોકનું હૃદય પરિવર્તન થયું.”
- પંચતત્રની જૂની વાર્તાને વર્તમાન સમયના પરિપ્રેક્ષ્યમાં રજૂ કરે.

પ્રવૃત્તિ

- અધ્યાપકે પ્રશિક્ષણાર્થીઓ પાસે ધોરણ 6, 7, 8 ના સામાજિક વિજ્ઞાન વિષય આધારિત રચનાત્મક મૂલ્યાંકનની દરેક પ્રવિધિનાં બબ્બે ઉદાહરણો તૈયાર કરાવવાં.

4.6.3 ઓપન બુક એક્ઝામ (Open book exam) :

આજકાલ વિદ્યાર્થીઓમાં પરીક્ષાનો 5ર દિન પ્રતિદિન વધતો જોવા મળે છે, તે દૂર થાય અને વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિચારોને પોતાની આગવી સૂઝ દ્વારા પ્રદર્શિત કરી શકે તે માટે ઓપન બુક એક્ઝામનો એક નવીન પ્રયોગ શરૂ થયો છે. મૂલ્યાંકનની આ નવીન પ્રવિધિ વિદ્યાર્થીઓને તનાવ મુક્ત રાખે છે. વિદ્યાર્થી પાઠ્યપુસ્તક, સંદર્ભપુસ્તકો, નકશાપોથી, એટલાસ વગેરેનો પરીક્ષા સમયે વર્ગખંડમાં ઉપયોગ કરી પોતાની બુદ્ધિ-તર્ક શક્તિથી મૌલિક વિચારોને પરીક્ષામાં પૂછાયેલા પ્રશ્નોનો યોગ્ય ઉત્તર આપે તેને ‘ઓપન બુક એક્ઝામ’ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આ પ્રકારની પરીક્ષામાં વિદ્યાર્થીઓએ પ્રશ્નોના ઉત્તર પાઠ્યપુસ્તકમાંથી બેઠા જ લખ્યા હોતા નથી. આ પ્રકારની પરીક્ષાના પ્રશ્નો તર્ક શક્તિ, સમજ શક્તિ, ચિંતન, વિવિધ પ્રકારનું વાચન, તુલનાત્મક શક્તિ, વિકસાવી શકે તેવા હોય છે. જેથી વિદ્યાર્થીને પુસ્તક અને સંદર્ભ સાહિત્ય માત્ર આધાર રૂપ બને, છે. પરંતુ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં તેને પોતાની મૌલિક સૂઝ, તર્ક શક્તિ, સમજ શક્તિ, તેનું પોતાનું ચિંતન, વગેરેનો સહારો લેવો પડે છે. શિક્ષકે જ્યારે ઓપન બુક એક્ઝામ લેવાની હોય ત્યારે તેને પોતાની અધ્યાપનની પ્રક્રિયામાં પરિવર્તન લાવવું જરૂરી છે. દા.ત. ધોરણ-8 માં પ્રાકૃતિક આપત્તિઓ એકમમાં ‘તમારા મિત્રનું ગામ પૂરમાં પ્રભાવિત થયું છે, તો તમે તેને શું મદદ કરશો ? આ પ્રકારનો પ્રશ્ન પૂછવો. પાઠ્યપુસ્તકમાં પૂરની આપત્તિ વખતે કઈ રીતે અને કઈ-કઈ મદદ કરવી જોઈએ તેનો ઉલ્લેખ નથી. આથી શિક્ષક વર્ગખંડમાં ચર્ચા કે ચાટ દ્વારા આપણે પૂરમાં પ્રભાવિત ગામના લોકોને કઈ-કઈ મદદ કરવી જોઈએ તેની ચર્ચા કરશે. વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ એકમોનું આ પ્રકારે અધ્યયન કરાવું.

આમ, શિક્ષકના પક્ષે આ પ્રકારના અનેક મુદ્દાઓની પૂર્વતૈયારી કરવી જરૂરી બને છે. આ પ્રકારની પૂર્વ તૈયારી હોય તો વિદ્યાર્થીઓને વર્ગખંડમાં વિષયના દરેક મુદ્દાઓની વિવિધતાભરી ઊંડાણપૂર્વકની સમજ વિકસાવી શકાશે. વિદ્યાર્થીઓ આ અંગે વધુ વિચારતા થશે. પરીક્ષા સમયે ઓપન બૂક એકઝામના જુદી તરાહના પ્રશ્નોના ઉત્તરો વિદ્યાર્થી પોતાની સમજ શક્તિ અને ચિંતનથી મૌલિક વિચારોનો ઉપયોગ કરીને લખી શકશે. આના કારણે ટ્યૂશન પ્રથાની બદી અટકશે અને ગોખણપટ્ટીની માનસિકતા દૂર થશે. વિદ્યાર્થી સંદર્ભ ગ્રંથો વાંચવા ટેવાશે. વિદ્યાર્થીના મનમાં ઉદ્ભવતા, વિષયવસ્તુને લગતા વિવિધ પ્રશ્નોના જવાબના સમાધાન માટે શિક્ષકે તૈયાર રહેવું. દરેક એકમમાંથી આવા મુદ્દાઓ શોધી શિક્ષકે સંદર્ભ પુસ્તકોમાંથી પહેલાં પોતે સજજ બનવું જરૂરી છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓ સાથે પ્રશ્નોત્તર અને ચર્ચા દ્વારા ઊંડાણપૂર્વક ચર્ચા કરી શકાય.

મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયા દરમિયાન એક જ એકમના મુદ્દાને પૂછવામાં આવે તે જરૂરી નથી, પરંતુ એકથી વધુ એકમના મુદ્દાને સાંકળીને તેની સમાનતા તથા તફાવત સંદર્ભે પ્રશ્નો પૂછી શકાય.

❖ ઓપન બૂક એકઝામના ફાયદા :

ઓપન બૂક એકઝામ એ મૂલ્યાંકનની એક વિશિષ્ટ આગવી પદ્ધતિ છે. આ પરીક્ષણ પદ્ધતિના લાભો જોઈએ તો...

- વિદ્યાર્થીઓમાં પરીક્ષાનો ભય નહીં રહે.
- વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાના સંદર્ભે ગૃહકાર્ય તથા વર્ગખંડકાર્યની નોંધ ચીવટથી કરશે અને સમય મર્યાદામાં કરશે.
- વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષામાં ચોરીના દૂષણથી મુક્ત થશે.
- વિદ્યાર્થીઓ ખાનગી સાહિત્યનો ઉપયોગ ઓછો કરશે. પાઠ્યપુસ્તકની માહિતી વાંચવાની, યાદ રાખવાની આદત કેળવશે.
- વિદ્યાર્થીઓ ઇતર વાચન કરવા પ્રેરાશે.
- આ પરીક્ષા પદ્ધતિથી વાલીઓ ઉપર ખાનગી સાહિત્ય ખરીદવાનો આર્થિક બોજ પણ ઘટશે.
- ટ્યૂશન પ્રથાની બદી અટકશે.
- આ પ્રકારની કસોટીથી વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રશ્નોનો અર્થ ગ્રહણ કરી સમજપૂર્વક ઉત્તર શોધવાની સમજ પણ કેળવાશે.
- વિદ્યાર્થીઓનો આત્મવિશ્વાસ વધશે.
- આ પરીક્ષા પદ્ધતિથી વિદ્યાર્થી ગોખણપટ્ટી કરતો અટકશે. મેળવેલ જ્ઞાનના આધારે પૂછાયેલા પ્રશ્નોના ઉત્તર લખવા પ્રેરાશે.
- વિદ્યાર્થીઓ પાઠ્યપુસ્તક સિવાયના સંદર્ભ સાહિત્યનો ઉપયોગ કરતા થશે.
- વિદ્યાર્થીઓ પ્રવૃત્તિકાર્ય માટે સમય ફાળવી શકશે.

- ઓપન બૂક એકઝામથી વિદ્યાર્થી પ્રશ્નમાં પૂછાયેલી વિગતોને યોગ્ય ઉત્તર સ્વરૂપે લખતાં થશે. વિદ્યાર્થીઓમાં લેખન અભિવ્યક્તિનો પણ વિકાસ થશે.
- વિદ્યાર્થીઓ પોતાના વિચારોને પોતાની આગવી સૂઝ દ્વારા ઉત્તર સ્વરૂપે અભિવ્યક્તિ કરવાનું કૌશલ્ય પ્રાપ્ત કરશે.

આમ, ઓપન બૂક એકઝામના આ નવીન પ્રયોગથી વિદ્યાર્થી પક્ષે અનેક લાભ થાય છે. શિક્ષક આ અંગે પૂરતી પૂર્વતૈયારી કરી અભ્યાસ કરી તેને અમલમાં મૂકવી.

❖ ઓપન બૂક એકઝામની મર્યાદાઓ :

જેમ સિક્કાની બે બાજુ સમાન હોતી નથી તેમ આ પદ્ધતિમાં માત્ર સારાં પાસાં જ હોય તેમ નથી. આ પરીક્ષા પદ્ધતિની પણ કેટલીક મર્યાદાઓ જાણવી જરૂરી છે.

- ઓપન બૂક એકઝામના આયોજનથી વિદ્યાર્થીઓમાં પરીક્ષાની ગંભીરતા ઘટવાની સંભાવના છે. વિદ્યાર્થીઓ પરીક્ષાની તૈયારીઓમાં નિષ્ક્રિય બને તેવો ભય રહે છે.
- ધોરણ-6 થી 8 નાં બાળકોનો માનસિક વિકાસ માધ્યમિક કે ઉચ્ચ માધ્યમિક કક્ષાનાં બાળકો કરતાં ઓછો હોય છે. તેથી સંદર્ભને વાંચવું, સમજવું, અર્થઘટન કરવું અને ત્યારબાદ તેનો ઉત્તર લખવો તે થોડું કઠીન કાર્ય છે.
- પુસ્તકમાંથી જોઈને લખવાની ટેવનો વિકાસ થશે તો સ્પર્ધાત્મક કસોટીઓમાં વિદ્યાર્થીઓને મુશ્કેલી પડે અને તેમાં તેમનો સારો દેખાવ પણ ન કરી શકે તેવો ભય રહે છે.
- વર્તમાન પરીક્ષા પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવો પડશે, આથી વહીવટી અને નીતિ વિષયક બાબતોમાં ઘણી મુશ્કેલીઓ ઊભી થશે.
- પ્રશ્નપત્રની સમય મર્યાદામાં વધારો કરવો પડે.
- શિક્ષક પક્ષે આ કાર્ય અતિ કપરું બનશે. વિદ્યાર્થીએ કયા સંદર્ભનો ઉપયોગ, કયા પાના નંબર ઉપરથી કર્યો છે, તે બધું જ યાદ રાખવું પડશે.
- શિક્ષક પાસે તમામ સાહિત્ય પ્રાપ્ત હોવું અનિવાર્ય છે, જેથી વિદ્યાર્થીઓ તેનો ઉપયોગ કરી શકે. શિક્ષકે તે સાહિત્યનું વાચન કરેલું હોવું તેટલું જ જરૂરી બને છે.
- શાળામાં સંદર્ભ સાહિત્ય ખરીદવા માટે ગ્રાન્ટની (અનુદાન) મર્યાદા વધારવી પડે. ધોરણવાર દરેક વિષયોનું સંદર્ભ સાહિત્ય વસાવવું પણ મુશ્કેલ છે.
- શિક્ષકોને તમામ સંદર્ભ સાહિત્યનું વાચન કરી મૂલ્યાંકન કાર્ય કરવું પડે. જેના માટે સમય અને શક્તિ ખૂબ માંગી લે છે.

આમ, આ પદ્ધતિની ઘણી મર્યાદાઓ રહેલી છે. છતાં શિક્ષકે આ પ્રયોગ અમલમાં મૂકવા તત્પરતા અને સક્રિયતા રાખવાં જરૂરી છે.

❖ 'ઓપન બુક એકઝમ' નમૂનાના પ્રશ્નો :

- પ્રશ્ન - 1. 'બાળકોને દૂધ પીતી કરવાનો રિવાજ' શા માટે અસ્તિત્વમાં આવ્યો ?
- પ્રશ્ન - 2. રાજારામ મોહનરાયે સતી પ્રથાનો વિરોધ શા માટે કર્યો ?
- પ્રશ્ન - 3. ગ્લોબલ વોર્મિંગની ઇફેક્ટથી તમારા ઘર આંગણમાં કયાં પક્ષીઓ લુપ્ત થવાનો ભય છે ?
- પ્રશ્ન - 4. રાજ્યની ન્યાયાલયમાં શા માટે રાજ્યની પ્રાદેશિક ભાષામાં ન્યાયની પ્રક્રિયા કરવામાં આવે છે ?
- પ્રશ્ન - 5. ગાંધીજીએ શા માટે 'મીઠા' ના કરને અન્યાયી કહ્યો ?
- પ્રશ્ન - 6. આપત્તિ વિશે સરકારમાંથી કેવી રીતે માહિતી મેળવશો ?
- પ્રશ્ન - 7. તમારા મિત્રનું ગામ પૂરમાં પ્રભાવિત થયું છે, તો તમે તેને શું મદદ કરશો ?
- પ્રશ્ન - 8. રાજ્યના સાત જિલ્લાઓ તેના મુખ્ય મથક સાથે નોંધો.
- પ્રશ્ન - 9. રાજ્યના કયા જિલ્લાઓનાં નામ તેના મુખ્ય મથકથી અલગ પડે છે ?

4.7 એકમનો સારાંશ :

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણમાં ઉપયોગી વિવિધ શૈક્ષણિક પદ્ધતિઓની વિસ્તૃત ચર્ચા કરવામાં આવી છે. તેમાં સંશોધનાત્મક પદ્ધતિ, પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિ, તુલના પદ્ધતિ, અવલોકન પદ્ધતિ, વર્ણન પદ્ધતિ અને આધાર પદ્ધતિની ઉદાહરણ દ્વારા સમજ આપવામાં આવી છે. પ્રશિક્ષણાર્થીઓ આ પદ્ધતિઓનો ઊંડાણથી અભ્યાસ કરી પોતાના વર્ગ અધ્યાપનકાર્યમાં તેનો વિનિયોગ કરશે તો સામાજિક વિજ્ઞાનનું શિક્ષણ રસપ્રદ, જીવંત અને અસરકારક બનશે.

ઉપરાંત, સામાજિક વિજ્ઞાનમાં માહિતીના વિવિધ સ્ત્રોત, પુરાવા વગેરેની પણ સુંદર છણાવટ કરવામાં આવી છે. વાસ્તવિકતા અને અભિપ્રાયો વચ્ચેના તફાવતની સમજ આપવાનો પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યો છે, જેથી પ્રશિક્ષણાર્થી પૂર્વગ્રહ કે પક્ષપાત વગર પ્રાપ્ત અનુભવો દ્વારા જ્ઞાનનો વિવેકપૂર્ણ ઉપયોગ કરી શકે. વિવેચનાત્મક ચિંતનનો અર્થ, પ્રક્રિયા અને ચિંતન પ્રક્રિયામાં વિદ્યાર્થીઓને કઈ રીતે સહભાગી બનાવી શકાય તે તથા જ્ઞાનની પારંગતતાની ચકાસણી માટે મૂલ્યાંકનની પ્રવિધિઓનો ઉદાહરણ દ્વારા પરિચય કરાવવામાં આવ્યો છે, જે પ્રશિક્ષણાર્થીઓને મૂલ્યાંકન પ્રક્રિયામાં ઉપયોગી બનશે.

4.8 સ્વાધ્યાય :

પ્રશ્ન - 1 નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં ઉત્તર લખો.

1. અધ્યયન પદ્ધતિ એટલે શું ?
2. ટાગોરના મત મુજબ સાચી શિક્ષણ પદ્ધતિ એટલે શું ?
3. અધ્યાપન પદ્ધતિના ઉદ્દેશો કયા છે ?
4. સંશોધનાત્મક પદ્ધતિની વ્યાખ્યા આપો.

5. સંશોધન શબ્દનો અર્થ સમજાવો.
6. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિના સિદ્ધાંતોનાં નામ જણાવો.
7. તુલના પદ્ધતિ એટલે શું ?
8. અવલોકનનો અર્થ સ્પષ્ટ કરો.
9. સંવાદ પદ્ધતિની સંકલ્પના સ્પષ્ટ કરો.
10. મૂલ્યાંકનની કોઈ એક વ્યાખ્યા લખો.

પ્રશ્ન - 2 માઝ્યા મુજબ જવાબ આપો.

1. મૂલ્યાંકનની વિભાવના સ્પષ્ટ કરો.
2. મૂલ્યાંકનની પ્રવિધિઓ જણાવી કોઈપણ એક વિશેની સમજ આપો.
3. વિવેચનાત્મક ચિંતનનો અર્થ જણાવો.
4. વિવેચનાત્મક ચિંતનથી થતા લાભ જણાવો.
5. વિવેચનાત્મક ચિંતનમાં શિક્ષકની ભૂમિકા સ્પષ્ટ કરો.

પ્રશ્ન - 3 નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો.

1. અધ્યાપનની વિવિધ પદ્ધતિઓનું વર્ગીકરણ કરી કોઈ એક પદ્ધતિ સવિસ્તાર સમજાવો.
2. સંશોધન પદ્ધતિનું મહત્ત્વ અને મર્યાદાઓ જણાવો.
3. પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનો અર્થ સ્પષ્ટ કરી પ્રોજેક્ટ પદ્ધતિનો વર્ગખંડમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરશો તે ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવો.
4. ધોરણ-8ના કોઈપણ એક એકમને પસંદ કરી કોઈપણ એક પદ્ધતિનો વિનિયોગ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
5. સામાજિક વિજ્ઞાનની ચર્ચા પદ્ધતિને ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
6. માહિતીના સ્ત્રોતનું વર્ગીકરણ ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.
7. વાસ્તવિકતા અને અભિપ્રાયને ઉદાહરણ સહિત સમજાવો.

પ્રશ્ન - 4 નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ સવિસ્તાર આપો.

1. અનુભવજન્ય જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરાવવા ધોરણ-6 ના સામાજિક વિજ્ઞાનના કોઈપણ એક એકમની સમજૂતિ આપો.
2. ધોરણ-6માં સામાજિક વિજ્ઞાનનો કોઈ એક એકમ પસંદ કરી આધાર પદ્ધતિથી શીખવવા માટેની રૂપરેખા તૈયાર કરો.
3. તફાવત લખો : વર્તમાન પરીક્ષા પદ્ધતિ અને ઓપન બૂક પરીક્ષા પદ્ધતિ

• પ્રવૃત્તિ :

1. આપની જાણમાં હોય તેવા અને સામાજિક વિજ્ઞાનના શિક્ષણકાર્યમાં ઉપયોગી હોય તેવા માહિતીના સ્ત્રોતની યાદી બનાવો.
2. ઇતિહાસ આધારિત પ્રસારિત થયેલ ફિલ્મની વાસ્તવિકતા અને અભિપ્રાયોના સંદર્ભે નોંધ તૈયાર કરો.

4.9 સંદર્ભ સૂચિ :

1. ત્રિવેદી એસ.બી., 'સામાજિક વિજ્ઞાન શિક્ષણ', દ્વિતીય વર્ષ, ગુજરાત રાજ્ય શાળા પાઠ્યપુસ્તક મંડળ, ગાંધીનગર, 2010
2. પટેલ સી.કે. અને અન્ય 'ભૂગોળ અધ્યાપન પદ્ધતિ', અનડા બુક ડેપો, અમદાવાદ, 1955
3. શસીપ્રભા શર્મા, મધુલિકા શર્મા, 'શિક્ષા ઓર મનોવિજ્ઞાન મેં માપન ંવં મૂલ્યાંકન' કનિષ્ક પબ્લિશર્સ, ડિસ્ટ્રીબ્યૂટર્સ, નર્ડ દિલ્લી
4. ડૉ. ંન. કે. શર્મા, 'શિક્ષા મેં માપન, મૂલ્યાંકન ંવં નિર્દેશન', કે. ંસ. કે. પબ્લિશર્સ, ંવં ડિસ્ટ્રીબ્યૂટર્સ, નર્ડ દિલ્લી
5. ત્રિવેદી ચિમનલાલ, પ્રવીણ દરજી, 'ચિંતનાત્મક નિબંધ સંચય' ગુર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ
6. કુલીન પંડયા, 'તાત્વિક વિચારધારાઓ અને શિક્ષણ', બાલગોવિંદ પ્રકાશન, અમદાવાદ
7. વિમલ ઠાકર, 'સમગ્રતાનું શિક્ષણ' વિમલ પ્રકાશન ટ્રસ્ટ
8. મનુભાઇ શાહ, 'વિચારોનું ધરુવાડિયું' નવભારત સાહિત્ય મંદિર, અમદાવાદ
9. 'શાળાકીય સર્વગ્રાહી મૂલ્યાંકન શિક્ષક માર્ગદર્શિકા,' GCERT, ગાંધીનગર
10. શ્રી મગનભાઇ ઓઝા અને અન્ય, 'શિક્ષણની સામાન્ય પદ્ધતિઓ અને આધુનિક પ્રવાહો', મેસર્સ બી.એસ.શાહ અમદાવાદ, 1970

* * *